T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ANLAMBİLİM AÇISINDAN DÎVÂN-I HİKMET

(Yüksek Lisans Tezi)

Fatma GÖKBAYRAK KAYA

Dr. Öğr. Üyesi Ümit HUNUTLU
Danışman

RİZE
2019

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında, Fatma GÖKBAYRAK tarafından hazırlanan *"Anlambilim Açısından Dîvân-ı Hikmet"* başlıklı bu çalışma, 26.07.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Funda KARA — Kabul/~~Red~~

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ümit HUNUTLU — Kabul/~~Red~~

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Serap EKŞİOĞLU — Kabul/~~Red~~

11/09/2019

Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim.26./07./2019

Fatma GOKBAYRAK KAYA

ÖN SÖZ

Son dönemlerde, Türkçe üzerine yapılan araştırmalar genel olarak gramer ağırlıklıdır. Dolayısıyla Türkçenin anlam yönü üzerine yapılmış çalışmalar sayıca az ve konunun genişliğine göre yetersizdir.

Dilbilimin bir dalı olan anlam bilimi üzerine yapılan çalışmalar yakın bir tarihe dayanır ve oldukça azdır. Oysaki bir milletin düşünce yapısını; geçmişe, şimdiye ve geleceğe bakışını tespit edebilmek o milletin dilinin anlam örgüsünün ortaya konmasıyla mümkündür. Anlambilim üzerine yapılan çalışmalar, Türkçenin takip edebildiğimiz dönemlerinden bugüne kadar sözcük kadrosunda meydana gelen değişikliklerin ortaya çıkartılması bakımından önem arz eder. Bu da anlam biliminin ehemmiyetini artırmaktadır. Biz de bu öneme binaen anlambilim alanında çalışıp *Dîvân-ı Hikmet* aracılığıyla Türk diline az da olsa katkı sağlamayı amaçladık.

Bu çalışmamda, bana yol gösteren, beni sabırla dinleyen, sorularıma cevap bulmamda yardımcı olan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ümit HUNUTLU'ya ve çalışmam boyunca bana sabır ve anlayış gösteren aileme teşekkürlerimi sunarım.

Fatma GÖKBAYRAK KAYA

RİZE 2019

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY 2
ETİK BEYAN 3
ÖN SÖZ 4
İÇİNDEKİLER 5
ÖZET 8
ABSTRACT 10
KISALTMALAR 12
GİRİŞ 13

BİRİNCİ BÖLÜM
DİL, DİLBİLİM, ANLAMBİLİM

1.1. DİL VE DİLBİLİM 15
1.2. ANLAMBİLİM 18
1.2.1. AnlamBilimin Tarihsel Gelişimi 18
1.2.2. Türkiye'de AnlamBilim 19
1.2.3. Anlam ve Kavram 20
1.2.3.1. Düz Anlam (Temel Anlam) 21
1.2.3.2. Yan Anlam 22
1.3. ANLAM DEĞİŞMELERİ 24
1.3.1. ANLAM DEĞİŞMELERİNDE VEYA YAN ANLAMLARIN GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN ANLAM OLAYLARI 24
1.3.1.1. Benzetme 24
1.3.1.2. Aktarma 24
1.3.1.2.1. Deyim Aktarması (İğretileme) 24
1.3.1.2.2. Ad Aktarması 26
1.3.1.3. Çok Anlamlılık 27

1.3.1.4. Yakın Anlamlılık 28
1.3.1.5. Sesteşlilik / Eş Seslilik / Eş Yazımlılık 29
1.3.1.6. Karşıt Anlamlılık 30
1.3.1.7. Bağlam 31
1.3.2. ANLAM DEĞİŞMELERİ 32
1.3.2.1 Anlam Daralması 32
1.3.2.2. Anlam Genişlemesi 33
1.3.2.3. Mecazlaşma 34
1.3.2.4. Eksiltme 34
1.3.2.5. Tabu ve Örtmece 34
1.3.2.6. Komşuluk 35
1.3.2.7. Argo 35
1.3.2.8. Başka Anlama Geçiş (Anlam Kayması) 36
1.3.2.9. Anlam İyileşmesi 37
1.3.2.10. Anlam Kötüleşmesi 37
1.3.3. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN SEBEPLERİ VE GELİŞİMİ 38

İKİNCİ BÖLÜM

DÎVÂN-I HİKMET'TE TESPİT EDİLEN ANLAM OLAYLARI VE ANLAM DEĞİŞMELERİ

2.1. Yan Anlam 39
2.2. Düz Anlam 39
2.3. Benzetme 40
2.4. Aktarma 41
2.4.1. Deyim Aktarması 41
2.4.2. Ad Aktarması 43
2.5. Çok Anlamlılık 45
2.6. Yakın Anlamlılık 45
2.7. Sesteşlilik / Eş Seslilik / Eş Yazımlılık 54

2.8. Karşıt Anlamlılık....54
2.9. Anlam Daralması....61
2.10. Anlam Genişlemesi....63
2.11. Mecazlaşma....159
2.12. Eksiltme....175
2.13. Tabu ve Örtmece....176
2.14. Komşuluk....176
2.15. Başka Anlama Geçiş (Anlam Kayması)....177
a. Yakın Anlama Geçiş....177
b. Uzak Anlama Geçiş....180
c. Zıt Anlama Geçiş....181
2.16. Anlam Kötüleşmesi....181
SONUÇ....184
KAYNAKÇA....188
DİZİN....194
ÖZ GEÇMİŞ....197

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı
Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi
Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ümit HUNUTLU
Hazırlayan: Fatma GÖKBAYRAK KAYA
Yıl: 2019
Sayfa sayısı: 197

ÖZET

ANLAMBİLİM AÇISINDAN DÎVÂN-I HİKMET

Bu çalışmada, Türk diline faydalı olmak amacıyla Hoca Ahmet Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde yer alan şiirler, anlam bilimsel açıdan incelemeye tabi tutulmuştur. Böylelikle şiirlerde geçen sözcükler, anlam açısından incelenmiş; o döneme ait anlam ilişkileri, anlam olayları ve anlam zenginliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkçenin anlambilim açısından incelenmesi konusunda yazılmış olan eserler ve yapılmış olan çalışmalar son derece sınırlıdır. *Dîvân-ı Hikmet* üzerine herhangi bir anlam bilimsel çalışmayla karşılaşılmamıştır. Bu çalışmada, *Dîvân-ı Hikmet*'te yer alan sözcükler anlam bilimsel yönden incelenerek *Dîvân-ı Hikmet* aracılığıyla Türkçenin anlam incelikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Yayımlanan *Dîvân-ı Hikmet* kitaplarından takrizini Uğur Gürsu'nun yaptığı *Açıklamalı Divân-ı Hikmet* adlı eserden yararlanılmış ve tez boyunca bu esere bağlı kalınmıştır. Hikmetlerin orijinalleri *Açıklamalı Divân-ı Hikmet*'ten alınmış, günümüz Türkiye Türkçesine aktarımlarında ise Hayati Bice'nin hazırlamış olduğu *Dîvân-ı Hikmet* adlı esere başvurulmuştur. İlk olarak, örneğin geçtiği dizenin Latin harfleriyle yazılmış orijinal biçimi, daha sonra günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı, parantez içerisinde olmak suretiyle dörtlük ya da beyit sayısı ve hikmet numarası verilmiştir. Örnekler anlamlarına göre gruplanmış ve örnekte tespit edilen değişim ya da olay gösterilmiştir.

Çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde dil, dilbilim, anlambilim ve anlam değişmeleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın temelini oluşturan ikinci bölümde ise eserden alınan anlambilim alanındaki değişme ve gelişmelere yönelik örnekler sunulmuştur. Tekrara düşmemek için aynı anlamı veren örneklerin hepsi çalışmaya alınmamıştır. Sözcüklerin anlamlandırılmasında Clauson'a ait olan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* temel kaynak olarak alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmet Yesevî, anlambilim, dilbilim, Türk dili, anlam.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences
Department: Turkish Language and Literature
Thesis Type: Master Thesis
Master Thesis Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Ümit HUNUTLU
Author: Fatma GÖKBAYRAK KAYA
Year: 2019
Pages: 197

ABSTRACT

THE RESARCH OF DÎVÂN-I HİKMET IN TERMS OF SEMANTICS

In this study, the poems in *Dîvân-ı Hikmet* by Hodja Ahmet Yesevî have been analyzed in terms of semantics. In this way, the words in the poems have been examined in terms of their meanings; semantic relations of that period. Semantic events and semantic richness have been revoaled. The Works written and the studies conducted about the analysis of Turkish in terms of semantics are very limited. There haven't been found any semantic works in *Dîvân-ı Hikmet.* We have tried to contribute at least a little to Turkish language by analyzing the words in *Dîvân-ı Hikmet* in terms of semantics and by finding out the semantic politeness of Turkish.

We have benefited from *Açıklamalı Dîvân-ı Hikmet* one of the boks published from *Dîvân-ı Hikmet* and have sticked to it during our thesis. The originals of Hikmet have been taken from *Açıklamalı Dîvân-ı Hikmet* and have referred to *Dîvân-ı Hikmet* by Hayati Bice while translating them into Turkish language today. Firstly, the original from of the verse in Latin characters in which the examples had been found, the number of quatrains or couplets in brackets and the number of Hikmets have been revealed. After that, the change or event in the example has been found out.

Our study consists of three parts. In the first part, the focus is on linguistics, semantics, and change of meanings. In the second part – which is the basis of our study- some examples about the changes and developments of semantics taken from the work have been presented. In order not to make repetitions, all the examples giving the same meanin have not been included in the study.

Keywords: Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmet Yesevî, semantics, linguistics, Turkish language, meaning.

KISALTMALAR

bk. : Bakınız

İÖ : İsa'dan Önce

S. : Sayı

TDK: Türk Dil Kurumu

vb. : Ve benzeri

GİRİŞ

Dîvân-ı Hikmet ve Hoca Ahmet Yesevî

Hoca Ahmet Yesevî, 12. yüzyıldan bu yana Türk dünyasının maneviyatında etkisini devam ettiren, *Pîr-i Türkistân* ve *Hazret-i Türkistân* olarak anılan ulu bir şahsiyettir. Hoca Ahmet, Doğu Türkistan'ın Aksu ilinin Sayram bölgesinde doğmuştur. Babası Sayram'ın önde gelenlerinden Şeyh İbrahim, annesi Musa Şeyh'in kızı Ayşe Hatun'dur. Hoca Ahmet, annesi ve babasının vefatından sonra ablası Gevher Şehnaz ile birlikte Yesi şehrine yerleşmiştir. Yedi yaşında iken Yesi'de bulunan ve önemli bir mutasavvıf olan Arslan Bab'a intisap etmiştir. Rivayetlere göre Arslan Bab, Hz. Peygamber'in Hoca Ahmet Yesevî'ye vermesi için emanet ettiği hurmayı sahibine teslim ederek onun eğitimiyle meşgul olmuştur. Arslan Bab'ın vefatından sonra Buhara şehrine giderek Şeyh Yusuf-ı Hemedani'ye intisap etmiştir. Bir müddet sonra Yesi'ye geri dönmüş ve yaşamına burada devam etmiştir. Altmış üç yaşına geldiğinde ise yer altında hazırladığı çilehanesinde inzivaya çekilmiş, kalan ömrünü bu şekilde geçirmiştir. Vefatı ise Miladi 1122 veya 1166 olarak kaydedilmiştir (Eraslan, 2010: 356-357).

Hoca Ahmet Yesevî'nin herkesçe bilinen *Dîvân-ı Hikmet*'i, zamanında yeni Müslüman olmuş Türk halkının kolayca idrak edebileceği duru bir Türkçeyle yazılmış hikmetleri içeren dinî-tasavvufî bir eserdir. Hoca Ahmet Yesevî'nin yaşadığı yüzyıllar dikkate alındığında hikmetlerin Karahanlı Türkçesi döneminde söylendiği aşikârdır. Hikmetlerin toplandığı yazmalar sonraki asırlarda istinsah edildiği için şiirler, dil bakımından Karahanlı Türkçesi özelliklerini pek yansıtmamaktadır. Farklı devir ve sahalara ait dil özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Bununla birlikte yazılan hikmetlerin tümü Hoca Ahmet'e ait değildir; bir kısmı halifeleri tarafından söylenmiş ve zamanla kendisine mal edilmiştir. Şiirlerin şekil ve anlam özelliklerinin birbirine benzer olması hangi hikmetlerin Yesevî'ye ait olduğunun anlaşılmasını güçleştirmiştir (Çakan, 2005: 203-204).

Dîvân-ı Hikmet, dinî-tasavvufî şiirlerden meydana gelmiştir. Büyük oranda dörtlüklerden oluşmaktadır. Koşma tarzı uyakla yazılmış hikmetler hece ölçüsü

(4+4+4) iledir. Gazel tarzında uyak kullanılan bazı hikmetler de hece ölçüsü (7+7, 8+8) ile yazılmıştır. Hikmetlerin bir bölümü gazel biçiminde ve aruz vezni (fâilâtün / fâilâtün / fâilün, mefâîlün / mefâîlün / feûlün, mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün ve mef'ûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün) ile yazılmıştır. Münâcat ve Naat kısımları mesnevi nazım biçimiyle ve aruz vezninin (mefâîlün / mefâîlün / feûlün) kalıbıyladır. Dörtlüklerden oluşan hikmetlerde kıt'a sayısı 5-28 arasında, gazel nazım biçimiyle yazılmış hikmetlerde beyit sayısı 5-15 arasındadır.

Ahmet Yesevî'nin bir de Fakrnâme adında küçük bir eseri mevcuttur. Bu eserde dört kapı (Şeriat, Tarikat, Marifet, Hakikat) ve kırk makamdan bahsedilmektedir (Rıdvanoğlu, 2016: 27).

BİRİNCİ BÖLÜM
DİL, DİLBİLİM, ANLAMBİLİM

1.1. DİL VE DİLBİLİM

Dil, en güçlü iletişim araçlarından biridir. Birçok araştırmacı dili çeşitli şekillerde tanımlamış ve yorumlamıştır.

Dil üzerine en bilindik tanımlardan biri Muharrem Ergin'e aittir:

> *Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir.* (Ergin, 2013: 3).

Dil, sözlü ve yazılı iletişimde kullanılan, doğuştan hazır olarak edindiğimiz ve insana özgü niteliğe sahip olan, düşünme ve düşünüleni aktarma dizgesidir. Çok yönlü, değişik açılardan bakılınca farklı nitelikleri olan, günümüzde bile çözülememiş sırları bulunan büyülü bir varlıktır (Doğan, 2016: 17, 2015: 11).

> *İnsanla nesne arasında ilişki kuran, gerçek dünyayı kurmaca dünyaya aktararak bir toplumun dünyayı algılama biçimini yansıtan, insanın düşünce oluşturmasını ve düşüncelerini iletmesini, kendisine iletilen düşünceleri algılamasını sağlayan; çözümlenebilir insan seslerinden kurulu ve çift eklemli bir sistemdir.* (Börekçi, 2009: 9)

Dil, insana gerçek dünyadan ayrı ve onun kanunlarından farklı yapay bir dünya kurma imkânı veren, toplumsal uzlaşılara dayalı bir saymacalar sistemi ve nedensiz bir ses-anlam ilişkisi olan bir varlıktır (Karaağaç, 2013: 274).

Kullanılması kaçınılmaz bir varlık olan dil, elbette ki insana özgü en önemli özelliklerdendir. Dil, sadece bir iletişim aracı olarak nitelendirilemeyeceği gibi kültürü ve düşünceyi yaratan bir etkinliktir (Kıran, 2013: 56).

Dil, sese, anlamlı seslerin birlikteliğine ve anlamlı ses birliklerinin dizimine dayalı doğal bir araçtır (Hengirmen, 2009: 117).

Dil, "belli bir insan topluluğuna özgü, çift eklemli sesli göstergeler dizgesi" olarak tanımlar (Vardar, 2002: 71).

Anlaşıldığı üzere dil, insanlar arasında iletişimi sağlayan ve asıl amacı anlam iletmek olan doğal bir araçtır.

Dilbilim; dili her yönüyle inceleyen bir bilimdir. Doğan Aksan, dilbilimi "dili inceleyen bilim, dilin bilimi" biçiminde tanımlamıştır (Aksan, 2015: 14).

Dilbilim, kendine özgü yöntemlerle dil olayını; doğal dillerin yapısını, işleyişini, zamanla yaşadığı değişimini vb. inceleyen insan bilimidir (Vardar, 2002: 73).

Dilin yapısını, kullanımını, bireysel, toplumsal, kültürel, tarihsel ve etnik etmenlerle ilişkilerini, öğrenimi ve öğretimini inceleyen bilim dalı dilbilimdir (Hengirmen, 2009: 119).

Dilyetisi ve doğal dillerin bilimsel açıdan ele alınarak incelenmesine dilbilim denir. Dilbilimin asıl görevi dili betimlemektir. Kıran, dilbilimi, bir nesnesi, bir alanı, bir yöntemi olduğu için kesin (matematik) bir bilim olarak tanımlamıştır (Kıran, 2013: 46-47).

İnsanoğluna özgü olan dil, muhakkak ki geçmişten günümüze araştırılmış, üzerinde zihin yorulmuştur. Konuşulan dillerin en eskisinin bulunması amacıyla İÖ VII. yüzyılda Mısır hükümdarı Psammetik tarafından deney yapıldığı[1] bahsi Doğan Aksan tarafından kaydedilmiştir (Aksan, 2015: 95).

Dil üzerine yapılan çalışmaların tespit edilebilen en eskileri Eski Yunan ve Eski Hint'e kadar uzanmaktadır. Bu dil çalışmalarının yapılmasında dinin önemi büyüktür. Dua ve dinle ilgili metinlere hassasiyet gösterilmesi, dilin incelenmesinin de yolunu açmıştır. Eski Hint'te dinî kaynaklar olan Veda'ların[2] doğru anlaşılması ve aktarılması için çaba sarf edilmiş olması buna örnektir. Yine Hintli Panini, Sanskritçeyle ilgili bir dil bilgisi kitabı yazmıştır. Eski Yunan'da, İÖ VI. yüzyıldan başlanarak dil alanında birçok çalışmanın temeli atılmıştır. Platon ve Aristo, dil üzerine çalışmalar yapmış düşünürlerdendir. Doğu dünyasında da dil, üzerinde düşünülen konulardan olmuştur. XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmut, günümüzde bile değerini koruyan önemli bir dil çalışmasına imza

[1] İÖ VII. yüzyılda Mısır Hükümdarı Psammetik, yeni doğan iki bebeği, yanlarında hiçbir sözcük söyletmeden büyüttürmüş, üç yıl sonra çocukların ilk sözcüğü olan "bekos" sözcüğü duyulmuştur. Bekosun Frigya dilinde "ekmek" anlamına geldiği tespit edilmiştir. Detaylı bilgi için bk: Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: TDK Yay. 2015).

[2] İÖ X. yüzyıldan önceye ait olduğu düşünülen bu dini içerikli kaynaklar, Hint edebi dilinin en eski kaynakları olarak kabul edilmiştir. Bk: Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: TDK Yay. 2015).

atmıştır. *Dîvânu Lugât'it-Türk*, Karahanlı Türkçesi ile diğer Türk lehçelerinin söz varlığını ve kurallarını kapsayan, örneklendiren ve Türkçenin Arapça karşısındaki gücünü gösteren mühim bir eserdir (Aksan, 2015: 16-19, 2016: 21).

XX. yüzyıla kadar geçen sürede pek çok düşünür ve dilci, dil üzerine araştırmalar yapmış ve çeşitli eserler yazmıştır. XX. yüzyılda ise dil üzerine çalışmalarda, Saussure'ün önderliğinde, mühim gelişmeler yaşanmıştır. Saussure'ün geliştirdiği kuram[3] bize daha çok dilbilimin ne olduğunu göstermiş, dilin o zamana kadar çözülememiş sorunlarına ve anlaşılamamış yanlarına ışık tutmuştur. Dile "dizge" anlayışını getirmiş ve "gösterge" kavramını yerleştirmiştir (Aksan, 2015: 21, 2016: 24).

Tarihsel açıdan dille ilgili kuramlara bakıldığında bunların daha çok dili biçimsel açıdan incelediği, anlam yönünün zayıf bırakıldığı görülür (Kılıç, 2009: 16).

[3] Detaylı bilgi için bk: Zeynel Kıran- Ayşe (Eziler) Kıran, *Dilbilime Giriş.* (Ankara: Seçkin Yay. 2013)

1.2. ANLAMBİLİM

Yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkan anlambilim, doğal dillerin anlam bakımından incelenmesidir. Anlambilim için araştırmacılar, şu tanımları yapmıştır:

Anlambilim, dili anlam yönünden ele alarak içeriği, eş zamanlı ya da art zamanlı olarak inceleyen dilbilim dalıdır (Vardar, 2002: 18).

Söz ve söz dizimi açısından anlam değişmelerini, anlam değişme yollarını, eş anlamlılığı ve çok anlamlılığı, gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır (Karaağaç, 2013: 120).

Dili, anlam açısından inceleyen bilim dalıdır (Hengirmen, 2009: 27).

Anlambilim, cümleleri ve cümle olmayan dilsel birimleri anlam bakımından inceler ve dilde anlamın yapılandırılış şeklini konu edinir (Kılıç, 2009: 17).

Doğal dillerin anlam dünyasını inceleyen bilim dalı anlambilimdir (Kıran, 2013: 291).

*Dilin düşünce alanıyla, sesle düşünce arasındaki bağla ilgilenen bilim dalı*dır (Aksan, 2015: 30).

1.2.1. AnlamBilimin Tarihsel Gelişimi

Dilbilim bölümünde, dille ilgili en eski çalışmaların Eski Hint ve Eski Yunan'da görülmektedir. İlk olarak dil bilgisi konularına eğilen bilginler, aynı zamanda seslerin de birer anlamlarının olup olmadığını araştırmışlar; köken bilgisi ve dilin doğuşuna ilişkin görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin; adlar, eylemlerden türediyse eylemle yakın anlama sahip sözcüklerin sesçe de birbirlerine benzemeleri gerekir.[4] Doğan Aksan bu varsayım için *uç-* eylemini örnek göstermiştir. Eğer *uçak,* adını *uç-* eyleminden aldıysa arı, kuş gibi *uç-* eylemiyle anlamca ilişkili olan adlar da sesçe birbirlerine yakın olmalıydı (Aksan, 1994: 118). Fakat eylem ve ad arasındaki ilişki, her sözcükte sözü geçen varsayım gibi değildir.

Eski Yunan'daki dil çalışmaları büyük oranda biçimle alakalı olsa da anlambilim konuları da tartışılmıştır. Platon, *Kratylos Diyaloğu* adlı çalışmasında

[4] İ. Ö. V. yüzyılda yaşamış olan dil bilgisi uzmanı Yaska'nın anlam üzerine olan varsayımıdır.

dilin işlevinden bahsetmiş, nesne ile sözcük arasındaki ilişki üzerinde durmuştur (Kılıç, 2009: 16). XVII. yüzyıla gelindiğinde J. Locke ve Bacon, sözcüklerin anlamlarıyla da ilgilenmiştir. Takip eden yüzyıllarda Leibniz, Herder ve Humbolt gibi bilginler dil ve düşünce arasındaki bağı araştırmışlardır. Leibniz, insan zihninin işleyişini daha iyi anlayabilmek için dilin anlam açısından doğru bir şekilde çözümlenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Aksan, 2016: 23, 2015: 141).

XIX. yüzyıla kadar çeşitli bilginlerce anlambilim konularına değinilmiş fakat anlam, tek başına ele alınmamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren dilin anlam yönü doğrudan incelenmeye başlanmıştır. Bu yüzyılda K. Reisig, hazırlamış olduğu *Latin DilBilimi Üzerine Dersler*'de anlam konularını *Semasiologie* başlığı altında incelemiştir. Akabinde M. Breal, *Essai de Semantique*'te anlam üzerinde durmuş; Reisig'in attığı temelleri sağlamlaştırarak anlambilimin doğuşunu sağlamıştır (Aksan, 2016: 23, 2015: 141; Kıran, 2013: 291). Bu dönemlerde anlam, daha çok art zamanlı yöntemle incelenmiş ve nasıl anlam değiştirdikleri izlenmeye çalışılmıştır. Dili, eş zamanlı inceleyen ilk kişi ise F. de Saussure'dür (Kıran, 2013: 291). Saussure, *gösterge* yaklaşımıyla, anlama yönelik çalışmaları daha da artırmış ve anlambilim, bir bilim dalı konumuna yükselmiştir (Hengirmen, 2009: 28).

Saussure'den sonra da anlambilim çalışmaları devam etmiştir. Trier, Ullmann, Greimas, Lyons, Erdmann, Chomsky, Katz-Fodor, Guiraud gibi birçok bilgin anlambilim üzerinde durmuştur (Aksan, 1965: 169, 2016: 24-25). Tamba-Mecz, anlambilimi, tarihi açıdan üç dönem (1.Gelişmeci dönem, 2.Karma dönem, 3.Dilsel modeller dönemi)[5] olarak incelemiştir (Aksan, 2016: 25).

1.2.2. Türkiye'de AnlamBilim

Anlambilim, dilbilimin gelişmesi geciken bir dalıdır. Henüz XIX. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan anlambilim, Türkiye'de ise XX. yüzyılın başlarında kendisini gösterir. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* eserinin

[5] Gelişmeci dönem: 1883-1931 yılları arası dönemdir. Sözcüklerin tarihi, anlamların gelişimi, anlambilime özgü yasaların konması gibi konular ele alınmıştır. Karma dönem: 1931-1963 yılları arası dönemdir. Yine sözcüklerin tarihi ve dile sit sözvarlığının oluşumu ile ilgilenilmiştir. Dilsel modellerde dönemi: 1963'ten günümüze olan dönemdir. Sözcük anlambilimden tümce anlambilime geçiş ağırlık kazanmıştır.

Lisan bölümünde anlam konusuna değinmiştir. Necip Üçok 1947'de yayımladığı *Genel Dilbilim* adlı kitabında anlambilime yer vermiştir (Aksan, 1961: 212).

Anlam ilim alanında ilk derli toplu çalışma, Doğan Aksan tarafından 1971 yılında kaleme alınan *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*'dir (Aksan, 2016: 11). Anlambilim üzerine eser verilmiş, fakat bu alanda dil incelemesi az yapılmış; anlambilim ya eserlerde bölüm olarak yer almış ya da sadece anlambilim üzerine eser yazılmıştır.[6]

1.2.3. Anlam ve Kavram

Anlambilim, doğrudan anlamı araştırmaya yönelik bir bilim dalı olmasına rağmen anlamın tanımı araştırmacılar tarafından çeşitli biçimlerde yapılmış ve ortak bir görüş paylaşılamamıştır. Öyle ki bazı araştırmacılar, *anlam yoktur, kullanım vardır* diyerek bir tanımlamaya gitmişlerdir. Aksan anlamı, *dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram* olarak tanımlar (Aksan, 2015: 159, 2016: 61). Anlam, dildeki bir birimin aktardığı ya da insan zihninde uyandırdığı kavram ve düşüncelerdir (Vardar, 2002: 18). Hengirmen de anlamın ek, sözcük gibi dil ögelerinin zihinde canlandırdığı tasarım; sözcük ile kavram arasındaki ilişki olduğunu savunur (Hengirmen, 2009: 20). Bir başka tanım ise *beş duyu algısının veya dil bilgisel yapının diğer yüzü, yeni algı ve bilgilerin eski algı ve bilgilerin desteğiyle değerlendirilmesi* şeklindedir (Karaağaç, 2015: 313). Guiraud, sözcüklerde anlamın olmadığını, kullanıma bağlı olarak sözcüğün diğer sözcüklerle birlikte anlamlandırıldığını savunur (Guiraud, 1999: 26-27).

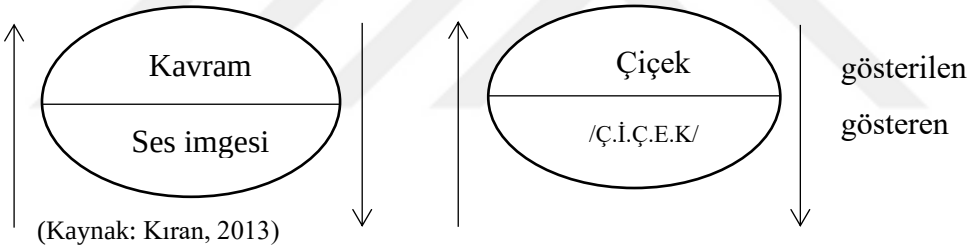
Anlam alanı; dil biriminin gerçek ve iğretileme anlamlarının oluşturduğu alandır (Karaağaç, 2013: 119). Yani aynı anlama gelen sözcük grupları; sözcüklerin anlamca benzerlik ve ortaklıkları ile kurulan ortak alandır. Örneğin; *hoşlanmak* sözcüğünün anlamsal alanı *sevmek, beğenmek, hayranlık duymak* vb. sözcükler olabilir (Günay, 2007: 273).

[6] Detaylı bilgi için bk: Mehmet Hazar, "Türkiye Türkçesindeki Anlam Bilimi Bibliyografyası", *Türük- Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, S.1/2* (2013): 137-173.

*Kavram***;** nesnelerin, durumların, hareketlerin ve tasavvurların dildeki ifadesine denir (Korkmaz, 1992: 99). Doğan Aksan (2016: 53) ise kavramı, kısaca, *göstergelerin gösterilen yanı* olarak tanımlar.

Kavram alanı; bir kuram olarak karşımıza çıkar. 1931 yılında Trier tarafından geliştirilmiştir. Kuram, kavramların zihinde birbirinden bağımsız olarak bulunmadığını, hepsinin mozaik gibi birbirleriyle sınırlandıklarını ve yine birbirlerini etkileyecekleri alanlar oluşturduklarını savunur (Aksan, 2016: 54). Korkmaz, kavram alanı ve anlam alanını *Gramer Terimleri Sözlüğü'*nde aynı maddede vermiştir. *Zihinde aynı veya birbirine yakın kavramlar oluşturan kelimelerin ortak alanı* olarak tanımlar (Korkmaz, 1992: 8).

*Gösterge***;** Saussure tarafından oluşturulan ve genel kabul gören bir terimdir. Saussure, dili bir göstergeler sistemi olarak vermiştir. Gösterge, gösterilen (dilde anlam-kavram etkileşimi) ve gösterenden (dilde ses-biçim etkileşimi) oluşur. Bunlar kâğıdın iki yüzü gibi tanımlanmıştır. Aralarındaki ilişki nedensiz ve çağrışımsaldır (Aksan, 2016: 43; Hengirmen, 2009: 195).

(Kaynak: Kıran, 2013)

Göstergenin birinci yönü gösterilendir. /Ç.İ.Ç.E.K./ sesini duyduğumuz, yazısını okuduğumuz zaman zihnimizde oluşan genel /çiçek/ kavramıdır. Göstergenin ikinci yönü ise gösterendir. Kulağımızla duyduğumuz ses, gözümüzle gördüğümüz yazıdır (Kıran, 2013: 145). Bu iki yön de sürekli birbirini çağrıştırır.

1.2.3.1. Düz Anlam (Temel Anlam)

Temel anlam, sözlüksel anlam, kavramsal anlam olarak da kaynaklarda geçen düz anlam; dil ögelerinin başlangıçta yansıttığı ilk ve asıl anlam, sözcüğün ilk kullanılışındaki anlamı olarak tanımlanır (Aksan, 2015: 180; Hengirmen, 2009: 355; Korkmaz, 1992: 140). Gösterge ile gösterilen arasında, toplumsal uzlaşılardan doğan ve nedensiz bir ilişkinin olduğu dil birimleri düz anlamlıdır (Karaağaç, 2015: 316). Doğan Günay bu terimi, *bir sözcüğün ilk anlamı,*

sözlükteki tanımı, dilsel gösterge ile göndergesi arasındaki ilişki olarak açıklar. Örneğin; *deniz* sözcüğünün zihinde uyandırdığı ilk anlam "tuzlu su ile dolu geniş uzam"dır. Bu, sözcüğün düz anlamıdır (Günay, 2007: 69). *Deniz* sözcüğü, her insanın zihninde ilk olarak aynı tasarımla belirir.

Roland Barthes, düz anlamın sözcüğün ilk anlamı olduğu görüşüne katılmamaktadır. Ona göre *düz anlam ilk anlam değildir, fakat öyle davranır; bu yanılsamanın altında yalnızca yan anlamların sonuncusudur* (Barthes, 1996: 20).

Araştırmacılar tarafından yapılan tanımlamalardan da görüldüğü üzere düz anlam, sözcüğün zihinde uyandırdığı ilk anlamdır. Sözcükleri tek tek ele aldığımızda bile, örneğin, *deniz, çocuk, çiçek* göstergeleri insan zihninde ilk olarak aynı anlamda belirir. Bu, temel/düz anlamdır.

1.2.3.2. Yan Anlam

Yan anlam, sözcüğün, düz anlamından tamamen kopmadan içinde bulunduğu bağlamlar aracılığıyla farklı anlamlar kazanmasıdır.

İnsanlar kavramları; kimi zaman daha etkili, daha somut, daha kolay biçimde dile getirebilmek amacıyla aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi gibi yönlerden yakınlığı bulunan farklı kavramlara dayanarak açıklar. Benzetmelere, nüktelere de başvururlar. Bu durum, özellikle aktarmalar yoluyla, sözcüğün yeni yeni anlamlar kazanmasına vesile olur (Aksan, 2016: 74). Örneğin; *düş-* eylemi düz anlamıyla *Güncel Türkçe Sözlük*'te, "yerçekimin etkisiyle boşlukta yukarıdan aşağıya inmek" olarak verilmiştir. Bunun yanında "yağmak", "yakışık almak", "aşırı ilgi veya sevgi göstermek", "bir bölüşme sonunda payına ayrılmak" vb. yan anlamlarıyla birlikte 34 anlam ve kullanım maddeler hâlinde sıralanmıştır. Somut bir varlığı karşılayan *çaylak* sözcüğü de "toy, acemi, deneyimsiz" gibi yan anlamlar kazanmıştır. *Düş-* ve *çaylak* sözcüklerinde görülen bu yan anlamlar, genel dilde *mecaz/mecazi anlam* olarak adlandırılmaktadır.

Düz anlamda gösteren-gösterilen ilişkisi nedensizdir. Yan anlam ise bu nedensiz ve saymaca gösteren-gösterilen ilişkisine sahip göstergelerin nedenli kullanımlarıdır. Kısacası göstergelerin düz anlamı dışında ifade ettikleri anlamlar, yan anlamlardır (Karaağaç, 2015: 317-318).

Günay, yan anlamı "düz anlama kullanım sırasında katılan ve tüm alıcılar tarafından aynı algılanmayan ya da kimi alıcılar tarafından algılanmayan, öznel izlenimlere dayalı ikincil anlam" olarak tanımlamış ve yan anlamı, *yakın anlam*[7], *aktarmayla oluşan anlamlar*[8] *ve kalıplaşmayla oluşan anlamlar*[9] olarak üç sınıfa ayırmıştır (Günay, 2007: 69).

Aksan da yan anlamların oluşum biçimlerini dört gruba ayırır:

1) Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi
2) Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
3) Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
4) Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi (Aksan, 2016: 77).

[7] Sözcüğün ilk anlamıyla alakalı olarak kazandığı yeni anlamı.
[8] Değişmece, deyiş aktarımı, düzdeğişmece, eğretileme.
[9] Deyim, terim, argo, dolaylama.

1.3. ANLAM DEĞİŞMELERİ

1.3.1. ANLAM DEĞİŞMELERİNDE VEYA YAN ANLAMLARIN GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN ANLAM OLAYLARI

1.3.1.1. Benzetme

Her dilde anlatımı güçlendirmek ve canlı kılmak amacıyla başvurulan bir dil olayıdır. Benzetme, bir nesnenin niteliğini veya bir eylemin özelliğini anlatmak için başka bir nesne veya eylem yardımıyla onun anımsatılmasıdır. Benzetmeler başta özgün olabileceği gibi bir bölümü kalıplaşarak dile yerleşir. Söz sanatları içerisinde de yer alan benzetmeler, aktarmaların ilk aşamasıdır. Örneğin; "fitil gibi sarhoş" benzetmesi, yalnızca "fitil" sözcüğünün söylenmesiyle deyim aktarması olur (Aksan, 2016: 77).

Benzerlik bakımından güçsüz olan nitelikçe daha üstün olana benzetilir. Sözcükler gerçek anlamda kullanıldığı için benzetme, bir mecaz sanatı değildir (Dilçin, 2009: 405). Eksiksiz benzetmeler dört ögeden oluşmaktadır. *Taş gibi sert çörek* örneğini incelenecek olursa:

çörek: benzetilen (benzeyen)

taş: kendisine benzetilen

sertlik: benzetme yönü

gibi: benzetme ilgecidir. Bu ögelerden biri ya da ikisi olmadan da benzetme yapılabilmektedir: *taş çörek, taş gibi çörek,* vb. (Aksan, 2016: 78).

1.3.1.2. Aktarma

Aktarmalar, anlatılmak istenen kavramın kendisiyle ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmasıyla oluşan anlam olaylarıdır. Bu şekilde gösterge yeni bir anlam kazanmış olur (Aksan, 2016: 79). Aktarmalar, çok anlamlılığın da temel etkenlerindendir.

1.3.1.2.1. Deyim Aktarması (İğretileme)

Kavramların aralarındaki benzerliğe dayanılarak birbirlerinin yerine kullanılması, yani bir varlığın başka bir varlığın göstereni olması deyim aktarmasıdır. İşlev açısından benzerlik nedeniyle ormanlar için "doğanın

akciğerleri" denmesi bu aktarmaya örnektir (Hengirmen, 2009: 116; Karaağaç, 2013: 466).

Deyim aktarmalarının belli bir benzerliğe dayanılarak yapılır. Aksan bu aktarma türünü beş gruba ayırmıştır:

a) İnsandan Doğaya Aktarma

İnsana ait organların ve vücut bölümlerinin benzerlik ilişkisiyle doğaya aktarılarak yeni yeni anlamlar kazanması olayıdır. Örneğin; Türkçede *baş* sözcüğü düz anlamıyla "insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa" (*Büyük Türkçe Sözlük*) olarak geçer. Bunun yanında "arazide en yüksek nokta" (dağ başı), "bir şeyin toparlakça ucu" (çıbanın başı), "başlangıç", "bir şeyin yakını ya da çevresi" (ocak başı) gibi yan anlamlar kazanmıştır. Buradaki aktarmanın en büyük etkeni anlatımın kolay, daha etkili ve güçlü olmasını sağlamak olduğu gibi bazı bilginler bunun dildeki tutumluluk olduğu görüşündedir (Aksan, 2016: 81-82).

Sadece fiziksel değil ruhsal özellikler de insandan doğaya aktarılmıştır. Özellikle yazın ve şiir dilinde karşılaşılan bu tür, doğadaki varlıkları kişileştirdiği için *kişileştirme* sanatı olarak karşımıza çıkmaktadır (Aksan, 2016: 82-83).

b) Doğadan İnsana Aktarma

Doğada bulunan nesne adlarının ve bunların sıfatlarının insanlar için kullanılmasıdır. Her dilde yaygın olarak görülen aktarma türlerindendir. Türkçede "hain, aksi, inatçı, pis" anlamlarında kullanılan *domuz* sözcüğünün, farklı dillerde de "pis herif, utanmaz kişi, pis, katı yürekli kişi" olarak kullanıldığı görülmüştür (Aksan, 2016: 83).

c) Doğadaki Nesneler Arasında Aktarma

Doğadaki varlıklar arasında yine benzerlik ilişkisine dayanılarak yapılan aktarma türüdür. Örneğin, şekil benzerliğinden ötürü bazı bitkilere "kuşburnu, katırtırnağı vb." bazı hayvanlara da "karatavuk, köpekbalığı vb." adlar verilmiştir (Aksan, 2016: 84).

d) Somutlaştırma

Soyut, anlatılması güç olan duygu, düşünce ve kavramların somut kavramlar yardımıyla anlatılması olayıdır. Türkçede yaygın görülen bu aktarma türü; daha canlı, elle tutulur bir şekilde ve güçlü bir anlatım eğiliminin sonucudur.

Örneğin *kız-, kızgın* sözcükleri Türkçede maddenin ısısının artması anlamında kullanırken somutlaşarak insanın öfkelenmesi anlamında da kullanılmıştır. *Ömür törpüsü, ipin ucunu kaçır*- vb. pek çok örnek mevcuttur. (Aksan, 2015: 185, 2016: 85).

e) Duyular Arasında Aktarma

Anlatımı canlı ve etkileyici kılmak amacıyla farklı duyu alanlarına ait kavramların bir arada kullanılmasıyla oluşan aktarma türüdür. Görme duyusuyla ilgili olan *renk* sözcüğünün dokunma duyusuyla ilgili olan *sıcak* sıfatıyla kullanılması (*sıcak renkler*) bu anlam olayına örnektir. *Acı bir çığlık, keskin bir koku, tatlı bir tebessüm* vb. örnekleri vardır (Aksan, 2016: 87).

1.3.1.2.2. Ad Aktarması

Dîvân şiirinde *mecaz-ı mürsel* olarak anılan ad aktarması, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgi ve ilişkisi bulunan başka kavram ya da kavramlarla anlatılması olayıdır. Böylelikle güçlü ve canlı bir anlatım amaçlanmıştır (Aksan, 2016: 88).

Vardar, *düzdeğişmece* olarak kaydettiği ad aktarmasını *cümlede dizimsel bir bağıntı kuran ya da belirtilen gerçeklik düzleminde yan yana bulunan ögelere ilişkin olarak, benzetme amacı güdülmeksizin sonucun neden, kapsayanın kapsanan, bütünün parça, genelin özel, somut adın soyut kavram yerine kullanılması* olarak tanımlar (Vardar, 2002: 87). Burada esas olan, birbirinin yerine kullanılan kavramlar arasında benzetme yapılmamasıdır. Bu kavramlar arasında anlam açısından ilgi söz konusudur.

Hengirmen, ad aktarmasının gelişme yollarını üç gruba ayırır:

a. Karşılanacak kavramda, oluşta duyuşta veya harekette bulunan bir özelliğe dayanarak aktarma yapmak: *ölmek* yerine "hayata gözlerini yummak" vb.

b. Parçayı bütün yerine kullanmak: "*Arabalar yarışıyor."* yerine "tekerler yarışıyor" demek ad aktarmasıdır.

c. Bütünü parça yerine kullanmak: "*Bütün kent uyuyordu."* cümlesinde *kent* sözcüğü "uykudaki insanlar" yerine kullanılmıştır (Hengirmen, 2009: 9).

Aksan ise ad aktarmalarının iki yolla gerçekleştiğini kaydetmiştir:

a. Bütün yerine parçanın anılması: *ocak* sözcüğü "ocağına incir ağacı dikmek" deyiminde evi, o evde oturan aileyi anlatmaktadır.

b. Parça yerine bütünün anılması: "*Ülke yasa büründü."* cümlesinde *ülke* sözcüğü tüm halkın yerine kullanılmıştır (Aksan, 2016: 88).

Görüldüğü üzere deyim aktarması benzerliğe dayalıyken; ad aktarması kavramlar arasında bir ilgiye, ilişkiye dayalıdır (Aksan, 2015: 188).

1.3.1.3. Çok Anlamlılık

Bir göstergenin düz anlamı yanında, onunla mutlaka anlamca ilişkisi bulunan yeni kavramları karşılar duruma gelmesine *çok anlamlılık* denir. Gösterge, kullanım sıklığı arttıkça yeni anlamlar kazanır. Çok anlamlı bir sözcüğün hangi anlama geldiği, içinde bulunduğu dil bağlamına göre belirlenir. Örneğin; *Bu çalışmada nasıl bir yol izlediniz?* cümlesindeki *yol* sözcüğü "yöntem" anlamında kullanılmıştır (Aksan, 2016: 89; Hengirmen, 2009: 107).

Korkmaz, çok anlamlılığı "sözcüğün anlam gelişmesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanması" olarak tanımlar (Korkmaz, 1992: 38).

Günay, her dilde var olan çok anlamlılığın dilde yapılan bir ekonomiklik olduğunu belirtir. Çok anlamlı bir sözcük yoluyla kişi, tek bir sözcükle birden çok durumu adlandırmayı öğrenmiş olur (Günay, 2007: 187).

Türkçenin en eski kaynaklarından olan Köktürk Yazıtları'nda da çok anlamlı sözcüklere rastlanmıştır. Örneğin; *olur-* (otur-) eylemi düz anlamının dışında "ikamet etmek, yurt tutmak, tahta çıkmak" gibi anlamları; *teg-* (değ-) eylemi düz anlamının dışına "ulaşmak, erişmek, saldırmak, yakalamak" gibi anlamları karşılamıştır. Dilin en eski ürünlerinde görülen bu çok anlamlılık; sözcüklerin, çok anlamlı duruma gelinceye kadar uzun süre kullanılmış, belli anlam gelişmelerini arkada bırakmış oldukları için dilin daha eski dönemlerinde de var olduğunu göstermektedir (Aksan, 2016: 155-156).

Türkiye Türkçesinde çok anlamlılık; vücut bölümleri ve organ adlarında, bazı eylemlerde kendisini göstermektedir. *Al-* eylemi düz anlamı dışında "ele geçirmek, fethetmek, yolmak, koparmak, gidermek, yok etmek" gibi anlamlar kazanmıştır (Aksan, 2016: 156).

Karaağaç, çok anlamlılığın kaynaklarını iki grupta incelemektedir:

1. Anlam değişmelerinin yol açtığı çok anlamlılık: *Anlam bölünmeleri kaynaklıdır. Anlam bölünme ve birleşmeleri, dili kullananların insan-varlık ilişkilerinin güçlenmesinin veya güçsüzleşmesinin sonucudur*.

2. Biçim birleşmelerinin yol açtığı çok anlamlılık: *Düzensiz ses değişmeleri veya alıntılar yoluyla birleşen biçimlerde görülen, aldatıcı türde birçok anlamlılıktır; aslında, bu durumda apayrı sözler, yani eş seslilik söz konusudur* (Karaağaç, 2013: 250-251).

1.3.1.4. Yakın Anlamlılık

Vardar, *iki ya da daha fazla göstergenin aynı anlama gelmesi* şeklinde yakın anlamlılığı açıklamıştır. Ona göre; aynı bağlam içerisinde hiçbir anlam ayırtısı getirmeden birbirinin yerine kullanılabilecek göstergeler az sayıda olduğundan yakın anlamlılık özdeşlikten çok anlamca yakınlık belirtir (Vardar, 2002: 94).

Korkmaz; *anlamları aynı veya birbirine yakın kelimeler* olarak tanımladığı yakın anlamlılığın oluşumunu, bazı sözcüklerdeki kavram inceliklerinin çeşitli sosyal ve dil kesimlerinde anlamca birbirine yaklaşmalarına bağlar (Korkmaz, 1992: 55).

Yakın anlamlılık, aynı anlama gelen ve aynı bağlamda birbirinin yerine kullanılabilecek sözcüklerde söz konusudur. Günay, yakın anlamlılığın oluşumunu altı durumda incelemiştir:

a. Yabancı sözcük, kalıtsal sözcük, yeni katılmış sözcükler arasında (*ihtiva etmek-kapsamak, program-izlence..*).

b. Farklı lehçelerden alınan sözcükler ile ölçünlü dilde bulunan sözcükler arasında (*patates-gompil, simit-gevrek..*).

c. Farklı toplumsal kullanımlardan kaynaklanan uakın anlamlılık durumu (*ölmek-vefat etmek-Allah'a kavuşmak, polis- aynasız..*).

d. Yeni sözcük ile eski sözcük bir arada kullanılırken zamanla eski sözcüğün kullanılmasının azalması, yakın anlamlı sözcüklerin oluşumunda dilsel bir ekonomiklikten kaynaklanır (*profesör-prof. vb..*).

e. Sözcüklerin argo biçiminde kullanımları ile oluşan yakın anlamlılık (*cartı çekmek-ölmek, martaval-asılsız söz..*).

f. Matematik, mantık, cebir gibi bilimlerde kullanılan şifrelenmiş ya da simgesel her türlü yazı ile asıl yazı arasında da bir yakın anlamlılık vardır (*A bir değer ya da sayı belirtir, B bir başka değeri belirtir.*) (Günay, 2007: 169-171).

Yakın anlamlı sözcüklerin anlam bakımından yakın olmalarıyla birlikte, tamamının aynı söz türünden oluşması gerekmektedir. Örneğin; diziye giren sözcükler ya ad, ya sıfat ya da eylem olmalıdır. *Dilemek-istemek, baş-kafa, ak-beyaz vb.* (Karaağaç, 2013: 373).

Aksan, hiçbir dilde birbirinin aynı, eşi anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulanamayacağını kaydetmiştir. Günümüzde Türkçede kullanılan *gönder- ve yolla-* ya da *bez-* ve *bık-* gibi aynı anlamda sayılabilecek ögeler de aslında farklı köklerden türemiş ve zamanla birbirlerine anlamca yaklaşmışlardır.[10] *Boyunbağı-kravat, değer-kıymet vb.* gibi eş anlamlı sözcüklerde ise birer öge yabancı kökenlidir. Yine *ak* sözcüğü ve sonradan dile yerleşen *beyaz* sözcüğü eş anlamlı sayılabileceği gibi birbirleri yerine kullanılamadıkları durumlar da söz konusudur. *Beyaz kâğıt, beyaz peynir* kullanımları olduğu halde *ak kâğıt, ak peynir* kullanımlarına rastlanılmamaktadır (Aksan, 2016: 100, 2015: 190-191).

1.3.1.5. Sesteşlilik / Eş Seslilik / Eş Yazımlılık

Eş seslilik, sesletimi aynı, anlamları farklı sözcüklerdir. Eş sesli sözcükler, genelde farklı kökenlidir ve zaman içinde kullanıma bağlı olarak aynı biçimde sesletilmeye başlanmıştır. Eş seslilik, çok anlamlılıkla karıştırılan bir olgudur. Çok anlamlılıkta aynı ad birçok anlama gelirken, eş seslilikte başlangıçta ayrı olup sonradan ses değişimine bağlı olarak sözcüklerin aynı biçime bürünmesi söz konusudur (Günay, 2007: 200). Türkçedeki birinci kişi adılı olan *ben* ile vücudun değişik bölümlerinde bulunan siyah ya da kahverengi nokta anlamına gelen *ben* eş sesli sözcüklerdir.

[10] Detaylı bilgi için bk. Doğan Aksan, *Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlardan Yararlanma,* I. Türk Dili Kurultayına Sunulan Bildiriler. (Ankara: Ankara Ü. Basımevi, 1975).

Aksan, eş sesliliği "birbirinden bütünüyle ayrı iki ya da daha fazla kavramın ses ya da yazım yönünden aynı göstergelerle anlatılması" şeklinde tanımlamıştır. Ona göre, eş sesliliğin oluşması için iki etken söz konusudur: Bunlardan birincisi, farklı anlamdaki iki ya da daha fazla sözcüğün zamanla ses ya da biçim değişimine uğrayarak sesteş duruma gelmeleridir. İkinci etken ise yabancı dilden alının bir sözcüğün yerli dildeki bir başka sözcükle sesteş olarak yaşaması durumudur. Türkçedeki hasır otunu anlatan *saz* sözcüğü ile Farsçadan alınan ve çalgı anlamına gelen *sa:z* sözcüğü (uzun ünlüsü kısalarak) birlikte kullanım sonucu eş sesli duruma gelmiştir (Aksan, 2016: 92-93).

Eş seslilik, aynı biçimde sesletime sahip fakat yazılışları ve anlamları farklı sözcükleri belirtir. Eş yazımlılık, yazılışları aynı; sesletimleri ve anlamları farklı sözcükler için kullanılır (Günay, 2007: 201).

Günümüzde Türkçede, sesçil bir yazım kullanılması ve eski biçimlerin yazıya yansıtılmaması sonucu eş seslilik ve eş yazımlılık olgusu yoktur. Türkçede yabancı dillerden alınan bazı sözcüklerde eş seslilik durumuna rastlanır. Örneğin *aycell* "ay yıldız telekominikasyon hizmetleri" anlamına gelmektedir. Aynı sesletim *Aysel* sözcüğünde de söz konusudur. Türkçede sesletim ve yazım açısından aynı olan sözcükler hem eş sesli hem eş yazımlıdır (Aksan, 2016: 92; Günay, 2007: 203-204).

1.3.1.6. Karşıt Anlamlılık

Anlamları bakımından birbirlerine karşıt olan sözcükler arasında görülen anlam olayıdır. Karşıtlık, sıfat ve zarf olan niteleme sözleri ile eylemlerde söz konusudur ve varlık adı olan genel adların karşıt anlamı yoktur. Örneğin; ağaç, kuş, taş vb. adların karşıt anlamı olamaz (Karaağaç, 2013: 530).

Aksan, karşıt anlamlılığın türlerini örneklendirmiştir:

Yön gösteren karşıtlıklar *aşağı/yukarı, ileri/geri, sağ/sol, kuzey/güney*. **Dereceli karşıtlıklar** *sıcak/ılık/serin/soğuk, açık/aralık/kapalı, küçük/orta/büyük.* **İlişkisel karşıtlıklar** *almak/satmak, satılık/kiralık, ana-baba/evlat, usta/kalfa/çırak*. **İkili karşıtlıklar** (kutupsal karşıt anlamlılık) *aç/tok, iyi/kötü, canlı/ölü, zengin/fakir, genç/yaşlı.* **Biçimsel ilişkili karşıtlıklar** *tanıdık/tanımadık, görmüş/görmemiş* (Aksan, 2016: 162-164).

1.3.1.7. Bağlam

Bağlam, bağlantılı birimlerin toplamına denmektedir. Bir dil biriminin bağlamı, onun çevresi, içinde kullanıldığı birimdir. Bütün sözcüklerin, söz öbeklerinin ve cümlelerin anlamları olmakla birlikte bu anlamlar, sözcüğün cümle veya konuşma içinde diğer ögelerle etkileşimine göre değişir. Örneğin; *baş* sözcüğü, "Başım çok ağrıyor." cümlesinde "insan başı" anlamına gelirken, "Her işin başı sağlık." cümlesinde "ana, esas, temel" anlamına gelmektedir (Hengirmen, 2009: 52; Karaağaç, 2013: 175).

Korkmaz, *bir cümle, bir metin veya konuşma içinde yer alan herhangi bir sözcüğün anlamının belirlenebilmesi ya da başka anlamlarından ayırt edilebilmesi için karşılıklı ilişki kurduğu diğer öge veya ögelerle oluşturduğu bütün* olarak bağlamı açıklamıştır (Korkmaz, 1992: 18).

Aksan, göstergelerin diğer göstergelerle birlikte belli bir kavramı yansıttığını kaydetmiştir. Göstergelerin bu bütünlüğü de bağlamı oluşturur (Aksan, 2015: 200).

Bağlam, dil içi bağlam ve dil dışı bağlam olmak üzere ikiye ayrılır. Dil içi bağlam, bir dil birimini çevreleyen ve bu dil birimini etkileyen, onun anlamını ve değerini belirleyen birim ya da birimler bütünüdür. Dil dışı bağlam ise konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, kültürel, ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin verileri kapsamaktadır (Vardar, 2002: 31).

1.3.2. ANLAM DEĞİŞMELERİ

Anlam değişmeleri, anlambilim çalışmalarında çokça yer verilen bir konudur. Çeşitli tarihsel, toplumsal veya özel nedenlerle bir sözcüğün anlamında değişmeler meydana gelmektedir (Hengirmen, 2009: 30).

Gösteren değişmesi olarak da adlandırılan bu değişmelerde, göstergenin başlangıçta işaret ettiği kavramda bir daralma ya da genişleme veya aynı göstergenin bir süre sonra başka kavramı işaret eder duruma gelmesi söz konusudur (Aksan, 2016: 112). Anlam değişmelerinde, art zamanlı yöntemle sözcüğün başlangıçtaki şeklinden başlanarak güncel durumuna kadarki anlam olayları incelenir.

Aksan (2015: 213), anlam değişmelerini üç ana başlıkta toplar:

a) Anlam daralması
b) Anlam genişlemesi
c) Başka anlama geçiş

1.3.2.1 Anlam Daralması

Bir göstergenin önceden karşıladığı nesne ya da devinimin bir bölümünü anlatması, böylelikle sözcüğün anlam alanının küçülmesidir. Eskiden çok anlamlı olan bir sözcük kimi anlamlarını ya da bir anlamını kaybederek daralmaya uğrar (Aksan, 2016: 114, 2015: 213).

Anlam daralmasında sözcüğün, genel bir anlamdan özel bir anlama, geniş bir anlamdan dar bir anlama geçişi söz konusudur (Karaağaç, 2013: 123). Örneğin Eski Türkçede hem kız hem erkek çocuk için kullanılan *oğul* sözcüğü anlam kaybına uğrayarak sadece erkek çocuklar için kullanılır duruma gelmiştir. Yine Eski Türkçede "mal, mülk" anlamında kullanılan *tabar/tavar* (*davar*) sözcüğü, Türkiye Türkçesinde anlam daralması sonucu "küçükbaş hayvan" anlamında kullanılmaktadır.

Özelleşme: Anlam daralmasının bir alt dalı sayılabilecek özelleşme (Erol, 2014: 71), anlamlı bir göstergenin başlangıcından bu yana daha dar bir anlam içermesidir (Vardar, 2002: 157). Örneğin, *adaş* sözcüğü ilk zamanlar "aynı boya mensup olanlar" anlamından hareketle "arkadaş, dost" anlamlarını karşılamıştır (Erol, 2014: 112).

Guiraud, özelleşmeyi genelleşme ile karşılaştırarak açıklamıştır: *Sözcüğün toplumsal alanının yayılması demek olan genelleşmede çoğunlukla bir anlam genişlemesi, gönderge alanının yayılması söz konusudur; buna karşılık, özelleşme bir anlam daralmasına yol açar.* (Guiraud, 1999: 79).

1.3.2.2. Anlam Genişlemesi

Anlam genişlemesi, anlam daralmasının tersi bir olaydır. Bir göstergenin başlangıçta bir nesnenin, bir eylemin vb. bir bölümünü karşılarken zamanla onların bütününü karşılar duruma gelmesi anlam genişlemesidir (Aksan, 2016: 114). Bu anlam olayında, anlamlı bir göstergenin kapsam kazandığı görülmektedir.

Korkmaz, anlam genişlemesini dar kapsamlı bir anlama sahip olan sözcüğün zamanla ilişkili kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olarak açıklar (Korkmaz, 1992: 10).

Hengirmen, göstergenin yeni kavramları da karşılar duruma gelmesi, böylelikle kavram alanının genişlemesi olarak anlam genişlemesini yorumlar (Hengirmen, 2009: 30).

Anlam genişlemesinin Türkçedeki örnekleri daha azdır; Türkiye Türkçesi döneminde bu anlam olayına daha çok rastlanılmaktadır. Örneğin Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde "düz ve alçak yer" anlamına gelen *alan* sözcüğü, Arapça kökenli *saha* sözcüğünün yerine kullanılarak "iş, meslek, uzmanlık" gibi anlamlar kazanmıştır (Aksan, 2016: 168). *Dal* sözcüğü de anlam genişlemesine uğrayarak "kol, şube, ince, uzun yapılı" gibi anlamları karşılar duruma gelmiştir.

Genelleşme: Anlam genişlemesinin türü olan genelleşme, özel adların tür adına dönerek dilde yaygınlaşması sonucu oluşur. Özel ad genelleşerek bir tür adına ya da sıfata dönüşür (Aksan, 2016: 115; Hengirmen, 2009: 185). Örneğin, Alman fizikçi Röntgen'in adı, geliştirdiği *röntgen* cihazının adı olarak genelleşmiştir.

Vardar, anlamlı bir göstergenin daha kapsamlı bir içeriğe bürünmesi olarak genelleşmeyi tanımlar (Vardar, 2002: 101).

1.3.2.3. Mecazlaşma

Geçmişten bu yana insan, kimi sözcüklere benzerlik gibi ölçütlerle yeni anlamlar katarak yan anlamlar kazandırır. Böylelikle dilde edebî gücün yükselmesiyle mecaz anlam ortaya çıkar. Soyut anlam da mecaz anlamla ilişkilidir. *Somut* anlamın benzetmelerle gerçeküstü bir anlam kazanarak gerçek anlamından sıyrılması sonucu *soyut* anlam oluşur. Yani soyut kavramlar, somut kavramlardan mecazlaşarak oluşan kavramlardır (Özşahin, 2017: 709). Örneğin "Başımıza bu da mı gelecekti?" cümlesinde *baş* sözcüğü gerçek anlamından sıyrılarak mecazlaşmıştır. Kısacası mecazlaşma, benzetme yoluyla oluşan anlam olayıdır.

Mecaz anlam, bağlam içerisinde bir sözcüğün, başka bir sözcüğün anlamını geçici olarak karşılamasıyla oluşan anlamdır (Bostancı, 2009: 151).

1.3.2.4. Eksiltme

Dilin her düzleminde rastlanılan anlam olaylarındandır. Bir tamlamada meydana gelen kısaltmadır. Başka bir deyişle "birleşik bir deyimin ögelerinden birinin atılması"dır (Guiraud, 1999: 58). İki sözcükten oluşan söz öbeğinin bir ögesinin kullanılmaması sonucu oluşan bir anlam olayıdır ve kalan tek sözcük bu söz öbeğinin anlamını taşımaktadır (Karaağaç, 2013: 130).

Düdüklü tencere tamlamasında "tencere" sözcüğünün eksiltilmesi sonucu söz öbeğinin anlamı "düdüklü" sözcüğüne yüklenmiştir. *Yazma eser/ yazma, bedelli askerlik/ bedelli, sayısal loto/ sayısal* vb. kullanımlar eksiltmeye örnektir.

1.3.2.5. Tabu ve Örtmece

Tabu hem dilbilim hem de halk bilimi konuları içerisinde yer alan bir anlam olayıdır. Yapılmaması gereken hareketler, yenmemesi gereken besinler, korku içeren ya da kullanılmaması gerektiği düşünülen sözler vb. tabudur. Bu sözler yerine ya eş anlamlısı ya da zıt anlamlısı olan sözcükler tercih edilir (Erol, 2014: 76; Karaağaç, 2015: 325).

Tabu, eğretilemedir; nedensiz dil biriminin nedenli kullanımıdır. Tabu ile değişen anlamda, kültürel bir ilişkiye dayalı eğretileme söz konusudur.

Aralarındaki bu ilişki *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* biçimindedir (Karaağaç, 2015: 326).

Bir nesne veya olgunun adının doğrudan söylenmesinin kaba veya ayıp karşılanacağı düşüncesiyle bu nesne veya olgu daha nazik ve saygılı adlarla ifade edilir. Bu anlam olayı *örtmece*dir. Tabu batıl inançlardan doğarken, örtmece kaba ve ayıp kabul edilen adlar yerine daha nazik ve saygılı adların kullanılmasından doğmuştur (Erol, 2014: 76; Vardar 2002: 156).

Bir bebeğin kötü varlıklardan korunması için (cin-şeytan) ona *Temir, Dursun, Yaşar* gibi adlar verilmesi tabuya örnektir. Hayvan adlarında da tabuya rastlanır. Örneğin, *börü* ve *kartal* tabu adlardan ikisidir. Börü yerine Tuva dilinde *it, kızıl-kabak, kızıl-köz* gibi adlandırmalar mevcuttur. Türkmenler ise yasak saydıkları *kurt* yerine *möjek, mestan, it* gibi sözcükler kullanmışlardır. Yine *aradan çıktı, yok oldu, vefat etti, ayrıldı* gibi örtmeceler, *öldü* sözcüğü yerine kullanılmaktadır. [11]

1.3.2.6. Komşuluk

Çeşitli kaynaklarda *kapsamlayış* olarak da adlandırılan komşuluk, bir sözcüğün anlam alanının bağlantılı olduğu diğer sözcüklerin anlam alanlarına bulaşması durumudur (Erol, 2014: 75). Aralarında parça-bütün, grup-üye, eşitlik-zıtlık, tür, şekil vb. komşuluk ilişkileri bulunan sözcüklerin birbirleri yerine kullanılması söz konusudur.

Komşuluktaki parça-bütün ilişkisi sonucu meydana gelen anlam değişmesi, *ad aktarması* olarak algılanmıştır. Örneğin, *yelkenli* diyerek aslında yelkenle giden deniz taşıtının anlatılmak istenmesi (Vardar, 2002: 128). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, ad aktarmalarında zaman ve mekân yakınlığı önemliyken komşulukta parça-bütün ilişkisi önemlidir (Palmer, 1981: 9).

1.3.2.7. Argo

Argo, deyim aktarmalarına çokça yer verilen, toplumun genel dilinden ayrı ama bu dilden türeyen, kullanıldığı çevre dışında kimsenin anlayamadığı, kendine

[11] Tabu ve ötrmece üzerine örnekler çoğaltılabilir. Detaylı bilgi için bk: Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. (Ankara: TDK Yay. 2014), Günay Karaağaç, *DilBilimi Terimleri Sözlüğü*. (Ankara: TDK Yay. 2013).

özgü sözcük ve deyimlerden oluşan bir dildir (Vardar, 2002: 24). Korkmaz, buna ek olarak "bazı sözcüklerde değişiklik yapan; dilin lehçelerinden, eskimiş unsurlarından ve yabancı kökenli şekillerinden faydalanan özel bir dil" ifadelerine yer vermiştir (Korkmaz, 1992: 13).

Atmasyon "anlamsız, asılsız, uydurma söz", *papel* "para", *uyutmak* "aldatmak, kandırmak" argoya verilebilecek örneklerdendir.

1.3.2.8. Başka Anlama Geçiş (Anlam Kayması)

Anlam kayması olarak da bilinen başka anlama geçiş, sözcüğün eskisinden farklı, tamamen yeni bir anlamı karşılamasıdır (Aksan, 2015: 214). Anlam kaymaları, toplumsal nedenlere bağlıdır. Bu anlam olayında, başka anlama geçişte kapsam söz konusu olmamaktadır (Sav, 2003: 162).

Karaağaç, başka anlama geçişi *sözcüğün çeşitli anlam değiştirme yollarıyla yeni ve başka anlama sahip olması* olarak yorumlamıştır (Karaağaç, 2013: 141).

Hengirmen, anlam kaymasına uğrayan sözcüğün önceki anlamını yitirerek başka anlama geçtiğini kaydetmiştir (Hengirmen, 2009: 31). Korkmaz ise, bu anlam olayının anlam değişmelerinden farkı olduğunu, bu farkın ise sözcüğün benzetildiği şey ile arasındaki anlam bağının tamamen kopmamış olduğunu ifade eder (Korkmaz, 1992: 11). Örneğin, u*cuz* sözcüğü "kolay, değersiz" anlamlarında kullanılırken günümüzde "pahalı olmayan" anlamında kullanılmaktadır.

Başka anlama geçiş, üç gruba ayrılmaktadır:

a. Yakın anlama geçiş[12]
b. Uzak anlama geçiş[13]
c. Zıt anlama geçiş[14]

[12] Tütün sözcüğü ilk dönemler "duman" anlamındadır. Sözcüğün "duman" anlamından sonra "patlıcangillerden, yapısında nikotin bulunan bitki; bu bitkinin kurutulup kıyılarak sigara biçiminde veya pipoyla içilen yaprağı" anlamlarını da bünyesine alması sözcüğün günümüzde yakın anlama geçtiğini göstermektedir.

[13] *é:ḍ*'den türemiş olan *eyle-* fiili, ilk anlamından hareketle uzak anlama geçmiş bir sözcüktür. İlk anlamı "(bir şeyi) yararlı bir şeye dönüştürmek" olan sözcük zamanla sadece "etmek, yapmak" gibi anlamları karşılar olmuştur.

[14] İlk zamanlar "hürmetli, muhterem" anlamına gelen *karı*, zamanla bu anlamını kaybetmiş ve "yaşlı, ihtiyar (kadın), eski, köhne" anlamlarını kazanmıştır.

1.3.2.9. Anlam İyileşmesi

Bir sözcüğün zamanla eskisinden daha iyi bir anlama bürünmesi, anlam iyileşmesi/anlam güzelleşmesi/anlam soylulaşmasıdır (Sav, 2003: 163). Kötü anlamlı bir sözcüğün zamanla iyi anlam kazanması, göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir iyileşme olması olarak da tanımlanır (Aksan, 2016: 115; Korkmaz, 1992: 11).

Eski Türkçede *yabız* olarak karşımıza çıkan sözcük "kötü, perişan" anlamlarındadır. Günümüzde ise *yavuz* biçiminde olan sözcük "iyi, güzel, güçlü, çetin" anlamlarına gelmeye başlamıştır. Yine eski biçimi *emgek* olan *emek* sözcüğü, Eski Türkçede "acı, eziyet, zahmet" anlamlarından sıyrılarak günümüze "bir işin gerçekleşmesini sağlayan beden ve kafa gücü" anlamlarını kazanarak ulaşmıştır (Aksan, 2016: 170).

1.3.2.10. Anlam Kötüleşmesi

İyi anlamlı bir sözcüğün zamanla kötü ya da kötüye giden bir anlam kazanması anlam kötüleşmesidir (Karaağaç, 2013: 129).

Farsça kökenli *canavar* sözcüğü önceleri "canlı, yaşayan, çabuk, hayvan" anlamlarda kullanılırken zamanla anlam kötüleşmesine uğrayarak "yırtıcı hayvan" anlamını kazanmıştır. Eski Türkçede *katun* "kraliçe, hükümdar hanımı" anlamlarından sıyrılarak günümüzde *kadın* biçimiyle "kibar karısı, hanımefendi" anlamlarında kullanılmaktadır (Korkmaz, 1992: 11).

1.3.3. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN SEBEPLERİ VE GELİŞİMİ

Anlam değişmelerinin kaynağı elbette ki dildedir. Bunlar eş sesli çatışmaları, yanlış köklenme ve bulaşma olarak gösterilebilir. Geleneksel anlambilime göre ise bu bir rastlantıdan ibarettir. Guiraud'a (1999: 88) göre Bréal ve fikir takipçileri anlambilimi mantıksal, ruhsal ve tarihî nedenlere bağlamışlardır.

Bu değişmelerin sebepleri, araştırmacılar tarafından çeşitli olarak tasnif edilmiştir. Bunlardan biri, Ahanov'un *dil içi*[15] ve *dil dışı sebepler* olarak iki grupta topladığı tasnifidir. Dil dışı sebepleri de beş gruba ayırmıştır:

1) Sözcük, düşüncenin gelişmesi sonucu ilgili kavramın da gelişimini ortaya koyar.

2) Sözcüğün kullanım alanının değişmesi, anlamının değişmesine de yol açar.

3) Toplumun her yönden gelişmesi sözcüğün anlam alanının da değişip çeşitlenmesini sağlar.

4) Sözcük, işlevsel anlam yasasına bağlı olarak da anlam alanını değiştirebilir.

5) Toplumun gelişmesiyle ortaya çıkan yeni durum veya nesnelerin adlandırılması gibi etkilerle sözcük yeni anlam kazanabilir (Ahanov, 1993: 106-107).

Yine Guiraud (1999: 68), anlam değişmelerinin sebeplerini iki gruba ayırmıştır. Birincisi nesnelerin adlandırılması yoluyla (mantıksal adlandırma, anlatımsal adlandırma, bilinçaltı, tabu ve örtmeceler, en az çaba ilkesi, eşadlı çatışmaları); ikincisi sözcüğün anlamının evrim geçirmesi (göndergenin değişimi, kökensel nedenliliğin bulanıklaşması, toplumsal katmanlaşma, bulaşma, yanlış kökenleme) yoluyladır. Guiraud (1999: 82), sonuç olarak anlam değişmesine yol açan sebepleri dört grupta sınıflandırmıştır:

1) Tarihi sebepler ve bilim, teknik gibi alanlarda yaşanan değişmeler.

2) Dil içi sebepler veya ses, biçim, söz dizimi kaynaklı değişmeler.

3) Toplumsal sebepler.

4) Ruhsal sebepler.

[15] Dil içi sebepler analoji, benzetme, eş seslilik, çok anlamlılık, eş anlamlılık gibi sebeplerdir.

İKİNCİ BÖLÜM
DÎVÂN-I HİKMET'TE TESPİT EDİLEN ANLAM OLAYLARI VE ANLAM DEĞİŞMELERİ

2.1. Yan Anlam

"Anlam Genişlemesi" bölümüne alınan tüm sözcükler aynı zamanda yan anlamlıdır. Bu sebeple tekrara düşmemek için örnekler "Anlam Genişlemesi" başlığı altında dikkatlere sunulmuştur.

2.2. Düz Anlam

ağır: Temel anlamda "(fizikî olarak) ağır" olduğunu ifade eden Clauson (1972: 88), sözcüğün mecazi zıt anlamda geliştiğini kaydederek (1) "övgü dolu; önemli, seçilmiş; değerli, samimi"; (2) kötü anlamda "sıkıcı, ağır (masraf); acıklı" anlamlarını vermiştir (detaylı bilgi için bk. *Mecazlaşma / ağır*).

Tağdın ağır günâhım özür aytarge tilim yok (Dağdan ağır günahım, özür söylemeye dilim yok) (/825) "(fizikî olarak) ağır" temel anlamındadır. Burada *dağ* gibi fizikî bir ağırlığı olan somut varlık üzerinden *günah* gibi soyut bir varlık ifade edilmeye çalışılmıştır.

Günahım köp tağdın ağır tâatım az (Günahım çok dağdan ağır ibadetim az) (8/47) "(fizikî olarak) ağır" temel anlamındadır. Yine *dağ* gibi fizikî bir ağırlığı olan somut varlık üzerinden *günah* gibi soyut bir varlık ifade edilmeye çalışılmıştır.

at-: Clauson (1972: 36), sözcüğün temel anlamını "at-, fırlat-" olarak vermiştir.

Cenâzemni arkasıdın taşlar atın (Cenazemin arkasından taşlar fırlatın) (5/4) "at-, fırlat-" anlamındadır.

yazuk: Temel anlamı "günah, suç"tur. Türkiye Türkçesinde bu sözcük "olumsuz bir durum karşısında duyulan üzüntü" anlamındadır. Sözcük Türkiye Türkçesinde anlam değişmesine uğramıştır. Metinde ise gerçek anlamında kullanılmıştır.

Sevdâ kıldım yazuklarım Hak keçürdi (Sevdalandım, günahlarımı Hakk affetti) (2/5) "suç, günah" anlamındadır.

yer: Clauson (1972: 954), temelde "yer" anlamıyla verdiği *yer* sözcüğünü "yeryüzü (gökyüzünün karşıtı), kara, toprak, yer" olarak kaydetmiştir (detaylı bilgi için bk. *Anlam Genişlemesi / yer*).

Yer astıga yalguz kirip nurga toldum (Yer altına yalnız girip nura doldum) (23/1) "toprak, zemin" anlamındadır.

Tokkuz ay u tokkuz künde yerge tüştüm (Dokuz ay ve dokuz günde yere düştüm) (8/2) "dünya, yeryüzü" anlamını vermektedir.

Yer üstide ölmesburun tirik öldüm (Yer üstünde ölmeden önce diri öldüm) (2/10) "yeryüzü; dünya" anlamındadır.

Yer ü kökde turalmadı şeytân kaçıp (Yer ve gökte duramadı şeytan kaçıp) (2/17) "yeryüzü, kara" anlamındadır.

2.3. Benzetme

himmet kur: *Himmet* sözcüğü "yardım, ihsan, çaba vb." anlamları taşımaktadır. *Kur* sözcüğü ise "kemer, kuşak" anlamlarındadır (Maımaıtıaılı, 2013: 238, 395).

Asâları elkinde himmet kur belginde (Asaları elinde, himmet kuşağı belinde) (2/101) Bu dizede, "çaba, himmet" *kuşağa* benzetilmiştir.

gül dek fena bol-: Gül gibi solup yok ol-

Küydüm yandım gül dek ta ki fenâ boldum (Kavruldum, yandım, gül gibi yok oldum) (6/7) burada özne kendisini solan, sararan ve sonrasında yok olan güle benzetmiştir.

it dek kez-: Köpek gibi gez-

Nefsim üçün yürer edim it dek kezip (Nefsim için yürürdüm, it gibi gezip) (11/6) Dizede kişi kendi nefsi peşinde yürümesini, gezmesini köpeğin yürüyüp başıboş gezmesine benzetmiştir.

yel dek öt-: Yel gibi geç-

Ellig yetti yaşda ömrüm yeldek ötti (Elli yedi yaşta ömrüm yel gibi geçti) (8/7) ömür, yelin hızlı esmesine benzetilmiş ve ömrün çabucak, hızlıca geçtiği anlatılmaya çalışılmıştır.

hazan yañlıg sol-: güzün sararan yaprak gibi sol-

Nâdân içre hazan yañlıg soldum mena (Cahiller içinde yaprak gibi soldum ben işte.) (2/14) Özne, kendisini güz gelince sararan ve solan yapraklara benzetmiştir.

köñli taş: taş gibi gönlü (olan)

Neçe aytsam behre almas köñli taşın (Nice söylesem nasip almaz taş gönlün) (7/81) insana ait olan gönül, sert ve katı olan taşa benzetilmiştir. Buradaki sertlik, katılık mecazidir.

2.4. Aktarma

2.4.1. Deyim Aktarması

a) İnsandan Doğaya Aktarma

ağla-: "Çeşitli duygularla gözyaşı dökmek" anlamındaki *ağla-* sözcüğü canlı varlıklara özgü bir eylemdir.

Yer ü kökni nâlân kıldı bul feryadım (Yer ve göğü ağlattı bu feryadım) (4/22) Yer ve gök insana özgü bir özellik yüklenerek öznenin feryadıyla ağlamıştır. Burada bir aktarma mevcuttur.

baş: "Kafa, ser" anlamında canlılara özgü *baş* sözcüğü aktarmalar yoluyla cansız varlıklar için de kullanılmıştır.

Tevbe kılıp yol başıga barıp turgıl (Tövbe edip, yol başına varıp dur) (6/77) Burada canlı bir varlığa ait olan *baş*, cansız bir varlık için kullanılmış ve "başlangıç" anlamı verilmiştir.

kaç-: "Bir yerden başka bir yere doğru koşarak uzaklaş-" anlamındaki *kaç-* canlı varlıklara ait bir durumdur.

Kudret birle yaratılgan yetti tamu / Aşıklarnı narasıdın kaçar dostlar (Kudret ile yaratılmış yedi cehennem / Âşıkların narasından kaçar dostlar) Tamu yani cehennem, canlı bir varlığa özgü olan *kaç-* eylemini üstlenmiştir.

b) Doğadan İnsana Aktarma

köñli kattığ: Tarama Sözlüğü'nde "taş yürekli, insafsız, merhametsiz" olarak geçmektedir (Dilçin, 2013: 141).

Köñli kattığ dîl âzârdın Hudâ bîzâr (Gönlü katı, gönül inciticiden Allah şikâyetçi) (22/1) dizesinde katı gönüllü; sert, acımasız, merhametsiz kişi yerine kullanılmıştır. İnsan gönlü, doğada bulunan *taş* gibi cisimlerin özelliği olan *katı*lıkla ifade edilmiştir.

uç-: Sözcük temelde "(kuş için) uç-" anlamındadır. Kazandığı mecazi anlamlarla anlam genişlemesine uğrayan sözcük en eskisi "(üst seviyedeki biri için) öl-" olmak üzere "büyük bir hızla git-; gözden kaybol-; seğirt-; (renkler için) sol-; bozul-" anlamlarını kazanmıştır (Clauson, 1972: 19).

Kuş vb. varlıklara özgü olan *uç-* eylemi, insanlar için kullanılmış ve bir deyim aktarması oluşturulmuştur.

Andın soñra kanat kakıp uçtım mena (Ondan sonra kanat çırpıp uçtum ben işte) (13/1) "(kuş vb.) hareketli kanatları yardımıyla havada yol al-" anlamındadır. Bu dizede doğaya ait olan *uç-* fiili insana aktarılmıştır.

Tokkuz sâat turalmadım kökke uçtum (Dokuz saat duramadım, göğe uçtum) (8/2) "uç-, yüksel-, (göğe) çık-" anlamında kullanılmıştır. Doğaya ait bir özellik insana aktarılmıştır.

Andın soñra kanat tokub uçtım dostlar (Ondan sonra kanat çırparak uçtum dostlar) (6/19) "uç-, yerden yüksel-, havada yol al-" anlamındadır. Doğaya ait bir özellik insan için kullanılmıştır.

köñli taş: taş gibi gönlü (olan)

Neçe aytsam behre almas köñli taşın (Nice söylesem nasip almaz taş gönlün) (7/81) İnsana ait olan gönül, sert ve katı olan taşa benzetilmiştir. Buradaki sertlik, katılık mecazidir.

c) Somutlaştırma

agzıdın od saç-: Ağzından ateş saç-, içindeki manevi duyguları etrafa yay- anlamındadır.

Muhabbetni câmın içken divâneler / Kıyamet kün od agzıdın saçar dostlar (Muhabbetin kadehini içen Dîvâneler / kıyamet günü ağzından ateş saçar dostlar) (1/20) buradaki *od (ateş)* sözcüğü manevi bir durumun karşılığıdır. Ağızdan ateş çıkması, aşk şarabını içen Allah dostlarının, Kıyamet gününde içlerindeki bu sevgiyi, aşkı ağızlarından dışarıya saçacakları somutlaştırma yoluyla ifade edilmek istenmiştir.

günah: "Kabahat, suç" anlamındadır.

Tağdın ağır günâhım özür aytarge tilim yok (Dağdan ağır günahım, özür söylemeye dilim yok) (/825) ağır sözcüğü "(fizikî olarak) ağır" somut anlamındadır. Burada *dağ* gibi fizikî bir ağırlığı olan somut varlık üzerinden *günah* gibi soyut bir varlık somutlaştırılarak ifade edilmeye çalışılmıştır.

köñli bütün (ol-): Gönlü kırık olmayan, incinmemiş, gücenmiş duruma düşmemiş (kişi) anlamındadır.

Köñli bütün halayıkdın kaçtım mena (Gönlü kırık olmayan kişilerden kaçtım ben işte) (2/1) dizesinde, *gönlü bütün* sözcük grubuyla gönlü kırık olmayan, her istediğine ulaşmış, herhangi bir şeyin özlemini çekmemiş, incinmemiş gönüller somutlaştırılarak anlatılmıştır.

köñül sıyla- (sıla-): İltifat et-, hoşa gidecek söz veya davranışlarla sevindir- manasındadır.

Garib yetim fakîrlerni köñli sıylab (Garib, yetim, fakirlerin gönlünü okşayıp) (2/1) bu dizede *gönül okşamak* deyimi, "iltifat et-; kimsesizleri, fakirleri, yâd eldekileri hoş sözlerle sevindirerek memnun et-; gönüllerini ferahlat-" manasında kullanılmıştır. *Sıyla-* fiili "okşa-" manasına gelen somut bir eylem olduğundan somutlaştırma söz konusudur.

2.4.2. Ad Aktarması

câm: Farsça "bardak, kadeh" manasına gelmektedir.

Muhabbetni câmın içken divâneler (Muhabbetin kadehini içen Dîvâneler) (1/20) Bu dizede *câm* sözcüğü "kadeh, bardak" anlamındadır. İçilen ise kadeh değil içindeki sıvıdır.

Câm-ı şarâb kolga alıp toya içtim (Şarap kadehini ele alıp doyasıya içtim) (5/5) Dizede *câm* sözcüğü yine "kadeh" anlamındadır. İçilen *şarap kadehi*nin kendisi değil içindekidir.

can alguvçı: Allah'ın emriyle insanların canını almakla görevli olan Azrail için "can alıcı, ölüm meleği" gibi adlandırmalar mevcuttur. Eserde de geçmektedir.

Can alguvçı kelür ermiş bir kün yetip (Can alıcı bir gün yetip gelirmiş) (4/113) "can alıcı" Azrail yerine kullanılmış bir adlandırmadır. Azrail'ın görevini çağrıştırmaktadır.

dîdâr: "Yüz, çehre, cemâl" anlamındadır.

Uşol tüni mi'râc çıkıp dîdâr kördi (O gece Miraç'a çıkıp Hakk cemâlini gördü) (4/1) Hz. Muhammed'in Miraç'a çıkışı hadisesi ve bu hadisede Hz. Muhammed'in Allah'ı gördüğü çokça şair tarafından şiirlerde işlenmiştir. Bu dizede *dîdâr* sözcüğü "Allah" adı yerine kullanılmıştır.

kara yer: *Kara* sözcüğü "siyah" temel anlamının yanında "kötü" ve "olumsuz" durumlar ve anlamlar için kullanılmaktadır. *Yer* kavramı "toprak, yeryüzü, zemin" gibi anlamları kapsamaktadır.

Kara yerge kirürsen âhir nece makâr u ferr kılsan (Kara yere girersin sonunda ne kadar kazancın olsa ve kaçsan) (8/109) Dizede *kara yer* "mezar" için kullanılmıştır.

mey: Farsça kökenli olan sözcük, "şarap, içki" anlamlarındadır.

Pîr kolıdın mey içgen envârıga battı ya (Bilgin elinden mey içen nurlara battı ya) (1/120) Normalde "içki" anlamındaki *mey* sözcüğü bu dizede "bilgi, maneviyat" gibi sözcükler yerine kullanılmıştır.

perde: "Bir şeyi gizlemek ya da görünmesini engellemek için önüne gerilen örtü" anlamında kullanılan bir sözcüktür.

Kudret birle perde içre alık algay (Sonsuz gücü ile perde içine onları alır) (7/118) Dizede *perde* sözcüğü temel anlamının dışında bir anlam yüklenerek "manevi alem" yerini almıştır.

perverdigar: "Tüm yaratılmışları besleyen ve yetiştiren" anlamındaki sözcük, Allah'ın adlandırmalarındandır.

Ümmetlerni cürmin keçgil Perverdigar (Ümmetlerin suçunu Allah''ım bağışla) (18/8) Dizede suçu, günahı affetmesi istenen Allah'tır. *Perverdigar* da *Allah* adı yerine kullanılmıştır.

yetti iklim: *İklim*, "bir yerin hava durumu ve değişkenlikleri; ülke, memleket" anlamlarında bir sözcüktür.

Âhı çıksa yetti iklim veyrân kılur (Ahı çıksa yedi iklimi yıkılmış kılar) (24/136) Bu dizede, *yedi iklim* ile "tüm dünya, dünyadaki bütün ülkeler" anlatılmaya çalışılmıştır.

2.5. Çok Anlamlılık

"Anlam Genişlemesi" bölümüne aldığımız tüm sözcükler çok anlamlı bir özelliğe sahiptir. Tekrardan kaçınmak için örnekler buraya alınmamıştır.

2.6. Yakın Anlamlılık

arka/ art: *Arka* sözcüğü, Clauson'da (1972: 215) "orijinalinde insan, hayvan veya bir şeyin arkası; mecazi anlamda ise destekçi, birinin arkasında durup onu destekleyen kişi" olarak kayıtlıdır. *Art* sözcüğünün temel anlamı "arka, geri"dir (Erol, 2014: 158).

Eserde her iki sözcük de aynı anlamı karşılayacak şekilde kullanılmıştır.

Ey bi-haber dünya işin arka salgıl (Ey habersiz dünya işini geriye koy) (12/14) "geri, ikinci plan" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

Dünya izleb din işini artka saldım (Dünyayı arayıp din işini arkaya koydum) (6/79) "geri, arka plan, ikinci plan" anlamını vermektedir.

çek- / tart- / yé:- : Eski Türkçede görülmeyen *çek-* fiili, Clauson (1972: 413) tarafından orijinal anlamı belirsiz olarak nitelendirilmiş, bugün yaşayan anlamının ise "çek-" olduğu kaydedilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sözcük "yazıya noktalar koy-; kan al-; ip, bağ çek-" olarak anlamlandırmıştır (Ercilasun, 2018: 239). Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamı daha da genişleyen sözcük "çiz-; kuşan-; çıkar-; asıl-; benze-; ayırıp bir kenara götür-; ele al-; katlan-; taşı-" gibi anlamlarla kullanılmıştır (Kanar; 2011: 173).

tart- fiili, **"**Çek- veya sürükle-" anlamına gelen sözcük, zamanla "(ağırlık) tart-" gibi anlamlar kazanmıştır (Erol, 2014: 492). Gülensoy (2011b: 862), Orta Türkçe döneminde sözcüğün, "tart-; cezbet-; çek-, uzat-, ger-; getir-, al-, çıkar-" anlamlarına geldiğini kaydetmiştir. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde, "tart-; çek-, al-" (Caferoğlu, 2015: 227); *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "çek; çıkar, çekip çıkar; (para vb. şeyleri) tart; uzat, ger" olarak verilmiştir (Ercilasun, 2018: 858). Yine

"çek, taşı; asıl; uzat; çekip al; geri al; çıkar; geri çekil" anlamlarıyla *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde karşımıza çıkmaktadır (Kanar, 2011: 652).

Temelde "ye" anlamında olan *yé:*- sözcüğü, bünyesine aldığı yan anlamlarla mecazlaşmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "(yemek vb. şeyler) ye-" olarak açıklanmıştır (Ercilasun, 2018: 378). Eserde temel anlamının yanında "çek-, katlan-" manasıyla da kullanılmıştır.

Üç fiil de metinde yakın anlamlı olarak deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi[16] biçiminde kullanılmıştır.

*"Dert, sıkıntı çek-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Garibligde mihnet tartıp boldı habîb (Gariplikte sıkıntı çekip sevgili oldu) (6/1)

Keçe yatmay mihnet tartıp sâdık boldum (Gece yatmayıp, mihnet çekip sadık oldum) (9/4)

Töşek yastık taşdın kılıb çektim mihnet (Döşek yastık taştan yapıp sıkıntı çektim) (11/8)

Ümmet bolsañ gam yemesseñ yalgan ümmet (Ümmet olsan gam yemezsin sahte ümmet) (5/10)

Ara yolda kalmasun dep gamın yedi (Ara yolda kalmasın deyip tasasını çekti) (2/15)

Munda cefâ çekkenlerge didârı taht (Burada cefa çekenlere cemali taht) (6/17)

Ümmet üçün kaygu mihnet çekti körün (Ümmet için kaygı sıkıntı çekti görün) (3/38)

Hakk'dın korkup ahiretge gam yemessen (Hakk'tan korkup ahirete gam çekmezsen) (16/65)

Mihnet tartıb cefâ çekken körer rahat (Sıkıntı çekip cefa çeken görür rahat) (4/79)

[16] Zamanla, anlam kayması ve kalıplaşma ile isim soylu bir veya daha fazla sözcüğün bir asıl fiille kalıcı olarak birleşmesinden oluşan fiillerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muharrem Daşdemir, *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Dizimi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2015), 51.

*"Hasret, özlem çek-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Ümmet deyuben kiçe vü kündüz yedi hasret (Ümmet diyerek gece gündüz çekti hasret) (7/41)

el / kol: *El* sözcüğünün temel anlamı "el, uzuv"dur. *Kol* sözcüğünün temel anlamı ise "insan vücudunda omuz başından el parmaklarına kadar uzanan bölüm"dür. *Kol* sözcüğünün anlam alanında, "el" manası da bulunmaktadır (Kara, 2014: 49). Her iki sözcük de kullanım sıklıklarına göre anlam değişmesine uğramıştır.

Eserde *kol* ve *el* sözcükleri yakın anlamlı olarak kullanılmıştır.

*El; kol:

Başın urup kol kavşurup tazim kıldı (Başını eğip, el bağlayıp saygı gösterdi) (4/3)

Câm-ı şarâb kolga alıp toya içtim (Şarap kadehini ele alıp doyasıya içtim) (5/5)

Kolum tutup ümmetimsen ümmet dedi (Elimi tutup "Ümmetimsin ümmet" dedi) (7/8)

Ferzendim dek elkiñ tutup cennet kirey (Evladım deyip elini tutup cennete girdireyim) (8/8)

Elkiñ açıp dua eylep boyun sungıl (Elini açıp dua eyleyip sabreyle) (14/11)

Riya tesbih elkinde yığlap yaşın tökmesler (Riya tesbihi elinde, ağlayıp yaşını dökmezler) (7/18)

Garib bolup nâle kıldım kolum aldı (Garip olup feryad eyledim, elimi aldı) (8/20)

Kolum tutup yolga salgıl "Ente"l-Hâdi" (Elimi tutup yola koy "Ente'l-Hadi") (1/21)

Asâları elkinde himmet kur belginde (Asaları elinde, himmet kuşağı belinde) (2/101)

Çenteleri eğnide asâları elkinde (Heybeleri omuzunda asaları elinde) (5/103)

el (él) / memleket: Eski Türkçe döneminde "devlet, ülke, memleket, hanedan; halk" olarak kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 92, Ölmez, 2015: 349). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "eyalet, ülke; at; iki hükümdar arasında barış" olarak

anlamlandırılmıştır (Ercilasun, 2018: 664). *Tarama Sözlüğü*'nde yukarıdaki anlamlara ek olarak "yabancı olan, başkası; hısım akraba yabancı olmayan dost" anlamları verilmiştir (Dilçin, 2013: 125) (bk. *Anlam Genişlemesi / el (él))*.

Arapça kökenli olan *memleket* sözcüğü dilimizde "ülke, şehir, yurt, doğulan bölge, iklim" anlamlarıyla kullanılmıştır. Eserde de *el/il* sözcüğüyle yakın anlamlı kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcük, eserde sadece bir hikmette geçmektedir.

*Yaşanılan yer, memleket, yurt, ülke:

Mustafâ dek elni kezip yetim kavla (Mustafa gibi yurdunu gezip yetim ara) (7/1)

Sermest bolup el ü halkdın tanıp kaçtım (Sarhoş olup il ve halktan çekinip kaçtım) (11/13)

Erenler izin izlep memleketdin keçmişler (Erenler izini izleyip memleketten geçmişler) (2/102)

Eldin kaçıb tağ çölini kılgay vatan (Yurttan kaçıp dağ çölünü eyleyince vatan) (15/105)

Vahşi yañlıg eldin çıkar yörse bolmaz (Vahşi gibi elden çıkar yürüse olmaz) (2/129)

keç- (g-) / öt- / bağışla-: Clauson (1972: 693) *keç-* sözcüğünü, geçişsiz olarak "geçmek, akmak; (bir şeyden) geçmek"; geçişli olarak "iptal etmek, görmezlikten gelmek, ihmal etmek" şeklinde anlamlandırmıştır.

Clauson *öt-* sözcüğünün temel anlamını "bir şeyin içinden veya üstünden hareket etmek" şeklinde vermiştir. Hem geçişli hem de geçişsiz özelliğe sahip olan sözcük, geçişli kullanıldığında "zaman" anlamı taşımaktadır. Clauson, "(nehir üzerinden vb.) geçmek; içine işlemek; nüfuz etmek; diğer tarafa geçmek; (günahları vb.) affetmek; bırakmak, vazgeçmek; (bağırsaklar için) temizlenmek; (nesneler için) serbestçe hareket etmek; kolayca satılmak" olarak kaydetmiştir (Clauson, 1972: 39).

Eski Türkçe döneminde görülmeyen, ilk defa *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te rastlanılan *bağışla-* fiili, "bağışlamak, affetmek, karşılıksız vermek, hediye etmek" anlamlarını karşılamaktadır (Erol, 2014: 173).

Eserde üç fiil de "affetmek" anlamıyla kullanılmıştır.

*Bağışlamak, affetmek:

Ümmetlerim yazukların her Cum'a keç (Ümmetlerimin günahlarını her Cuma affet) (15/8)

Ümmetlerni cürmin keçgil Perverdigar (Ümmetlerin sucunu Allah'ım bağışla) (18/8)

Günâhım bağışlap yeksân kılgıl seherde (Günahımı bağışlayıp, yerle bir eyle seherde) (8/25)

Sübhan gem günahını hergiz ötmes (Sübhan Melik'im günahımı asla bağışlamaz) (13/61)

Günahların Hak bağışlap nazar kılgay (Günahlarını Hakk bağışlayıp nazar kılınca) (9/80)

kéçe (géce) / tün: *Keç-* fiilinden türemiş bir isimdir. Clauson (1972: 694), sözcüğün en erken dönemlerde "akşamda geç / gece" anlamında kullanılan bir zarf olduğunu söylemiştir. Kısa süre sonra "geç akşam / gece" için bir isim olarak *tün*den önceki zaman, gece" anlamında kullanıldığını eklemiştir.

Tün sözcüğünün temel anlamı "gece"dir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde "dün, dünkü gün" anlamlarıyla da kullanılmaya başlanmıştır (Erol, 2014: 543).

Eserde *tün* ve *kéçe* sözcükleri yakın anlamlı olarak kullanılmıştır.

*Gece:

Uşol tüni mi'râc çıkıp dîdâr kördi (O gece Miraç'a çıkıp Hakk cemalini gördü) (4/1)

Keçe kündüz zikrin aytıp râhat kıldım (Gece gündüz zikrini deyip rahat eyledim) (13/2)

Keçe yatmay mihnet tartıp sâdık boldum (Gece yatmayıp, mihnet çekip sadık oldum) (9/4)

Yol tapay dep başım birle tünler kattım (Yol bulayım deyip başım ile geceleri kattım) (13/5)

Keçe kündüz bîgam yördüm men yaz u kış (Gece gündüz gamsız yürüdüm ben, yaz ve kış) (11/7)

"Taha" okub tün keçeler kaim boldum ("Taha" okuyup akşam ve geceler kaim oldum) (4/8)

Keçe namaz kündüzleri saim boldum (Gece namaz (kılıp) gündüzleri oruçlu oldum) (4/8)

Gor içinde keçe kündüz tâ'at kıldım (Kabir içinde gece gündüz ibadet eyledim) (2/9)

Bir tün seher garib Mansur köp yığladı (Bir gece seherde garip Mansur çok ağladı) (11/11)

Didarını körse bolmas tün kün uyup (Cemalini görse olmaz gece gündüz uyuyup) (4/12)

İsteb anı arkasıdın tün kün kovdım (İsteyip onu arkasından gece gündüz kovaladım) (2/24)

Keçeleri bidar bolup tañ atkunca (Geceleri uykusuz kalıp tan atana dek) (1/27)

Işk senâsın tüni küni koyarım yok (Aşk yakarışını gece gündüz bırakacağım yok) (8/33)

Yürür anı ışkıda keçe kündüz sargarıp (Yürür O"nun aşkında, gece gündüz sararıp) (1/99)

Âşık bolsañ keçe kündüz tınmay yığla (Âşık olsan, gece gündüz dinmeden ağla) (4/111)

oġul (oġıl) / ferzend: *Oğul* sözcüğü başlangıçta kız ve erkek cinsi için kullanılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ve *Kutadgu Bilig*'de "oğul, çocuk" anlamlarındadır. Üşenmez (2006: 321), sözcüğün "oğlan, oğul, çocuk, küçük çocuk, genç; erkek çocuk" anlamları yanında "nesil" anlamını da vermiştir.

Ferzend, Farsça kökenli bir sözcük olup "oğul, erkek oğul, erkek çocuk" anlamındadır.

Eserde hem *oġul (oġıl)* hem de *ferzend* sözcüklerine "oğul, erkek evlat" anlamlarıyla rastlanmıştır.

*Erkek çocuk; erkek evlat:

Erür ferzend menge ol talib-i has (Olur oğul bana o has talip) (55/148)

Oğul-kızıñ yığlab kalsa feryâd urub (Oğlun kızın ağlayıp kalsa feryad edip) (2/108)

Miraç tüni nur-ı didem ferzend dedi (Miraç gecesi "gözümün nuru evlat" dedi) (7/8)

Ali'ni bar idi on sekiz oğlı (Ali'nin var idi on sekiz oğlu) (41/36)

suçuk (sü:çig) / tatlık: *Suçuk (sü:çig)* sözcüğü, *süçi*-'ten türemiş bir isimdir. "Tatlı, tatlı madde" ve "şarap" anlamlarındadır (Clauson, 1972: 796). *Tatlık (tatıglıg)* sözcüğü de "tatlı, hoş, lezzetli" anlamındadır (Caferoğlu, 2015: 228).

Doğan Aksan, Eski Türkçede kullanılan *Suçuk (sü:çig)* sözcüğünün kökenin bilinemeyeceğini söylemiştir. Sözcük, *tatlı* sözcüğünden başka bir kökten gelerek *tatlı* sözcüğü ile aynı anlamı karşılamış; yakın anlamlı, eş değerli sözcükler olmuşlardır. Aksan'ın vurguladığı bir diğer nokta ise, aynı dilde başlangıçta tek bir kavram için iki farklı göstergenin kullanılmasının olanaksız oluşudur. Buna göre bu iki sözcük, anlamsal yönden belirli bir gelişme geçirdikten sonra yakın anlamlı duruma gelmiştir (Aksan, 1975: 539).

*Tatlı, hoş, güzel:

Baldın tatlığ erür meñe bu mihneti (Baldan tatlıdır bana bu mihneti) (4/10)

Esel yañlı suçuk bolur tilim menim (Ballar gibi tatlı olur dilim benim) (1/55)

Ne hoş tatlık Hak yâdı seher vakti bolganda (Ne hoş tatlık Hakk yadı seher vakti olanda) (1/96)

Baldın suçuk Hû atı seher vakti bolganda (Baldan tatlı Hu adı seher vakti olanda) (1/96)

Mevası tatlık lokma-ı tarikatdur (Meyvesi tatlı tarikat lokmasıdır) (2/134)

tamu (tamuğ) / duzah / cehennem: Soğdca kökenli olan *tamu* sözcüğü "cehennem" anlamıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 223). Farsça kökenli olan *duzah (duzak)* sözcüğü de yine "cehennem" anlamındadır (Kanar, 2011: 237).

"Cehennem" anlamını karşılayan *tamu* ve *duzah* sözcükleri hikmetler içerisinde yakın anlamlı olarak kullanılmıştır. Bunlarla birlikte *cehennem* de eserde geçmektedir.

*Tamu, cehennem:

Uçkunige takat kılmas yetti tamuğ (Zerresine tahammül edemez yedi cehennem) (7/12)

Duzah içre kalmasun dep gamım yedi (Cehennem içinde kalmasın deyip derdimi çekti) (7/13)

Aldıñdadur ol tamuğ hâzır bolgıl seherde (Önündedir o cehennem, hazır ol tan yeri ağaranda) (12/25)

Cehennem üstide tartığ sıratı (Tamu üstünde kurulmuş sırat köprüsü) (10/34)

Cehennemdin özni âzâd kılmak üçün (Tamudan kendinizi kurtarmak için) (3/46)

Duzah içre yüzmiñ azab tartar dostlar (Cehennem içinde yüz bin azap çeker dostlar) (6/87)

tart- / ur-: "Çek- veya sürükle-" anlamına gelen *tart-* sözcüğü, zamanla "(ağırlık) tart-" gibi anlamlar kazanmıştır (Erol, 2014: 492). Gülensoy (2011b: 862), Orta Türkçe döneminde sözcüğün, "tart-; cezbet-; çek-, uzat-, ger-; getir-, al-, çıkar-" anlamlarına geldiğini kaydetmiştir. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde, "tart-; çek-, al-" (Caferoğlu, 2015: 227); Dîvânu Lugâti't-Türk'te, "çek-; çıkar-, çekip çıkar-; (para vb. şeyleri) tart-; uzat-, ger-" olarak verilmiştir (Ercilasun, 2018: 858). Yine "çek-, taşı-; asıl-; uzat-; çekip al-; geri al-; çıkar-; geri çekil-" anlamlarıyla *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde karşımıza çıkmaktadır (Kanar, 2011: 652).

Ur- sözcüğü Eski Türkçede "vur-, döv-; taşa yaz-k, hakket-, oy-; yerleştir-, koy-" anlamlarıyla kullanıldığını kaydetmiştir (Tekin, 2010: 181, 2016: 313). Tarama Sözlüğü'nde "vur-, çarp-; baskın yap-, yağmala-; belli bir sesi yüksek olarak çıkar-, haykır-; giydir-, giyindir-, tak-; koy-, vazet-; sok-, batır-, del-, yarala-; nişan alarak at-; ifade et-, beyan et-, bildir-; sür-, etkile-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 231).

*"Haykır-, yüksek ses çıkar-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Âlem hemme "sultanım" deb nâra tarttı (Bütün âlem "Sultanım" deyip nara attı) (2/8)

Cânıñ ber deb heybet birle bir cenk ursa (Canını ver diye haşmet ile bir ses çıkarsa) (14/47).

Sermest bolup oşal dem nâle feryâd ursam men (Sarhoş olup o an feryat figan eylesem ben) (3/52)

Feryâd urup yığlagan giryân bolgan âşıklar (Feryad edip ağlayan, giryan olan âşıklar) (5/100)

Na'ra urup feryâd etip kılur efgân (Nara vurup feryat edip eyler figan) (6/105)

Bir âhh ursa âlem yeksan bolar ermiş (Bir ah çekse âlem yerle bir olur imiş) (6/118)

uçmaḳ / behişt / cennet: Soğdca kökenli *uçmaḳ (uştmaḫ)* sözcüğü "cennet" anlamındadır (Dilçin, 2013: 228). Farsça kökenli *behişt* de "cennet" manasındadır.

Farklı kökenlerden sözcüklerin aynı dönem içerisinde kullanılmasından kaynaklı yakın anlamlılık, *uçmaḳ, cennet* ve *behişt* sözcüklerinde de mevcuttur.

*Cennet, uçmak

Uçmah içre harîr tonlar biçer dostlar (Cennet içinde ipekten giysiler biçer dostlar) (6/20).

Uçmağ sarı ulanur ya Mustafa Muhammed (Cennet'e doğru yollanır ya Mustafa Muhammed) (11/39)

Ehl-i behişt bolganlar ya Mustafa Muhammed (Cennet ehli olanlar ya Mustafa Muhammed) (15/39)

Allah degen bendeni câyın cennetde kördüm (Allah diye kulunun yerini cennette gördüm) (1/53)

Cennet içre kirer aşık emr eylese (Emretse cennete girer aşık) (7/105)

Behişt içre aldın salıb kirer ermiş (Cennete önden gelerek girer imiş) (15/115)

yok / adem: *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *yok* sözcüğü, "yok, olmaz, değil" anlamlarıyla verilmiştir (Ercilasun, 2018: 980). Arapça kökenli olan *adem* sözcüğü de "yokluk, olmama, bulunmama" anlamlarını karşılamaktadır. Her iki sözcük de incelediğimiz hikmetlerde eş anlamlı olacak şekilde kullanılmıştır.

*Yok, var olmayan, bulunmayan, mevcut değil:

Tagdın ağır günâhım özür aytarge tilim yok (Dağdan ağır günahım, özür demeğe dilim yok) (8/25)

Keçip anı günâhını kılgum adem (Onun günahından geçip yok kılarım) (24/82)

Ey mü'minler bu dünyanı payanı yok (Ey müminler bu dünyanın sonu yok) (7/10)

Közleride nemi yok halka içre kirerler (Gözlerinde yaş yok, halka içine girerler) (4/18)

Ümmetleriñ duzah içre boldı adem (Ümmetlerin cehennem içinde yok oldu) (10/115)

Hikmet birle ol ademdin bar eyledi (Hikmet ile o yokluktan var eyledi) (1/145)

2.7. Sesteşlilik / Eş Seslilik / Eş Yazımlılık

yüz: Sözcük, temelde "yüz, çehre, surat" anlamındadır. Eski Türkçede "yüz, çehre, sima" (Caferoğlu, 2015: 307; Ölmez, 2015: 367) olarak kayıtlı olmakla birlikte, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "yan, taraf, yön; karşı, kat; surat, çehre; üst; (mat.) yüz; sebep; görünüş" (Kanar, 2011; 804) anlamlarıyla kullanılmıştır. Yine "çehre, surat" anlamındaki *yüz* ile "sayı" anlamındaki *yüz* eş adlı sözcüklerdir. Hikmetlerde çokça kullanılmıştır.

*Sayı, doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı:

Tört yüz yıldın keyin çıkıp ümmet bolgay (Dört yüz yıldan sonra çıkıp ümmet olacak) (7/2)

Ölgenimde yıglıp uruñ yüz miñ tayak (Öldüğümde toplanıp vurun yüz bin değnek) (4/4)

*Sima, çehre, surat:

Kızıl yüzüm tâat kılmay soldı dostlar (Kızıl yüzüm ibadet eylemeyip soldu dostlar) (11/5) "sima, çehre, surat" anlamında kullanılmıştır.

Yaş ornıga kanın töküp yüzni boyar (Yaş yerine kanını döküp yüzünü boyar) (7/20) "yüz, surat" anlamındadır.

2.8. Karşıt Anlamlılık

ak / kara: *Ak* sözcüğü, "ak, beyaz; kır at; kör" gibi anlamlarla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 30; Ölmez, 2015: 342; Tekin, 2010: 120). *Eski Uygur*

Türkçesi Sözlüğü'nde "ak, beyaz; kötü, fena" olarak kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 9).

"Kara, alelade, avam; siyah; budun"la kullanılınca halk, millet; hayvan sürüsü, ehli hayvan; kötü, pis; iftira; toprak parçası; zenci; sıkıntılı, kederli" anlamları sözcüğün karşıladığı diğer manalardandır (Caferoğlu, 2015: 167; Kanar, 2011: 419; Tekin, 2010: 147).

Ak ve *kara* sözcükleri eserde karşıt anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.

*Kara, kötü, iyi olmayan, günahkâr; ak, iyi, kötü olmayan, günahsız:

Aknı kara kılganlar ol tamuga kirmişler (Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler) (6/102)

Akman birle karaman köb körüp edi devran (Ak yüzlü ile kara yüzlü çok görmüştü devran) (2/120)

ast / üst: Clauson (1972: 242), *ast* sözcüğünü "alt ya da (bir şeyin) alt yüzeyi" olarak anlamlandırarak sözcüğün Orta Türkçeden önce kayıtlı olmadığından ancak *ast* yerine *astın* ve *asra* sözcüklerinin varlığından söz etmiştir. *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde de "alt, aşağı" anlamında verilmiştir (Kanar, 2011: 62).

Clauson (1972: 242), *üst* sözcüğünü "üst yüzey, üst, tepe; *alt*ın karşıtı" anlamıyla vermiştir. Eski Türkçede *üze (yukarıda, üstte)* biçimiyle kullanılan sözcük, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *üst (üst)* biçiminde verilmiştir (Caferoğlu, 2015: 274). Eski Anadolu Türkçesinde anlam genişlemesine uğrayan sözcük "üst; samur kürk; üst yüzey" anlamlarıyla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 712).

Hikmetlerde *geçen Ast* ve *üst* karşıt anlam alanına sahip sözcüklerdir.

*Üst, üst yüzey; ast, bir şeyin altı, bir şeyin içi:

Yer üstide ölmesburun tirik öldim / Almış üçde sünnet dedi iştib bildim / Yer astıda canım birle kulluk kıldım / İştib okub yerge kirdi Kul Hâce Ahmed (Yer üstünde ölmeden önce diri diri öldüm / Altmış üçte sünnet dedi işitip bildim / Yer altında canım ile kulluk kıldım / İşitip okuyup Kul Hâce Ahmed yer girdi) (2/10)

Kulnı körsem, kul bolup hizmet kılsam / Tufrak sıfat yol üstide yol bolsam / Aşıklarnı küyüp uçkan küli bolsam / Hemdem bolup yer astıga kirdim mena (Kulu görsem, kulu olup hizmet eylesem / Toprak gibi yol üstünde yolu olsam / Aşıkların yanıp ucuşan külü olsam / Hemdem olup yer altına girdim ben işte.) (6/13)

iç / taş: Clauson (1972: 17), sıklıkla somut anlamda kullanılan *iç* sözcüğünü "(bir şeyin) içi, iç tarafı; insan vücudunun içi; dışın zıttı iç; evin içinde yaşayanlar ve özellikle saraydakiler; sır veya akli gelişme" gibi anlamlarla kaydetmiştir. Sözcüğün, "iç; gönül, kalp; orta" anlamları da mevcuttur (Kanar, 2011: 369).

Sıfat veya zarf olarak kullanılan *taş* sözcüğü "dış" anlamındadır. İsim olarak kullanıldığında "dış, bir şeyin dışı; dıştaki, avlu, yabancı ülke, için zıddı" anlamlarındadır (Clauson, 1972: 556). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "dış, hariç" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 227). Üşenmez (2006: 392), sözcüğü "dış, dışarı, fazla" anlamlarıyla kaydetmiştir.

İç ve *taş* sözcükleri kaşıt anlamlı olarak eserde kullanılmıştır.

*İç, öz, manevi benlik; taş, dış, görünen yüz, gövde:

Zikrin aytıp iç ü taşım tâhir boldı (Zikrini söyleyip, iç ve dışım temizlendi) (7/3)

Ümmet dedi iç u taşım nurga batdı (Ümmet dedi, içim dışım nura battı) (9/8)

Andın soñra nûrga tolur içi taşı (Ondan sonra nura dolar içi dışı) (10/54)

kéçe (géce) / kündüz: *Keç-* fiilinden türemiş bir isimdir. Clauson (1972: 694), sözcüğün en erken dönemlerde "akşamda geç / gece" anlamında kullanılan bir zarf olduğunu söylemiştir. Kısa süre sonra "geç akşam / gece" için bir isim olarak "*tün*"den önceki zaman, gece" anlamında kullanıldığını eklemiştir.

Kündüz sözcüğü, "günün sabahtan akşama süren aydınlık bölümü" anlamındadır (Parlatır, 1998a: 910). Eserde *keçe* ve *kündüz* sözcükleri karşıt anlamlı olarak kullanılmıştır.

*Keçe, gece; kündüz, gündüz, günün sabahtan akşama süren aydınlık bölümü:

Keçe kündüz zikrin aytıp râhat kıldım (Gece gündüz zikrini deyip rahat eyledim) (13/2)

Keçe kündüz bîgam yördüm men yaz u kış (Gece gündüz gamsız yürüdüm ben, yaz ve kış) (11/7)

Keçe namaz kündüzleri saim boldum (Gece namaz gündüzleri oruçlu oldum) (4/8)

Gor içinde keçe kündüz tâ"at kıldım (Kabir içinde gece-gündüz ibadet eyledim) (2/9)

Yürür anı ışkıda keçe kündüz sargarıp (Yürür O'nun aşkında, gece gündüz sararıp) (1/99)

Âşık bolsañ keçe kündüz tınmay yığla (Âşık olsan, gece gündüz dinmeden ağla) (4/111)

kir- / çık-: Temel anlamı "gir-" olan *kir-* sözcüğü kullanım sıklığına göre anlam genişlemesine uğramıştır. Eski Türkçede sözcük "gir-, atıl-, dal-; sığın-, tabi ol-; sokul-, bat-(güneş)" anlamlarıyla kullanılmıştır. (Caferoğlu, 2015: 111; Tekin, 2016: 303).

Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü'nde *çıhmak, çıkmag, çıkmak* biçimleriyle bulunan *çık-* sözcüğü için şu anlamlar mevcuttur: "çık-; tırman-; baş et-; kurtul-, doğmak; terk et-; yüksel-, ağ-; ulaş-, var-, gel-; çekil-, çıkarıl-; elde et-; bir şeyden ol-, onu kaybet-" (Kanar, 2011: 178-179). Tarama Sözlüğü'nde ise "eriş-, sonuçlan-; vazgeç-" anlamları verilmiştir (Dilçin, 2013: 67).

Çık- ve *kir-* fiilleri eserde karşıt anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.

Bu teñizge kim kiriben kim çıkgusı (Bu denize kim girebilecek, kim çıkabilecek) (4/123) kir- sözcüğü "dal-, (içine) gir-" anlamında, *çık-* sözcüğü "içeriden dışarıya var-, (suyun içinden) çık-" anlamındadır.

kök / yer: *Kök* sözcüğü temelde renk adıdır ve "mavi, yeşil" anlamlarına gelir. Daha sonra "gökyüzü, sema; tanrı" anlamlarını karşılamıştır (Erol, 2014: 377). Serkan Şen (2007: 130), sözcüğün Köktürk Yazıtları'nda temelde "mavi" anlamında kullanıldığını, Uygur döneminde yine "mavi" anlamını koruduğunu söylemiştir. Yine Uygur dönemi metinlerinde "gök" anlamını kazandığını; Karahanlı Türkçesi döneminde de "gök, sema, hava" anlamlarında kullanıldığını kaydetmiştir.

Clauson (1972: 954), temelde "yer" anlamıyla verdiği *yer* sözcüğünü "yeryüzü (gökyüzünün karşıtı), kara, toprak, yer" olarak kaydetmiştir. "Yer,

dünya; toprak, ülke, memleket; şimal, kuzey" Eski Türkçede sözcüğün karşıladığı anlamlardır (Caferoğlu, 2015: 298; Tekin, 2016: 315). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "zemin; yeryüzü; mezar; bulunulan mekân; organ; üzerinde yatılan minder; toprak" şeklinde kayıtlıdır (Kanar, 2011: 762).

Kök ve *yer* sözcükleri, eserde pek çok kere karşıt anlamlarıyla kullanılmıştır.

*Yer, dünya, yeryüzü; kök, gökyüzü, sema:

Yer ü kökde turalmadı şeytân kaçıp (Yer ve gökte duramadı şeytan kaçıp) (2/17)

Heç kişi yok yerde kökde sensen Kadir (Hiç kimse yok yerde gökte Sen'sin Kadir) (10/21)

Yer ü kökdin to'ma bersem hergiz toymas (Yer ve gökten yemek versem asla doymaz) (10/22)

Yerde kökde cânlık mahlûk kalmas ermiş (Yerde gökte canlı mahlûk kalmaz imiş) (1/113)

Yer ü kökde melâyikler yığlab turar (Yer ve gökte melekler ağlayıp durur) (20/136)

kün / tün: Asıl anlamı "güneş" olan *kün* sözcüğü daha sonraları "gün" anlamıyla yaygın biçimde kullanılmıştır. Sözcüğün "gündüz" anlamı da mevcuttur.

Tün sözcüğünün temel anlamı "karanlık, gece"dir (Üşenmez, 2008: 403). Eski Anadolu Türkçesi döneminde "dün, dünkü gün" anlamlarıyla da kullanılmaya başlanmıştır (Erol, 2014: 543).

Metinde *tün (gece)* ve *kün (gündüz)* sözcükleri karşıt anlamlarıyla kullanılmıştır.

*Tün, gece; kün, gündüz:

Didarını körse bolmas tün kün uyup (Cemalini görse olmaz gece gündüz uyuyup) (4/12)

İsteb anı arkasıdın tün kün kovdım (İsteyip onu arkasından gece gündüz kovaladım) (2/24)

Işk senâsın tüni küni koyarım yok (Aşk yakarışını gece gündüz bırakacağım yok) (8/33)

ölüg / tirig: Clauson, *ölüg* sözcüğünü "ölü, ölü insan, ceset" olarak açıklamıştır (1972: 142). Sözcük, Eski Türkçede "ölü, ceset" anlamıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 150; Ölmez, 2015: 357).

Tirig sözcüğü, Clauson'da "yaşayan, canlı, hayatta olan" şeklindedir (1972: 543). Eski Türkçede "can, hayat; diri, canlı" anlamındadır (Ölmez, 2015: 361).

Karşıt anlamlı olan *tirig* ve *ölüg* sözcükleri hikmetlerde geçmektedir.

*Tirig, diri, canlı, yaşayan; ölüg, cansız, ölü:

Tirig ermes gârîb misli ölügdür (Diri değil, garip ölü gibidir) (34/36)

Nefsi ölük köñli tirig misli melek (Nefsi ölü gönlü diri sanki melek) (3/126)

ulug / kiçik (kiçig): *ulug* sözcüğü temelde (hem fizikî hem de mecazi) "büyük, muaazzam" anlamlarındadır. Eski Türkçede "ulu, büyük; yaşlı; seçkin, seçme asil" (Caferoğlu, 2015: 264; Tekin, 2016: 312) anlamlarına sahip olan sözcük, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "her şeyin büyüğü" olarak verilmiştir (Ercilasun, 2018: 30). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "büyük, yüce; çok önemli, ağır, dokunaklı; hisse pay" şeklinde anlamlandırılmıştır (Kanar, 2011: 693).

Kiçik sözcüğünün Eski Türkçedeki anlam alanında "az, pek az, hiç; küçük, ufak; genç; ufak bir sikke" gibi anlamlar mevcuttur (Caferoğlu, 2015: 109; Tekin, 2016: 303). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük "her şeyin küçüğü" olarak tanımlanmıştır (Ercilasun, 2018: 168).

Osman Fikri Sertkaya (2018: 171), sözcüğün Eski Türkçenin Köktürk harfli metinlerinde *ulug* sözcüğüyle birlikte kullanıldığı iki örnek olduğunu kaydetmiştir. *Dîvân-ı Hikmet*'te de *kiçik,* karşıt anlamlısı olan *ulug* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır.

*Uluğ, (yaşça) büyük; kiçik, küçük, ufak; genç:

Uluğ kiçik yârânlardın özr kılgıl (Büyük küçük dostlarından özür eyle) (7/59)

Uluğ kiçik yârânlardın edeb ketti (Büyük küçük yaranlardan edeb gitti) (2/92)

Cenazeñni uluğ kiçik köterseler (Cenazeni büyük küçük kaldırsalar) (4/108)

*Uluğ, (mecazen) büyük, ağır; kiçik, küçük, ufak, az:

Uluğ kiçik günahlardın tevbe kılsam (Büyük küçük günahlardan tövbe eylesem) (13/64)

yat- / kop-: Temel anlamı "yat-" olan *yat-* sözcüğü, "uyumak için yat-; bir yere kon-, yerleş-; sakinleş-; ortadan kalk-" gibi anlamları karşılamaktadır (Erol, 2014: 709).

Kop- sözcüğü, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "kalk-" anlamıyla geçmektedir (Caferoğlu, 2015: 182). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "(kuş vb.) havalan-, kalkmak; ayağa kalk-; (rüzgâr vb.) kop-; (ay, bitki vb.) yüksel-, çık-" anlamlarıyla verilmiştir (Ercilasun, 2018: 728). Eski Anadolu Türkçesi'nde "çık-, zuhur et-; meydana gel-, ortaya çık-; harekete geç-; kıyamet günü diril-, haşrol-; dünyaya gel-; ayrıl-, terk et-" gibi anlamlarla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 470-471).

Yat- ve *kop-* sözcükleri eserde karşıt anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.

*Uzan-, yat-; kop- kalk-:

Yatsa kopsa Hak zikrini koymagannı (Yatsa, kalksa, Hakk zikrini bırakmayanı) (11/54)

Yatsa kopsa şeytân birle hemrâh bolur (Yatsa, kalksa şeytan ile yoldaş olur) (5/94)

Yürseñ tursañ, yatsan kopsañ Hakk'nı aytsañ (Yürüsen, dursan; yatsan, kalksan Hakk'ı söylesen) (7/98)

Yatsa kopsa Hak zikrini koymaganlar (Yatsa, kalksa, Hakk zikrini bırakmayanlar) (2/130)

yaz / kış: *Yaz* "ilkbahar ve sonbahar arasında yaşanan sıcak mevsim" olarak tanımlanabilir. *Kış* ise, "sonbahar ve ilkbahar arasında yaşanan soğuk mevsim'dir. Yaz ve kış sözcükleri eserde karşıt anlamlı olarak verilmiştir.

Keçe kündüz bîgam yördüm men yaz u kış (Gece gündüz gamsız yürüdüm ben, yaz ve kış) (11/7) Yaz ve *kış* sözcükleri dizede karşıt anlamlı olarak kullanılmıştır.

2.9. Anlam Daralması

oġul (oġıl) / oğlan: Sözcük başlangıçta kız ve erkek cinsi için kullanılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ve *Kutadgu Bilig*'de "oğul, çocuk" anlamlarındadır. Buradan hareketle 11. yüzyılda geniş bir anlam alanına sahip olduğu görülmektedir. Erol (2014: 119), çalışmasında sözcüğün 13. yüzyıla ait olan *İbn-i Mühenna Lugâtı'nda* ve 14. yüzyıla ait bir metin olan *Nazmü'l-Hilafiyyat Tercümesi'de* "erkek çocuk" anlamıyla kayıtlı olduğunu söylemiştir. Sözü geçen metinde ve *Şerîfî Şehnâme Çevirisi*'nde sözcüğün "hayvan yavrusu" anlamıyla kullanılmasıyla, sözcüğün anlam daralması yaşadıktan sonra tekrar anlam genişlemesi yaşadığını kaydetmiştir.

Necmettin Hacıeminoğlu, sözcüğün *ok (boy)* isminden *-u-* ile yapılan *oku-* fiilinden türetildiği görüşündedir (Hacıeminoğlu, 1990: 75). Bir başka görüş de *oğlan / oğul / oğlak* sözcüklerinin *oğ- (doğma; yaratma)* kökünden türediği yönündedir. Bu görüşe göre *oğlan* sözcüğü "doğan, yavru, çocuk" anlamına gelmektedir (Aksan, 1978: 137).

Clauson (1972: 83), *oġlan* sözcüğünün aslında çoğul olduğunu fakat sonra unutulup *oġul* "erkek evlat", *oġlan* "erkek çocuk, oğlan, delikanlı" anlamlarıyla kullanıldığını söylemiştir. Sonrasında "hizmetçi, uşak" veya "koruma" anlamına gelmeye başladığını da eklemiştir.

Musa Duman (1997: 115-118), sözcüğün bilinen en eski yazılı metinlerden itibaren fonetik bir değişmeye uğramadan varlığını sürdürdüğünü, "oğul, çocuk" anlamıyla cinsiyet ayrımı olmadan kullanıldığını kaydetmiştir. 16. yüzyıla kadar sözcüğün anlamının her iki cins için de "çocuk" olduğunu ifade etmiştir. Sonrasında sözcüğün yine her iki cins için "genç, taze" anlamlarıyla kullanıldığını kaydetmiştir. Osmanlı Devleti içerisinde *acemi oğlanlar, sipahi oğlanlar* gibi grupların oluşması sonucu sözcüğün anlam daralmasına uğrayarak sadece "erkek çocuk" için kullanılmasının bu grupların oluşumuna bağlı olduğu görüşündedir. Zira bu tip gruplar sadece erkeklerden oluşmaktadır.

Emek Üşenmez (2006: 321), sözcüğün "oğlan, oğul, çocuk, küçük çocuk, genç; erkek çocuk" anlamlarının yanında "nesil" anlamını da belirtmiştir.

Tekin (2016: 306), *oġul* sözcüğünü "oğul, evlat"; *oġlan* sözcüğünü de "oğullar" olarak ayrı ayrı vermiştir. Caferoğlu (2015: 139), *oġul* sözcüğünün

"oğul" anlamı yanında "erkek adı" olarak kullanıldığını da söylemiştir. *Irk Bitig*'de *oġlan,* "erkek çocuk"; *oġul* ise "evlat; yavru" olarak kayıtlıdır (Tekin, 2017: 58). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, *oġul* sözcüğü "oğul, çocuk; (kedi, köpek vb. için) yavru" anlamlarıyla; *oġlan* sözcüğü ise "oğlan, çocuk; köle" anlamlarıyla kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 770-771).

Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü'nde *oġul* da *oğlan* da "erkek çocuk" olarak kayıtlıdır ve "kız çocuk" anlamı yoktur (Kanar, 2011: 529-530). *Tarama Sözlüğü*'nde ise *oġul,* "erkek evlat; yavru" anlamıyla; *oġlan,* "(erkek veya kız) evlat; erkek çocuk, yavru" anlamıyla geçmektedir (Dilçin, 2013: 172).

Sözcüğün *oğlan* biçiminin, Eski Türkçede "kız evlatlar, erkek evlatlar" anlamları varken Türkiye Türkçesinde sözcüğün "kız evlatlar" anlamı bulunmamaktadır. *–an* çokluk eki Türkiye Türkçesi döneminde işlevini yitirmiş ve sözcüğün çokluk anlamı korunmamıştır. Sözcük Türkiye Türkçesinde "insan yavrusu" olarak kullanılmaktadır (Bayraktar, 2000: 211-212). Sözcük eserde de özellikle "erkek evlat" için kullanılmıştır.

*Erkek evlat, buluğ çağına ermiş genç, delikanlı:

On yaşıñda oğlan bolduñ Kul Hâce Ahmed (On yaşında delikanlı oldun Kul Hoca Ahmed) (23/2)

Ogıl kızdın keçelük rızâ boluñ dostlarım (Oğul kızdan geçelim, razı olun, dostlarım) (9/69)

Oğul kızıñ yığlab kalsa feryâd urub (Oğlun kızın ağlayıp kalsa feryat edip) (2/108)

tavuk: Tuncer Gülensoy (2011b: 871), sözcüğün gelişimini *taḳıġu > taḳıġ > taḳuḳ > taġuk > tawuḳ* şeklinde vermiştir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *taġu* ve *taḳıġu* olarak iki maddede verilen sözcük "tavuk, Türklerin on ikili hayvan takviminin bir yılı" anlamında kaydedilmiştir (Caferoğlu, 2015: 220-221). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *taḳaġu, taḳaġun* ve *takuk* olarak verilmiştir. *Taḳaġu* "horoz ve tavuğun genel adı"; *taḳaġun* "horoz"; *takuk* "Türkmen lehçesinde tavuk" anlamlarındadır (Ercilasun, 2018: 848). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de sözcük *erkek tavuk* ve *dişi tavuk* olarak her iki cins için de kullanılmıştır (Yüce, 2014: 79). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde de "tavuk, horoz" anlamları verilmiştir

(Kanar, 2011: 656). *Tarama Sözlüğü*'nde sözcüğün "horoz" anlamı kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 217).

Türkiye Türkçesinde "sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı" (Parlatır, 1998b: 2157) anlamında kullanılan sözcük, anlam alanından "horoz" manası çıkarılarak sadece "tavuk" için kullanılır duruma gelmiştir.

Başlangıçtan günümüze içeriğindeki "horoz" manasını atarak anlam daralması yaşayan sözcük, eserde her iki cins için de kullanılmıştır. Sözcüğün metinde henüz *anlam daralması*na uğramadığı tespit edilmiştir.

Tavuk cânvarnı körgil senâ aytur seherde (Horozları gör, sena söyler seherde) (11/25) "horoz" anlamındadır.

2.10. Anlam Genişlemesi

aç-: Türkçede sık kullanılan sözcüklerden biri olan *aç-* fiilinin kullanım sıklığına paralel olarak anlam alanı genişlemiştir. Clauson (1972: 18), "aç-", fizikî anlamda "çöz- (düğüm), aç- (hava)"; mecazi anlamda "açığa çıkar-, açıkla-" olarak sözcüğü kaydetmiştir.

Ölmez (2015: 342), "aç-; (uykusunu) aç-"; Eraslan (2012: 547), "aç-, yay-, açıklamak" olarak anlamlandırmıştır. Caferoğlu (2015: 2), "acık-, acıkmış ol-; aç-, çözmek, yay-" şeklinde vermiştir.

Kanar (2011: 13), "aç-; fethet-; aşikâr et-; söyle-; tut-" anlamlarını vermiştir. Tarama Sözlüğü'nde ise "parlat-, perdahla-; fethet-, zaptet-; uzağa sür-; yay-; açığa vur-, ortaya çıkar-; aş-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 14).

Aç- fiili eserden almış olduğumuz örneklerden anlaşılacağı üzere anlam alanı genişlemiş bir sözcüktür. Eserde "bir şeyi kapalı durumdan çıkar-, açmak; bir şeyin önündeki engeli kaldır-; söyle-, bildir-" en çok tercih edilen anlamlardır.

*Bir şeyi kapalı durumdan çıkar-, aç-:

Işk bâbın Mevlâm açkaç meñe tegdi (Aşk kapısını Mevlam açınca bana değdi) (8/1)

Közüm yumup tâ açkunça yetti altmış (Gözümü yumup ta açınca erişti altmış) (11/7)

Ağzıñ açkıl ey gödek emânetin bereyim (*Ağzını aç ey çocuk, emanetini vereyim) (23/18)*

Kul Hâce Ahmed kân açtı dürr ü gevherni saçtı (Kul Hoca Ahmed hazine açtı, inci ve cevher saçtı) (10/53)

*Açığa vur-, ortaya çıkar-:

Bihamdillâh nur-ı imân açtım mena (Allah'a hamd olsun, iman nuru açtım ben işte) (12/1)

Açılur bâtın kaçan andın nidâ bolsa (Her şeyin gizli gerçekleri ondan ses olsa açılır) (2/66)

*(Elleri) birbirinden ayırarak kaldır-, (elleri) duaya hazır hale getir-:

Elkiñ açıb dua eylep boyun sungıl (Elini açıp dua eyleyip sabreyle) (14/11)

Her kün yüzmiñ kolum açıb âmin desem (Her gün yüz bin elimi açıp "âmin" desem) (4/64)

*Çöz-, düğümü veya dolaşmış bir şeyi aç-:

Munda bolgan girihlerni anda açar (Burada olan düğümlerini orada açar) (11/12)

*Bir şeyin önündeki engeli kaldır-, örtüyü kaldır-; önünü aç-; (gözdeki) perdeyi kaldırmak:

Bir ü Barım sebak berdi perde açıp (Bir ve Var'ım dersler verdi perde açıp) (2/17)

Közüm açdım seni kördüm küll köñülni señe berdim (Gözüm açtım seni gördüm, bütün gönlü sana verdim) (3/35)

Bî-niyâzım açabersün yolım menim (Niyazsızım, açıversin yolumu benim) (2/55)

Zikrin aytıb tarikatnı yolun açgıl (Zikrini deyip tarikatın yolunu aç) (10/49)

*Aş-:

Marifetniñ eşigini açtım dostlar (Marifetin eşiğini aştım sağdıçlar) (9/19)

*Ferahlat-, genişlet-:

Yaşın saçıp kögsin açıp yüzin sürüp (Yaşını saçıp, göğsünü açıp, yüzünü sürüp) (3/20)

Ariflerdin eşitseñ açar köñil mülkini (Ariflerden işitsen açar gönül ülkesini) (1/73)

*Söyle-, bildir-:

Hak Mustafa râzın açtı Rahman birle (Hakk Mustafa niyazını açtı Rahman ile) (1/46)

Nâdânlarga batın sırrın açmas bolur (Cahillere batın sırrını açmaz olur) (11/60)

*İzah et-, açıkla-:

Dostlarıga açtım İzzi'm gevherini (Dostlarına açtım Rabb'im cevherini) (1/128)

Okup oksa kelâm-ı Haknı açsa (Okuyup anlasa, Hakk'ın Kelamı'nı açıklasa) (41/148)

*(pastan) gider-, temizle-:

Tutmış köngül zengârını açar ermiş (Tutmuş gönül pasını giderir imiş) (1/117)

açığ (acığ): Clauson, sözcüğün asıl anlamının "acı, ağrı" ve "tam olarak ekşi" olduğunu ve sonraki dönemlerde "kederli, acılı" mecazi anlamlarını kazandığını söylemiştir. Bazı Kuzeybatı ve Güneybatı şivelerinde *acı* "acı, ağrı" ve *acık* "sinir, öfke" anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 21-22). Erol (2014: 642), sözcüğün "ekşi" anlamına *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* dışında hiçbir kaynakta rastlamadığını kaydetmiştir.

Gülensoy (2011a: 45), *acıġ* sözcüğünün Eski Türkçede "acı, hiddet, kuvvetli, pek"; Orta Türkçede "acı"; Eski Anadolu Türkçesinde "kızgınlık, hiddet"; Türkiye Türkçesinde ise *acık* şekliyle "keder, elem; yas" anlamlarında olduğunu kaydetmiştir.

*Aç Bars Hikâyesi'*nde (Gulcalı, 2015: 185) "acı, keder, üzüntü; kederli, üzüntülü" anlamlarıyla; *Dede Korkut*'ta (Ergin, 2016; 1) ise "kızgınlık, hiddet" anlamıyla kullanılmıştır. *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı çalışmada "acı, üzüntü; hiddet; kuvvetli, pek" anlamlarıyla kayıtlıdır (Eraslan, 2012: 547). Caferoğlu (2015: 2), sözcüğün "öfke, kızma, şiddet; acı, ızdırap" anlamlarının yanında "ekşi, acımtırak; hediye, armağan" anlamlarını da vermiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de sözcük "ekşi, acı" olarak kaydedilmiştir (Ercilasun, 2018: 538). Akçataş (2009: 14), "acı veren, elem verici"; Ata (2000: 71), "öç, intikam, kin, garaz; keder, kahır" anlamlarını vermiştir.

Aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere eserde sözcüğün anlamı genişlemiştir. Sözcük hem mecazi hem de gerçek anlamda kullanılmıştır.

*Acı, incitici, kırıcı:

Köñlüm kattığ tilim aççığ özüm zâlim (Gönlüm katı, dilim acı, özüm zalim) (9/1)

*Izdırap, acı, ağrı:

Ölmes burun can aççığın zehrin tattım (Ölmeden önce can acısının zehrini tattım) (19/8)

Nesimi dek can aççığın çekmek kerek (Nesimi gibi can acısını çekmek gerek) (3/76)

*Acı (tat):

Bu ölümniñ şerbetidür aççığ şarab (Bu ölümün şerbeti acı şaraptır) (1/114)

al-: Eski Türkçeden günümüze oldukça fazla kullanılan *al-* fiili kullanıldığı ölçüde anlam alanını genişletmiştir. Clauson (1972: 124), "al-; ölç-; (borç) topla-; kabul et- vd.; (başlık, eğer gibi) çıkar-; evlen-; (satgın al-'ın kısaltması) satın al-" olarak sözcüğü kaydetmiştir.

Eski Türkçede "al-, yakala-, işgal et-" (Tekin, 2016: 293); "zaptet-, fethet-; dikkate al-, dinle-; oğul ya da kızına, bir kimseyi damat ya da gelin olarak al-" (Aksan, 2014: 88); "al-, sahiplen-; yardımcı fiil olarak" (Üşenmez, 2006: 124); "al-, tut-; yakala-; satın al-; (bir yeri, ülkeyi) al-, fethet-" (Ercilasun, 2018:547) olarak geçer.

Tarama Sözlüğü'nde "bas-, yen-, istilâ et-, kapla-; ele geçir-, yakalamak, elde et-; gereken şeyi kendine mal et-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 20).

Türkiye Türkçesi döneminde de yaygın olan *al-* fiilinin anlam alanı da oldukça geniştir. *Türkçe Sözlük*'te kırk farklı anlamla kayıtlıdır (Parlatır, 1998a: 89).

*Al- Dîvân-ı Hikmet'*te anlam alanı geniş bir fiildir. Sözcüğün deyimleşmiş birleşik fiil gövdelerinde kullanılması ve "kazan-, elde et-, al-, sahip ol-, eline al-, tut-, kavra-" anlamları en fazla karşılaşılanlardır.

*"Ders al-, öğren-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Kökke çıkıp melâyikdin alur sebak (Göğe çıkıp meleklerden alır ders) (3/2)

Pir-i mugan sözleridin alsa fetvi (Pir-i kâmil sözlerinden alsa fetva) (15/21)

*"Ders al-, deneyim kazan-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

İma kıldım dânâ bolsa mana alsun (İma eyledim arif olsa ibret alsın) (8/11)

*"(Sıkıntı) çek-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi (*baş/+(y)E+al-*):

Sansız mihnet başga alıb şâkir bolsam (Sayısız sıkıntıyı başa alıp şükreder olsam) (3/67)

*Bir şeyi veya kimseyi bulunduğu yerden ayır-; birlikte götür-:

Rûhın alup illiyyînge kirgizdiler (Ruhunu alıp "İlliyyin" cennetine girdirdiler) (17/2)

"Teberrük" dep alıp yördi koldın kolga (Teberrük deyip alıp yürüdü elden ele) (22/2)

Kim mü'min bolganın alıp keledür (Ki mümin olanını alıp gelmektedir) (38/36)

Resûlga vahiy keldi başdın tâcın aldı (Resul'e vahiy geldi, başından tacını aldı) (7/95)

Tacın alıb kısab salıb arş astında (Tacını alıp kısıp koyup arş altında) (11/115)

*Kazan-, elde et-, al-; sahip ol-:

Tarık kirgen Hak'dın ülüş aldı dostlar (Tarikata giren Hakk'tan pay aldı dostlar) (15/5)

Kani bolub has gevheridin aldım mena (Razı olup has cevherinden aldım ben işte) (10/12)

Pir-i mugân izin alıp men öpey dep (Pir-i kâmil izini alıp, öpeyim deyip) (2/6)

İzzet rahatın satıb hârlık almak gerek (İzzet rahatını satıp horlanmayı almak gerek) (7/78)

Allah derdi satkun ermes satıp alsan (Allah derdi satılık değildir, satıp alsan) (9/17)

Ma'rifetni metâ'ıdın alsa derviş (Marifetin mallarından alsa derviş) (6/141)

Canım fedası kılsam hoşnudlukıñı alsam (Canımı feda eylesem hoşnutluğunu alsam) (12/39)

İmân islâmın alıp ölmeymen dep külüşken (İman-İslamını alıp, ölmem deyip gülüşen) (18/18)

İnşâallâh işitkenni Hakk'dın tilep alurmen (İnşaallah işiteni Hakk'tan dileyip alırım) (10/18)

Râzılıkdın uçmah üyin alur bolgay (Razılıktan cennet evini alır olmalı) (9/107)

*Duy-, hisset-:

Men melekdin şerm alurmen ey ümmetim (Ben melekten utanç duyarım, ey ümmetim) (17/8)

*Yeterlik/yetmezlik fiili:

Erenlerdin feyz u fütuh alalmadım (Erenlerden feyz ve fetih alamadım) (3/10)

Yollar uzak yol azukın alalmadım (yollar uzak yol azığını alamadım) (11/47)

Hizmet kılıp yahşı duâ alalmadıñ (Hizmet edip hayırlı dua alamadın) (3/142)

İsti'anet tilep duâ alalmasañ (Yardım dileyip dua alamasan) (5/142)

*İşit-:

Sır kulagın alıb nâle nidâsın (Sır kulağın alıp feryad sesini) (7/50)

İlham keldi çın kulakga aldım mena (İlham geldi gerçek kulağa aldım ben işte) (13/12)

*Ele geçir-, al-, yok et-:

Müşriklerni imanın şeytan aldı (Müşriklerin imanını Şeytan aldı) (7/15)

Şeytân kelip imanını alur ermiş (Şeytan gelip imanını alır imiş) (1/112)

*Eline al-, tut-, kavra-:

Câm-ı şarâb kolga alıp toya içtim (Şarap kadehini ele alıp doyasıya içtim) (5/5)

Allah dedim lebbeyk deban kolum aldı ("Allah" dedim, "Lebbeyk!" diyerek elimi tuttu) (4/7)

"Ey bi-edeb gödek" dep asâ alıp sürdiler ("Ey edepsiz çocuk" deyip asa alıp kovdular) (22/18)

Hâce mollâ yıgıldı alıp yördi dest-be-dest (Şeyh-molla toplandı, alıp yürüdüler el-ele) (24/18)

*Dinle-, tut-, yerine getir-:

Hak pendini algan dünyâ izleyelmes (Hak öğüdünü alan dünya arayamaz) (11/17)

Hak sözini kulagımga almadım men (Hakk sözünü kulağıma alamadım) (2/77)

*Yararlan-, faydalan-:

Hakikatn deryasıdın algan kişi (Hakikatın deryasından alan kişi) (3/87)

Resva bolmay sırdın manâ alıb bolmaz (Rüsva olmadan sırdan mana almak olmaz) (9/137)

*(Yol) tut-, (yola) gir-:

Arif âşık alıbdur tarikatnı arkın (Arif âşık almıştır tarikatın arkını) (3/73)

Mi'râc tüni aytıp fakr yolın almışlar (Mi'raç gecesi deyip fakr yolunu almışlar) (3/102)

*Saplan-:

Peykân alıp yürek bağrım teştim mena (Ok saplanıp yürek, bağrımı deştim ben işte) (8/1)

*Tutup kaldır-, kendine çek-:

Mansur kelgeç dar egilip özi aldı (Mansur gelince darağacı eğilip kendi aldı) (4/11)

*(Koku) duy-:

Âgâh bolup buy-ı Huda aldım mena (Haberli olup Hakk kokusu aldım ben işte) (10/11)

*Kurtar-:

Şeytân yolıdın alıp Hakk' yolıga salurmen (Şeytan yolundan alıp Hakk yoluna salarım) (10/18)

*Çıkar- sıyır-; ye-:

"Mezesini siz alıp tilfin berdiñiz meñe" ("Özünü siz alıp kabuğunu verdiniz bana") (25/18)

*Tutsak et-:

Şuturlayın bağlab aldı ikki kolın (Develer gibi bağlayıp aldı iki kolunu) (3/24)

*Koy-, (bir yere) yerleştir-:

Tahta üzre alganda ne kılgaymen Hudâ yâ (Sal üzere aldığında ne eylerim Allah'ım) (4/28)

*Evlen-:

Bu bâis birle bil anı alıpdur (Bu sebeple bil sen O'nu almıştır) (21/36)

*Kabzet- cansız hale getir-:

Tevbem kabul kılmas bolsañ canım algıl (Tövbemi kabul eylemez olsan canımı al) (11/64)

*Söndür-:

Namaz birle rozeleri otın alar (Namaz ile oruçları ateşini alır) (6/144)

*Kabul et-:

Hızr babam öz yolga alar mu kin (Hızır babam kendi yoluna alır mı ki) (5/67)

Rüşvet berseñ melekü'l-mevt almaz ermiş (Ölüm meleğine rüşvet versen almaz imiş) (2/114)

*Kendine ulaştırıl-, iletil-:

Kel ey hâif bu işlerdin haber algıl (Gel ey korkak, bu işlerden haber al) (7/71)

*Belle-, belleyip al-:

Çın ümmetsen bu sözlerni hüb bilip al (Ümmet isen bu sözleri güzelce bilip al) (11/82)

*Bir şeyin etki göstermesi, bir şeye etki et-:

Mollâlar aytur nâhak köñlige yaman alıb (Mollalar der: "Doğru değil" gönlüne kötü gelip) (4/99)

*Benimse-, bağlan-, ısın-:

Dünyâ meniñ degenler cehân mâlın alganlar (Dünya benim diyenler, cihan malını alanlar) (5/102)

*Al-, (içeri) sok-:

Kudret birle perde içre alık algay (Kudret ile perde ötesine onları alınca) (7/118)

*Bağla-:

Himmet kurın belge mehkem çalıb aldım (Hikmet kemerin bele sağlam bağladım) (4/137)

art-: Clauson (1972: 201), iki fiili karşıladığını söylediği sözcüğün biri geçişli olan "yükle-(yük vs.)" diğeri ise geçişsiz olan "art-, büyü-" anlamındaki *art-* fiilidir. Gülensoy da sözcüğü iki farklı madde de vermiştir. Biri "yükle-, sırtına al-" diğeri ise "çoğal-" anlamındaki *art-* fiilidir (2011a: 80).

Eraslan (2012: 553), sözcüğün "art-, çoğal-" anlamının yanında "üstün gel-" manasını da vermiştir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de "art-; havale et-, yükle-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Yüce, 2014: 92). Kanar (2011: 58), sözcüğü "yüksel-; üstüne art-; çoğal-, fazlalaş-" olarak kaydetmiştir. Eserde "çoğal-" anlamıyla kullanılmıştır.

*Art-, çoğal-, fazlalaş-:

Ey yaranlar bu söz eştib şevkim artdı (Ey dostlar bu sözü işitip şevkim arttı) (9/8)

Fısk ü fücur günâhları tağdın artar (Yanlış, noksan günahları dağdan artar) (8/9)

Günâhları kündin künge artar dostlar (Günahları günden güne artar dostlar) (9/89)

as-: Caferoğlu (2015: 22) sözcüğü, "as-, çoğalt-, artır-" olarak kaydetmiştir. Eckmann (1988: 247), "as-, ertele-"; Kanar (2011: 61), "çek-, ger-" anlamlarını vermiştir.

Metinde "as-, öldür-" anlamının yanında "kullan-" anlamı da geçmektedir.

*As-, idam et-, öldür-:

Darga asılıp didarıñı kördüm mena (Darağacına asılıp cemalini gördüm ben işte) (3/11)

Bayezid dek tünler kobub özüñ asgıl (Bayezid gibi geceleri kalkıp özünü as) (26/98)

Mansûr dek evliyânı koydılar dârga asıp (Mansur gibi veliyi koydular darağacına asıp) (7/99)

*Kullan-:

Rûze namâz kazâ kılıp misvâk asmas (Oruç-namaz kaza eyleyip misvak asmaz) (9/89)

az-: Clauson (1972: 279), "kötü yola git-/sap-, yolunu kaybet-" anlamıyla kaydettiği sözcüğün *yol* gibi nesnelerle geçişliymiş gibi kullanıldığını söylemiştir.

Eski Türkçede "yoldan çık-, yolunu yitir-, sap-, şaşır-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 29; Orkun, 2011: 767; Tekin, 2016: 295). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "yolu kaybet-, şaşır-" şeklinde geçmektedir (Ercilasun, 2018: 89).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde sözcük, yukarıdaki anlamlarına ek olarak "sapkınlığa düş-; bozul-, kötüye git-; ekşi-; ayrıl-, uzaklaş-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 82-83).

Özavşar (2012: 1125), sözcüğü günümüzdeki kullanım alanı gereği *argo* başlığında değerlendirmiştir. *Dîvân-ı Hikmet*'te "yoldan çık-, sap-" anlamları öne çıkmıştır.

Eserde "doğru olandan sap-, ayrıl-" anlamının yanında deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi olarak da kullanılmıştır.

*"Doğru yoldan sap-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi (yol/+Den/+az-):

Yoldın azgan gümrâh edim yolga saldı (Yoldan azan günahkâr idim, yola saldı) (4/7)

Yahşı yollardın azıp yaman yolga savuşgan (İyi yollardan sapıp kötü yola savuşan) (17/18)

Yoldın azsañ rehber bolup yolga salsun (Yoldan sapsan rehber olup yola koysun) (5/22)

*Doğru olandan sap-, ayrıl-, bozul-:

Dünyâ bâzâr içre kirip kullar azar (Dünya pazar, içine girip kullar azar) (6/55)

*Şaşır-, yolunu şaşır-:

Riyazetde arıb azıb açıb katsam (Riyazette yorulup, şaşıp, acıyıp donsam) (5/64)

Azıb kalgan botalar dek bozlasam men (Kaybolup kalan develer gibi böğürsem ben) (15/64)

bak-: Temel anlamı "bakışı bir şeyin üzerine çevir-, bak-"tır (Gülensoy, 2011a: 105). "Bak-; göre, nazaran" (Eckmann, 1988: 249); "gör-, ibret al-, gözetle-, bekle-" (Üşenmez, 2006: 145); "umursa-, aldırış et-" (Kanar, 2011: 90) sözcüğün sahip olduğu anlamlardandır. *Tarama Sözlüğü*'nde ise "beklemek, gözlemek" olarak kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 35).

Sözcük eserde en fazla "bakışı bir şeyin üzerine çevir-, bak-, gör-" manası ile geçmektedir.

*Bakışı bir şeyin üzerine çevir-, bak-, gör-:

Mehkem turgil her yan bakıp sen ağmagıl (Sıkı dur her yan bakıp, sen ağma) (5/11)

Andın soñra çilten bakıp şarap berdi (Ondan sonra Kırklar bakarak şarap verdi) (11/11)

Nâ-mahremge bakarlar közleride yok insaf (Namahreme bakarlar, gözlerinde yok insaf) (3/18)

Vahşetidin korkmadım meñe bakıp turdılar (Hiddetinden korkmadım, bana bakıp durdular) (22/18)

Yüzdin köterib perdeni Miskin sarı bakgıl (Yüzden kaldırıp perdeyi Miskin'e doğru bak) (16/41)

Sufi bolub nefs üçün her dem eşikge bakasen (Sufi olup nefs için her dem kapıya bakasın) (7/122)

*Yönel-:

Âşıkları Hakk'a bakıp na'ra tartar (Âşıkları Hakka bakıp nara çeker) (15/106)

*Önem ver-, dikkat et-, düşün-:

Nefsim meni köp yügürtti Hakka bakmay (Nefsim beni çok yürüttü, Hakk'a bakmadan) (5/13)

Aslıña baksañ eger âlem içinde kandasen (Aslına baksan eğer Alem içinde nerdesin) (12/122)

*Düşün-, anla-, farkına var-:

Takatım yok eger baksam gûnahımge (Dayanma gücüm yok eğer baksam günahıma) (6/24)

İbadetdin heç nime yok baksam kolga (İbadetten hiçbir şey yok baksam ele) (6/50)

*Koru-, yetiştir-, besle-:

Muhammed bakgan iken tivesîni (Muhammed bakmakta iken devesini) (20/36)

*İlgilen-, dikkat et-:

Dünya kelip cilve kılsa kıya bakmas (Dünya gelip cilve eylese dönüp bakmaz) (9/85)

Allah dep heç bakmadım oñ u solga (Allah deyip hiç bakmazdım sağ ve sola) (9/87)

*Dikkate al-, dinle-:

Nefsiñ seni bakıp tursañ neler demes (Nefsin senin, bakıp dursan, neler demez) (4/94)

*Yetiştir-; tarafına bak-, iltifat et-:

Gülge baksañ gül açılıp bostan bolur (Güle baksan, gül açılıp bostan olur) (10/140)

*Gözet-:

Üç yüz altmış bakıp anı gamın yedi (üç yüz altmış bakıp onun gamını yedi) (2/142)

bar: *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *bar*, "bir şeyin mevcut olduğunu bildiren edat, *yok*un zıddı" olarak kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 408). *Tarama Sözlüğü*'nde "varlığı, mevcudiyeti; hepsi; olanca, hep; servet, mal" anlamlarıyla verilmiştir (Dilçin, 2013: 239).

Eserde "hepsi, elden bulunan her şey, olan, mevcut" anlamlarının yanın da "Allah" için de kullanılmıştır.

*Hepsi, elde bulunan her şey:

Cândın keçmey "Hû-Hû" degen barı yalgan (Candan geçmeden "Hu-Hu" demenin hepsi yalan) (10/2)

Sevdâ kılsañ hûr u gılmân barı tayyâr (Sevda eylesen, Huri-gılman hepsi hazır) (9/94)

Kalmadı bu cenahdın ötti barı (Kalmadı bu cihanda geçti hepsi) (4/107)

*Var (olan Allah):

Bir ü Barım didârıñı körermen mü (Bir ve Var'ım, cemalini görür müyüm) (1/7)

*Olan, mevcut, var:

Kim ar etse şeytan kavmi hevası bar (Kim ar etse şeytan kavmi havası var) (8/10)

Derd ü halet tuğyan kıldı bar mu tabib (Dert ve halet azıp coştu var mı tabip) (11/14)

Sendin özge kimim bar rahm eylegil seherde (Senden başka kimim var, rahmet eyle seherde) (10/25)

Ali'ni bar idi on sekiz oglı (Ali'nin var idi on sekiz oğlu) (41/36)

Tağdın ağır isyanım bar ötey desem (Dağdan ağır isyanım var geçeyim desem) (6/68)

Uşbu cân bizler birle bir neçe yıllar bar erdi (İşbu can bizler ile nice yıllar var idi) (4/75)

Yoklık içre batıban barlıklardın alınlar (Yokluk içine batarak varlıklardan alınız) (2/97)

Hikmet birle ol ademdin bar eyledi (Hikmet ile o yokluktan var eyledi) (1/145)

*Bir şeyin olması, meydana gelme durumunun varlığı:

Körer közge bir kün tufrak tolmagı bar (Gören göze bir gün toprak dolması var) (10/114)

bar-: Gülensoy, "erişilmek istenen yere ayak bas-, ulaş-" ilk anlamıyla vermiştir (2011b: 1010). Sözcük "var-, git-" (Orkun, 2011: 769; Tekin, 2016: 295); "var-, git-, ulaş-" (Caferoğlu, 2015: 33); "git-, ulaş-; yardımcı fiil" (Gulcalı, 2015; 193) olarak kaydedilmiştir.

Üşenmez (2006: 147) "var-, git-" anlamlarının aynı sıra "yürü-" anlamına geldiğini de belirtmiştir. Akçataş (2009: 15) ise sözcüğün "var-, git-, yürü-" anlamının yanında "üzüntüden yok olup git-, mahvol-" anlamını da vermiştir. *Kutadgu Bilig*'de "var-, git-, yol al-, ulaş-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Maımaıtıaılı, 2013: 91; Paçacıoğlu, 2016: 103).

Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü'nde sözcüğün "gel-; yetiş-; geç-, geçmişe karış-; yok ol-; saldır-" anlamları da vardır (Kanar, 2011: 718). *Tarama Sözlüğü*'nde "geç-, maziye karış-; git-, yürü-; yok ol-, hücum et-" karşılıkları verilmiştir (Dilçin, 2013: 239).

Şinasi Tekin (2001: 95), sözcüğün bazı kaynaklarda "muhafaza et-, emin bir yere sok-, barındır-, koru-, siyanet et-, gemileri düşmandan kaçırıp limana sok-" olarak kayıtlı olduğunu söylemiştir.

Türkçe Sözlük'te *var-* fiilinin "git-" anlamına rastlanılmamıştır. Bu anlam, ağızlarda varlığını sürdürmektedir[17]. Sözcük için "erişilmek istenen yere ayak bas-, ulaş-; belli bir duruma gel-; hoş olmayan bir sona er-; bir şeyi iyice duy- veya anla-; acımadan yap-; (kadın) evlen-; bir durumdan başka bir duruma geç-" karşılıkları verilmiştir (Parlatır, 1998b: 2332-2333). Buradan hareketle sözcüğün anlam alanında genişleme olduğu gibi bazı anlamlarının günümüzde kullanılmaması, sözcüğün daralmaya uğradığını da göstermektedir.

Aşağıdaki örneklerde *var-* fiilinin Göktürkçe ve Eski Uygurcaya nazaran bir genişlemeye uğradığı görülmektedir.

*Var-, erişilmek istenen yere ayak bas-, ulaş-:

Medinege Resul barıp bold garib (Medine'ye Resul varıp garip oldu) (6/2)

Kayda barsañ vasfın aytıp tazim kılın (Nereye varsan, vasfını söyleyip saygı gösterin) (21/2)

Ketermen dep yol başıga barıp turgıl (Giderim deyip yol başına varıp dur) (8/94)

*Git-:

Kayda barsam Hızr babam meñe hemrâh (Nereye varsam Hızır Baba'm bana yoldaş) (12/2)

[17] Artvin'in Şavşat ilçesinde *var-* fiilinin "yetişmek" anlamı da kullanılmaktadır. Bk: TDK (1993ek). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XII (EK-I)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay. S.211-12, s.4802.

Mekteb barıp kaynap coşup taştım mena (Medreseye varıp, kaynayıp coşup taştım ben işte) (17/1) bu dizedeki karşılığı "git-" olan sözcük, *(orada) oku-* olarak yorumlanabilir.

Bağır kanım akkudup cânân sarı barsam men (Bağır kanımı akıtıp canana doğru varsam ben) (2/52)

*Gel-:

Köz yaşmnı tuhfe kılıb bardım mena (Gözyaşımı armağan eyleyip vardım ben işte) (8/12)

Cümle âşık yığılıp bargay dergâhıga (Bütün Âşıklar yığılıp varır dergâhına) (11/106)

*Ulaş-, yet-:

Tañla barsa Hak körsetmes aña didâr (Sabaha varsa, Hakk göstermez ona Cemal) (9/20)

Mirâc aşıp barganda şehâdetliğ Muhamed (Miraç aşıp vardığında şehadetli Muhammed) (11/40)

*Geç-, git-, maziye karış-, yok ol-:

Bârça barur bu dünyâdın erman birle (Herkes gider bu dünyadan üzüntü ile) (1/46)

Ölüb barsam duzah içre orun bermes (Ölüp gitsem cehennem içinde yer vermez) (6/67)

*Git-, göç-; öl-:

Erenler barça barıp boldı mezar (Erenlerin hepsi gidip oldu mezar) (5/50)

*Ulaş-, elde et-:

Yolnı sorap yoldın emân barganlardın (Yolu sorup yoldan korkusuz kuşkusuz varanlardan) (4/62)

*Takip et-, (izinden) git-:

Dostlar bargay soñıdın rızâ boluñ dostlarım (Dostlar gider ardından, razı olun, dostlarım) (11/69)

bas-: Clauson'da (1972: 370) "bas-, ez-, baskı yap-, baskın yap-" olarak kayıtlıdır. Eckmann (1988: 249), sözcüğü "bas-; aniden hücum et-; üstesinden gel-" olarak anlamlandırmıştır.

Aksan (2014: 90), sözcüğün temel anlamını bugünkü "bas-" olarak vermiştir, "baskın yap-; yardımcı ol-" da sözcüğe verdiği diğer anlamlardır. Ölmez (2015: 345), yukarıdaki anlamlara ek olarak "durdur-, dindir-" anlamlarını vermiştir. Eski Uygur Türkçesinde "yay-; bas-, yen-, kazan-" anlamları mevcuttur (Caferoğlu, 2015: 34). Üşenmez (2006: 148), "üzerine çök-, istila etmek, ani saldırı yap-" gibi anlamlarla kaydetmiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde "kapla-, bürü-, ört-; yol kes-, baskın yap-; güreşte yen-; yen-; üstüne yat-" anlamlarıyla karşımıza çıkmıştır (Kanar, 2011: 94).

Tarama Sözlüğü'nde ise sözcük "yen-; kapat-; teskin et-; üstüne otur-, altına al-; at-, savur-, yağdır-; kapla-, bürü-; koyup bastır-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 37).

Türkçe Sözlük'te *bas-* fiili on dört farklı anlamla kaydedilmiştir (Parlatır, 1998a: 226). *Derleme Sözlüğü*'nde ise beş maddede *bas-* fiili verilmiştir: I) Evlenmek niyetiyle kız kaçırmak. II) Cinsi münasebette bulunmak; kümes hayvanlarının çiftleşmesi. III) Kümes hayvanlarının kuluçkaya yatması. IV) oyunda yenmek. V) bk. basak (TDK 1993b: 544).

Anlam alanı oldukça geniş bir sözcük olan *bas-* fiili *Dîvân-ı Hikmet*'te de "ayakla çiğne-, ayak tabanını yere koy-, (adım) at-" gibi anlamlarla geçmektedir.

*Bas-, ayakla çiğne-, ez-:

Tekebbürni ayak astıda basıp aldım (Kibirlenmeyi ayakaltında basıp aldım) (3/3)

Amel kılmay âlim ilmin basıp yürgey (Amel işlemeyen âlim ilmini çiğneyip yürür) (4/81)

Cüneyd dek çöller kezib harlar basgıl (Cüneyd gibi çöller gezip dikenlere bas) (26/98)

*Ayak tabanını bir yere veya bir şeyin üzerine koy-, bas-:

Her bir baskan izlerini közge sürsem (Her bir bastıkları izi göze sürsem) (2/49)

*Kapla-, bürü-:

Haram şüphe karañulık baskan köñlüm (Haram, şüphe, karanlık basan gönlüm) (1/68)

*(adım) at-, (ayak) bas-:

Yetti kadem baskandın soñ kalur bolsa (Yedi adım attıktan sonra kalır olsa) (2/107)

Güller oñsun her bir baskan izlerindin (Güller bitsin, her bir bastığın izlerinden) (10/140).

bat-: Clauson (1972: 298), sözcüğün temelde "çök-, gözden kaybol-" dolayısıyla "bat-, (güneş vb.) bat-" anlamlarına geldiği yorumunda bulunur.

Eski Türkçede "bat-, (güneş vb. için) bat-, sön-, yok ol-, gizlen-" anlamlarıyla kullanılmıştır (2015: 345; 2012: 556). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de "su vb. şeylere bat-; gözden kaybol-; (güneş) bat-" anlamıyla verilmiştir (Ercilasun, 2018: 578).

Dede Korkut Kitabı'nda *bat-* fiili "saplan-, geç-" anlamıyla da kullanılmıştır (Ergin, 2016: 208). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde sözcük "yok ol-; boğul-; içine düş-; geç-, saplan-; dal-; kavuş-; sataş-, taarruz et-" anlamlarıyla kaydedilmiştir (Kanar, 2011: 103).

Dîvân-ı Hikmet'te "kaplan-, (günah) içinde kal-, dal-, kaybol-, gömül-" gibi anlamlarla kullanılmıştır.

*Gömül-, dal-:

Mağfiretni deryâsıga battı bolgay (Mağfiretin denizine battı olmalı) (14/60)

Dua tekbir kılıp rahmetge batıñ (Dua tekbir eyleyip rahmete batın) (49/148)

*Kavuş-:

Hakikatsız ma'rifetge batalmadım (Hakikatsiz marifete batamadım) (8/87)

Melâmetge hamr içgen didâriga battı ya (Melamet şarabından içen cemaline battı ya) (1/120)

*Dal-, kaybol-:

Yoklık içre batıban barlıklardan alınlar (Yokluk içine batarak varlıklardan alınız) (2/97)

Erenleri ol deryâga çomdı battı (Erenleri o denize daldı, battı) (4/130)

*“İçine gark ol-, gömül-” anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi (isim/+(y)E+bat-):

Kerkes kuş dek boluban ol haramga batmışlar (Kerkenez kuşu gibi olup o harama batmışlar) (5/102)

Bihamdillah lutf eyledi nurga battım (Allah’a hamd olsun, lutf eyledi, nura battım) (13/5)

İsyân lâyıga batdım yarı bergil seherde (İsyan batağına battım, yardım et seherde) (1/25)

*Şaşmadan git-:

Hüda’nı vaslıga bir yola batgay (Allah’ın vaslına bir yola batar) (71/148)

ber-: “Ver-” temel anlamında kullanılan sözcük için Clauson’un yaptığı açıklama “ver-; bir kimsenin kazancı için hareket anlamında tanımlayıcı bir fiil olarak da kullanılıyor” şeklindedir (Clauson, 1972: 354).

Tuncer Gülensoy (2011b: 1013), fiilin ilk anlamını “(üzerinde veya yakınında olan bir şeyi) birisine eriştir-, ilet-” olarak vermiştir. Tekin (2016: 296-297), *ber-* yanında *bir-* biçimiyle de verdiği sözcüğü “ver-” olarak anlamlandırmıştır. Yine “ver-” (Gulcalı, 2015: 195; Tekin, 2017: 51); “ver-; yardımcı fiil (ayu birdi: gibi)” anlamlarıyla (Caferoğlu, 2015: 44) kaydedilmiştir. Üşenmez (2006: 154), “Ver-, getir-; bağışla-, sun-; miras bırak-” olarak anlamlandırmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü’nde (Kanar, 2011: 719) “değiş-; gönder-” anlamlarıyla karşımıza çıkan sözcük, *Tarama Sözlüğü*’nde “ver-; gönder-” şeklinde kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 240).

Eski Türkçeden bu yana fazlaca kullanılan *ber-(ver-)* fiilinin anlam alanın genişlemiş olduğu eserden alınan örneklerde tespit edilmiştir.

*Bir şeyi birisine eriştir-, ilet-; ver-:

Rızk u rûzi her ne berse kâni bogıl (Rızk, nasip her ne verse, tok gözlü ol sen) (5/1)

Hurmâ berip başım silep nazar kıldı (*Hurma verip, başımı okşayıp nazar eyledi) (17/1)*

*“Bahşet- ihsan et-” anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Şeyâtin şerridin bergil penahı (Şeytanlar şerrinden ver kurtuluşu) (2/34)

Hem cânıñmen, cânanıñmen cânıñı ber (Hem canınım, cananınım, canını ver) (14/7)

* Tezlik bildiren birleşik fiil:

Zikr ayt dedi azâlarım titrey berdi (*"Zikir söyle!" dedi, organlarım titreyiverdi) (6/2)*

Bî-niyâzım açabersün yolım menim (Niyazsızım, açıversin yolumu benim) (2/55)

*"Yap-, et-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Sünnet ermiş kâfir bolsa berme âzâr (Sünnet imiş, kâfir de olsa, verme zarar) (22/1)

Himmet berseñ şom nefsimge ursam teber (Himmet versen, kötü nefsime vursam teber) (9/7)

Barça buzrug yıglıp kelip inâm berdi (Bütün ulular toplanıp gelip armağan verdi) (1/4)

Zikrin aytıb erenlerge yâr bergil (Zikrin deyip erenlere yardım et) *(15/65)*

Düşmanım imânıma zahmet beredür dostlarım (Düşmanım imanıma zahmet vermektedir, dostlarım) (3/75)

*"(Pay) ver-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Bir yaşımda ervâh meñe ülüş berdi (Bir yaşımda ruhlar bana pay verdi) *(11/2)*

*"Gönder-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Zalimlerge yüz miñ bela berdim mena (Zalimlere yüz bin bela verdim ben işte) (15/11)

*"(Paha, değer) biç-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Zalimlerge özüm rivac berdim mena (Zalimlere kendim kıymet verdim ben işte) (16/11)

*"(Ders) ver-, öğret-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Bir ü Barım sebak berdi perde açıp (Bir ve Var'ım dersler verdi perde açıp) (2/17)

*Ver-, bahşet-, bağışla-:

Tealallah aşıklarga berdi ışkın (Allah Teâla âşıklara verdi aşkını) (1/12)

Cân berürde bergüm senge nûr-ı iman (Can verirken vereyim sana, iman nuru) (3/5)

*"(Kötü olmasını) sağla-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Gafillik birle her dem ömrini berbâd bergen (Gafillik ile her an ömrünü boşa geçiren) (18/18)

*"Sahip olmasını sağla-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Beredür her zaman islâmga kuvvet (Vermektedir her zaman İslam'a kuvvet) (37/36)

*Sun-, ver-:

Andın soñra çilten bakıp şarab berdi (Ondan sonra Kırklar bakarak şarap verdi) (11/11)

Aşıklarga şol meydin murâdınça bersem men (Âşıklara şu meyden muradınca versem ben) (6/52)

*Kazandır-, sahip olmasını sağla-; (yeti) kazandır-:

Şundag ümmet berdiñ dep Hak şükrünü kıldılar ("Şöyle ümmet verdin" deyip Hakk şükrünü eylediler) (13/18)

Ol kuşka kudret birle miñ til bergey (*O kuşa kudret ile bin dil verince) (2/116)*

Yığlamaknı her âdemge bergen kanı (Ağlamayı her insana veren hani) (26/136)

*Emanet et-, (velayetini) ver-, miras bırak-:

Resûlni emmesige beripdür (Resul'ü amcasına vermiştir) (13/36)

*İade et-, teslim et-, ver-:

Vaktı yetse azrâil emânetni ber degey (Vakti gelse, Azrail, "Emaneti ver!" diyecek) (19/18)

Agzıñ açgıl ey gödek emânetin bereyim (Ağzını aç ey çocuk, emanetini vereyim) (23/18)

*Sahip olmasını sağla-:

Tilegenin anı berdi kolıga (Dileğini onun verdi eline) (29/36)

*Neden ol-, yap-, et-:

Tevfik bergen zâlimge celaletliğ Muhammed (Başkalarına eziyet ve sıkıntı veren zalime, celaletli Muhammed) (10/40)

*Eriştir-, ulaştır-, (yaşına) basmasını sağla-:

Ellig yaşnı berdim sağa yâ Mustafa (Ey Mustafa! Elli yaşını ben sana verdim) (18/82)

*Herhangi bir şey ortaya çıkar-, oluştur-, yap-:

Dehkân ermez ketman çapıp nân bermese (Köylü değil, saban koşturup ekmek vermese) (9/143)

bil-: Eski Türkçe döneminde "bil-; anla-, farkına var-; tanı-" (Caferoğlu, 2015: 42; Ölmez, 2015: 346;); Eski Anadolu Türkçesi döneminde "anla-; fark et-, ayır-; tanı-, çıkar-; san-, düşün-; sebep göster-" (Kanar, 2011: 123) anlamlarıyla kullanılmıştır. *Tarama Sözlüğü*'nde de "anla-; idrak et-" olarak kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 45).

Eserden alınan örneklerde de görüleceği üzere *bil-* fiili geniş bir anlam alanına sahiptir. "Anla-, idrak et-, öğren-, say-, kabul et-, duy-" gibi anlamlar eserde sıkça kullanılmıştır.

*Yeterlik/yetmezlik fiili:

Yığlap aydım "Ey baba yaş gödekmen bilmesmen" (Ağlayarak dedim "Ey baba yaşım küçük bilemem) (27/18)

*Anla-, idrak et-:

Evvel elest birabbikum dedi bil Hakk' (Önce elest birabbikum dedi bil Hakk) (4/2)

Eyâ nâdân mana bu dep aydı bildim ("Ey cahil, gerçek bu!" diye söyledi, bildim) (19/1)

Pir-i mugan Hak Mustafa bişek bilin (Pir-i kâmil Hakk Mustafa, şüphesiz bilin) (21/2)

Kimler üçün keldi Resûl bildingiz mi? (Kimler için geldi Resul bildiniz mi?) (1/38)

Eyâ dostlar munı bilür ümmet kanı (Ey dostlar bunu bilir ümmet hani) (4/38)

*Öğren-, (geleceğini) bilme-, haberdar olma-:

Altmış üçde sünnet dedi eştib bildim (Altmış üçte sünnet dedi işitip bildim) (1/8)

Bilmey kaldım ömrüm ahir boldı dostlar (Bilmeden kaldım, ömrüm sonu oldu dostlar) (10/5)

Cümle melek yazuklarım bildi dostlar (Bütün melekler günahlarımı bildi dostlar) (12/5)

Ahir zaman ümmetleri dünyâ fâni bilmesler (Ahir zaman ümmetleri, dünya fani, bilmezler) (16/18)

Cânanımdın heç kim haber biler mu kin (Sevgilimden hiç kimse haber bilir mi ki) (13/65)

*Duy-, öğren-:

Çın bilürseñ hergiz munı yalganı yok (Doğru bilirsen asla bunun yalanı yok) (7/10)

*Değerini bil-, önemse-:

Ata kılgan aziz cannı bilmedim men (Bağışladığı aziz canı bilmedim ben) (5/24)

*Farkında olma-:

Ki bilmesde günah bisyar kıldım (Ki bilmeden sayısız günah işledim) (15/32)

Aç u tokluk sûd u ziyân hiç bilmegen (Aç ve tokluk, kar ve zarar hiç bilmeyen) (1/91)

*Seç-, tercih et-:

Barça işdin âşıklıknı düşvâr bildim (Bütün işlerden daha zor olan âşıklığı seçtim) (2/33)

*Tanı-, bil-:

Işkıñ kıldı şeydâ meni cümle âlem bildi meni (Aşkın eyledi şeyda beni cümle âlem bildi beni) (1/35)

*Kabul et-; gör-:

Çın köñülde namaz kılgıl Hüda bilsün (Gerçek gönülde namaz kıl ki Allah bilsin) (3/51)

*Kabul et-, say-:

Kimni körsem Hızr bilib kolın tutay (Kimi görsem Hızır bilip elini tutayım) (7/51)

*Acaba; merak şüphe ve tereddüt bildirir:

Soruğ sevalim sorsalar bilmem ki hâlim ne bolur (Soru sualim sorsalar, bilmem ki halim ne olur) (2/74)

*Dinle-, anla-:

Can kulağı birle munı bilmek kerek (Can kulağı ile bunu bilmek gerek) (8/78)

*Birini bir şeyden sorumlu tut-:

Her ne cefâ tegse anı Hakdın bildi (Her ne cefa dokunsa, onu Hakk'tan bildi) (2/85)

*Gör-, şahit ol- veya duy-:

Hiç bildiñ mi âdem ölmey kalganını (Hiç bildin mi insanoğlunun ölmeyip kaldığını) (9/136)

bol- (ol-): Clauson (1972: 125, 331), sözcüğün *bol-* biçimini "bir şey hâline gel-" anlamıyla ve *ol-* biçimini de "ol-, yakış-, olgunlaş-; kolayca, tamamen veya iyice pişmiş ol-" anlamıyla ayrı maddelerde vermiştir.

Eski Türkçede sözcük, *bol-* biçimiyle "ol-, var ol-; yardımcı fiil" olarak kullanılmıştır (Orkun, 2011: 782; Ölmez, 2015: 346). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde *ol-* şekliyle "meydana gel-, gerçekleş-; bulun-; yaratıl-k; yapıl-; hazır bulun-; otur-, ikamet et-; birlikte ol-; yaşa-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Kanar, 2011: 538).

Ayten Atay (2018: 609), sözcüğü "uygun düş-, yakış-; münasip ol-; olgunlaş-; mümkün ve kabil ol-; meydana gel-, cereyan et-, vaki ol-; bir durumdan başka bir duruma geç-; bulun-; var ol-" anlamlarıyla kaydetmiştir.

Bol-/ol- fiili başlangıçtan günümüze yardımcı fiil olarak da kullanılmaktadır. Bununla birlikte tasvir yardımcı fiil görevini üstlenmiş bir sözcüktür. Günümüzde de *ol-* biçimiyle yardımcı fiil olarak kullanılışı sürmektedir (Tanç, 2005: 85). Özalan (2014: 12), konuyla ilgili yazdığı makalesinde *bol-/ol-* fiilinin, bir durum ifade ettiği zamanlarda cevherî ek fiil

görevinde; bir hâlden başka bir hâle geçişi anlattığında ise diğer fiiller gibi anlam unsuru olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.

Sözcük, eserde büyük oranda yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Bunun yanında "vuku bul-, gerçekleş-, var ol-, doğ-, dokun-, ulaş-, uygun düş-, yerinde görül-" anlamlarıyla geçmektedir.

*"(Bir durum) ol-" anlamını veren yardımcı fiil:

Sözni aydım her kim bolsa didâr-taleb (Sözü söyledim, her kim olsa cemale talip) (2/1)

Nâm u nişân heç kalmadı lâ lâ boldum (Adım, izim hiç kalmadı yok oldum) (21/1)

Amel kılmay kervân bolup köçtim mena (Amel kılmadan Kervan olup göçtüm ben işte) (25/1)

Rahim içre peydâ boldum nidâ keldi (Rahim içinde belirdim, ses geldi) (6/2)

On yaşıñda oglan bolduñ Kul Hâce Ahmed (On yaşında delikanlı oldun Kul Hoca Ahmed) (23/2)

Tufrak-sıfat yer astıda bolgan yahşı (Toprak gibi yer altında olması iyi) (12/6)

Zikrin aytıb yalguz bolub yalguz küydüm (Zikrini söyleyip yalnız olup, yalnız yandım) (3/8)

Işk babında Mansur sıfat boldum mena (Aşk kapısında Mansur gibi oldum ben işte) (1/11)

Hak dadinge yetmes bolsa gile kılgıl (Hakk yardımına yetmez olsa endişe eyle) (14/11)

Başdın ayağ boldı günah kayda baray (Baştan ayağa oldu günah nereye gideyim) (6/21)

Teñri özi kadı bolub nazır bolsa (Tanrı Zatı hakem olup nazır olsa) (7/26)

Ömrüm âhir bolganda ne kılgaymen Hudâ yâ (Ömrüm sona erdiğinde ne eylerim Allah'ım) (1/28)

Ahir zamân bolgandur pâdşâh zâlim bolgandur (Ahir zaman olmuştur, sultan zalim olmuştur) (5/29)

Boladur zelzele yer birle âsmân (Olmakta zelzele yer ile gökler) (4/36)

Resûlnı başıda boldı emmame (Resul'ün başında oldu imame) (26/36)

Her kimge bolsa meyling köterür Hak azabın (Her kime olsa meylin kaldırır Hakk azabını) (10/39)

Kılgıl bolayın hamdiñe dânâ-yı Muhammed (Eyle olayım hamdine dana-ı Muhammed) (13/41)

Elkin bolub Hakk'a vasıl bolmak üçün (Elin olup Hakk'a Vasıl olmak için) (1/46)

*Vuku bul-, gerçekleş-:

Munda bolgan girihlerni anda açar (Burada olan düğümlerini orada acar) (11/12)

Mahşer küni bolganda ne kılgaymen Hudâ yâ (Mahşer günü olduğunda ne eylerim Allah'ım) (8/28)

*Var ol-:

Köñlüñizde ışk bolmasa meñe yığlañ (Gönlünüzde aşk olmasa, bana ağlayın) (5/54)

Secde kıl dep Hakk'dın yene ferman boldı (Secde eyle diye Hakk'tan yine ferman oldu) (4/47)

*Doğ-:

Oşal küni bolgan ferzend şeytan toğar (İşte o gün olan çocuk şeytan doğar) (12/61)

*Dokun-, ulaş-:

Andın soñra pîr nazarı bolsa aña (Ondan sonra önderin safa nazarı ona olsa) (3/66)

*Uygun düş-, yerinde görül-:

Vahdâniyet deryasga kirse bolmaz (Vahdaniyet deryasına girse olmaz) (1/125)

çap-: *Abuşka Lugâtı*'nda "seğirt-; baş kes-" anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Çapmak* maddesinde ayrıca "baş kesildikten sonra sıçrayarak atılması" anlamı da eklenmiştir (Atalay, 1970: 222-223). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "suda yüz-; (ata) vur-; Uygur lehçesinde birinin boynunu vur-; çamurla sıva-" anlamlarıyla kaydedilmiştir (Ercilasun, 2018: 233).

Tarama Sözlüğü'nde "yağma et-, saldır-, vur-; koş-, hızlı hareket et-; koştur-; vurup kes-" gibi anlamlarla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 62-63). Anadolu ağızlarında ise *çap-* fiili "koş-; köpek havla-; kes-" anlamlarını da karşılamaktadır (TDK, 1993c: 1077).

Sözcük, eserde "kır-; savaş-; çarpış-; (at vb.) sür-, koştur; kovala-; koş-, (toprağı) kaz-" anlamlarıyla geçmektedir.

*Kır-:

Kabul kılmaganın çapıp keledür (Kabul kılmayanını kırıp gelmektedir) (38/36)

*Savaş-, çarpış-:

Çapuşkanda uzalur kırk katı (Savaşanda uzar kırk arşın) (40/36)

*(At vb.) sür-, koştur-:

Arkasıdın ışk atını minib çapay (Arkasından aşk atını binip koşayım) (7/51)

*Kovala-:

Şemşir-i Hakk kolga alıp nefsni çapkan (Hakk kılıcını ele alıp nefsi kovalayan) (4/140)

*Koş-, (toprağı) kaz-:

Dehkân ermez ketman çapıp nân bermese (Köylü değil, saban koşturup ekmek vermese) (9/143)

çek-: Eski Türkçede görülmeyen *çek-* fiili, Clauson (1972: 413) tarafından orijinal anlamı belirsiz olarak nitelendirilmiş, bugün yaşayan anlamının ise "çek-" olduğu kaydedilmiştir. Gülensoy (2011a: 226), sözcüğü geçişli ve geçişsiz olarak iki madde başında vermiş, ilk maddeyi geçişli olarak "tutup kendine doğru hareket ettir-" anlamında; ikinci maddeyi geçişsiz olarak "daralıp kısal-" anlamında kaydetmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcük "yazıya noktalar koy-; kan al-; ip, bağ çek-" olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun, 2018: 239). Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamı daha da genişleyen sözcük "çiz-; kuşan-; çıkar-; asıl-; benze-; ayırıp bir kenara götür-; ele al-; katlan-; taşı-" gibi anlamlarla kullanılmıştır (Kanar; 2011: 173). *Tarama Sözlüğü*'nde de "yükselt-; (yemek) diz-; tart-; zorla

al-; uzat-" olarak kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 64). Türkiye Türkçesinde kırktan fazla anlamla kullanılmaktadır.

Eserde deyimleşmiş birleşik fiil gövdesinde kullanılan sözcük "kalan-, dayan-, hisset-, yaşa-" gibi anlamları cümleye katmıştır.

*"Dayan- katlan-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Töşek yastık taşdın kılıb çektim mihnet (Döşek yastık taştan yapıp sıkıntı çektim) (11/8)

Bizler üçûn canlar çekti ol Muhammed (Bizler için canlar çekti o Muhammed) (5/10)

Munda cefâ çekkenlerge didârı taht (Burada cefa çekenlere cemali taht) (6/17)

Ümmet üçün kaygu mihnet çekti körün (Ümmet için kaygı sıkıntı çekti görün) (3/38)

Mihnet tartıb cefâ çekken körer rahat (Sıkıntı çekip cefa çeken görür rahat) (4/79)

*"Hisset-, yaşa-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Nesimi dek can aççığın çekmek kerek (Nesimi gibi can acısını çekmek gerek) (3/76)

çık-: Temel anlamı "çık-, görün-" olan sözcüğe *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten önce rastlanılmamıştır (Erol, 2014:246). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "(dışarı, yukarı) çık-" (Ercilasun, 2018: 622) olarak açıklanan sözcük, Gülensoy (2011a: 235) tarafından "(dışarı) çık-" olarak kaydedilmiştir. *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserde ise "(dışarı) çık-, yüksel-" anlamlarıyla verilmiştir (Yüce, 2014: 111).

Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü'nde *çıhmak, çıkmag, çıkmak* biçimleriyle bulunan sözcük için daha kapsamlı bir anlamlandırma mevcuttur: "çık-; tırman-; baş et-; kurtul-, doğ-; terk et-; yüksel-, ağ-; ulaş-, var-, gel-; çekil-, çıkarıl-; elde et-; bir şeyden ol-, onu kaybet-" (Kanar, 2011: 178-179). *Tarama Sözlüğü*'nde ise "eriş-, sonuçlan-; vazgeç-" anlamları verilmiştir (Dilçin, 2013: 67).

Çık- fiilinin eserde tespit edilen anlamlarından hareketle oldukça sık kullanılan ve geniş bir anlam alanına sahip bir sözcük olduğu söylenebilir. "Ortaya çık-, belir-" en çok kullanıldığı anlamdır.

*Çık-, yüksel-:

Uşol tüni mi'râc çıkıp dîdâr kördi (O gece Miraç'a çıkıp Hakk cemalini gördü) (4/1)

*Yüksel-, ağ-:

Kökke çıkıp melâyikdin alur sebak (Göğe çıkıp meleklerden alır ders) (3/2)

*Doğ-, çık-:

Tört yüz yıldın keyin çıkıp ümmet bolgay (Dört yüz yıldan sonra çıkıp ümmet olacak) (7/2)

*İçten gel-, ayrıl-, çık-:

Köksüñdeki çıkkan âhıñ arşka yeter (Göğsündeki çıkan ahın Arş'a yeter) (12/4)

*Bir şeyin yukarısına doğru yürü-:

Taglar çıkıp tâat kılıp közüm oydım (Dağlara çıkıp, tâat kılıp gözümü oydum) (2/7)

Tang atkunça yıglab tınmay korkub çıksam (Tan atana kadar ağlayıp dinmeden korkup çıksam) (17/64)

*Ayrıl-, git-, içeriden dışarıya var-:

İman etken halis bolup yanıb çıkkay (İman eden Halis olup yanıp çıkınca) (8/15)

*Ak-:

Zâkirmen dep zar urar çıkmaz köziden yaşı (Zakirim deyip ağlar, çıkmaz gözünden yaşı) (5/18) bu dizede gözyaşının göz pınarından çıkması yani akması söz konusudur.

*Ortaya çık-, belir-:

Kabsab keldi karañulık çıkkıl mâhım (Sarıp geldi karanlık, çık ayım) (5/21)

Çıkkan âhım ne felekge yetti bolgay (Çıkan ahım ne göklere yetti olmalı) (4/60)

Ümmet dese dimağıdın çıkar tütün (Ümmet dese dimağından çıkar duman) (14/81)

Kaftağı dek taşlar tegse çıkmas üni (Kafdağı gibi taşlar değse çıkmaz sesi) (6/121)

Allâh degil cânıñ küyüb odlar çıksun (*Allah de ki canın yanıp ateşler çıksın) (11/131)*

*Ortaya çıkar-, sun-:

Köksidin çıkarur pür hun-ı dilha-yı Muhammed (Göğsünden kan dolu gönül isteğini çıkardı) (7/41)

*Yüksek bir yere çık-, yüksel-:

Minip çıksa Düldül'ge yerge tüşer zelzele (Binip çıksa Düldül'e, yere düşer zelzele) (4/45)

*Bulunulan yerden ayrıl-, çık-:

Sübhan derdin aytıb devam iñreb çıksam (Sübhan derdini deyip devamlı inleyip çıksam) (17/64)

*Topluluk arasından ayrıl-, çık-, onlara uyma-:

Keçti kuluñ cânıdın çıktı halknı sanıdın (*Geçti kulun canından, çıktı halkın sayısından) (11/69)*

*Kurtul-, felah bul-:

Hecaletdin çıkkanım yoktur uşbu kün (*Acizlikten çıktığım yoktur işte bugün) (9/115)*

el (él): Şinasi Tekin (2001: 103), sözcüğün başlangıçta "barış, barış hali" anlamına geldiğini, daha sonra "barış içinde yaşayan boylar" ve "boylar kabileler", buna bağlı olarak da "ülke, devlet, halk, yabancı insanlar" anlamlarını bünyesine kattığını söylemiştir. Abdulkadir İnan (1965: 186-187) ise VII-XI. yüzyıllarda sözcüğün ilk anlamının "devlet" olduğunu kaydetmiştir.

Gülensoy (2011a: 429), *il* biçiminde maddelediği sözcüğü "barış; barış içinde yaşayan boylar; siyasi birlik; devlet; ülke, yurt; halk; yabancı insanlar" anlamlarıyla kaydetmiştir.

Eski Türkçe döneminde "devlet, ülke, memleket, hanedan; halk" olarak kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 92; Ölmez, 2015: 349). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "eyalet, ülke; at; iki hükümdar arasında barış" olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun, 2018: 664). *Tarama Sözlüğü*'nde yukarıdaki anlamlara ek olarak "yabancı olan, başkası; hısım akraba yabancı olmayan dost" anlamları verilmiştir (Dilçin, 2013: 125).

Derleme Sözlüğü'nde *il* biçimi "yabancı, yabancı yer, vatan, vd." anlamlarıyla, *el* biçimi "memleket, bir yerde yaşayanlar, vd." anlamlarıyla kaydedilmiştir (TDK, 1993e: 1072, 1993h: 2517). Sözcük, *Dîvân-ı Hikmet*'te "yurt, memleket, yabancı" anlamlarıyla kullanılmıştır.

*Yaşanılan yer, memleket, yurt:

Mustafâ dek elni kezip yetim kavla (Mustafa gibi yurdunu gezip yetim ara) (7/1)

Sermest bolup el ü halkdın tanıp kaçtım (Sarhoş olup il ve halktan çekinip kaçtım) (11/13)

Eldin kaçıb tağ çölini kılgay vatan (Yurttan kaçıp dağ çölünü eyleyince vatan) (15/105)

Vahşi yañlıg eldin çıkar yörse bolmaz (Vahşi gibi elden çıkar yürüse olmaz) (2/129)

*Yabancı kişi, başkası:

Bu âlemde el közige yangan çırak (Bu âlemde el gözüne yanan çıra) (4/54)

Elge özin gümrâh kılop yürür bolgay (Ele kendini günahkâr gösterip yürür olur) (1/105)

iç: Clauson (1972: 17), sıklıkla somut anlamda kullanılan sözcüğü "(bir şeyin) içi, iç tarafı; insan vücudunun içi; dışın zıttı iç; evin içinde yaşayanlar ve özellikle saraydakiler; sır veya akli gelişme" gibi anlamlarla kaydetmiştir. Sözcüğün, "iç; gönül, kalp; orta" anlamları da vardır (Kanar, 2011: 369).

Sözcük eserde "derun, manevi benlik, gönül, muhteva" gibi anlamlar yanında bulunma eki fonksiyonunda da kullanılmıştır.

*Bir şeyin içi; derun:

Rahim içre peydâ boldum nidâ keldi (Rahim içinde belirdim, ses geldi) (6/2)

Bir fursatda uçmak içre yetkürdiler (Bir anda cennet içine ulaştırdılar) (17/2)

Gor içinde keçe kündüz tâ'at kıldım (Kabir içinde gece-gündüz ibadet eyledim) (2/9)

*Öz, manevi benlik:

Zikrin aytıp iç ü taşım tâhir boldı (Zikrini söyleyip, iç ve dışım temizlendi) (7/3)

Ümmet dedi iç u taşım nurga batdı ("Ümmet" dedi, iç ve dışım nura battı) (9/8)

*Gönül:

Dürr ü gevher sözlerimni içge salsun (İnci ve gevher sözlerimi gönlüne koysun) (8/11)

*Başkalarının arasında bulunan kimse:

Nâdân içre hazan yañlıg soldum mena (Cahiller içinde yaprak gibi soldum ben işte) (2/14)

*Bulunma eki fonksiyonunda:

Zulmet içre yol azaşsañ yolga salmas (Karanlık içinde yol şaşırsan yola salmaz) (8/14)

Garibligde gurbet içre kaldım mena (Gariplikte gurbet içinde kaldım ben işte) (1/16)

*Arasında, içinde:

Halka içre âgâh bolup turdum mena (Halka içinde agâh olup durdum ben işte) (16/14)

*Muhteva, içerik:

Kur'an içre buldur dep öltürdiler taş atıb ("Kur'an içinde budur" deyip, öldürdüler taş atıp) (5/99)

iç-: Temel anlamı "iç-" olan sözcük tüm dönemlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Clauson (1972: 19) sözcüğü "esasen canlı varlıklar için, aynı zamanda gözenekli nesneler, yer vb. için "emmek" "olarak tanımlar.

Türkçe Sözlükte "bir sıvıyı ağzına alıp yutmak; sigara vb.nin dumanını içine çekmek; (bir şey bir sıvıyı) içine çekmek, emmek; içki kullanmak" olarak kayıtlıdır (Parlatır, 1998a: 1043).

Ögel, *ant iç-* kavramını açıklarken Türkçede *ant* sözcüğünün "et-" yardımcı fiiliyle değil "iç-" fiiliyle kullanıldığını belirterek Türkçede *ant et-* ve *yemin et-* ifadelerinin kullanım sıklıklarının az olduğunu kaydetmiştir. Anadolu"da ise *yemin iç-* şeklinde bir kullanım olduğuna dikkat çeker. Bu

kullanımın nedenini ise "ant kâsesinde içki veya kımız içilmesine" bağlar (Ögel, 1995: 329). *İç-* sözcüğünün Türk kültür tarihi açısından bir öneme sahip olduğu aşikârdır.

Sözcüğün Eski Türkçeden günümüze anlam alanında bir genişleme yaşadığı ortadadır. Eserden alınan örneklerden anlaşılacağı gibi *iç-* fiili, "bir sıvıyı ağzına alıp yut-" anlamındadır. Bunun dışında kullanılmamış olmakla birlikte mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesine uğramıştır.

*İç-, nasiplen-:

Kâni bolup şevk şarabın içtim mena (Tok gözlü olup şevk şarabını içtim ben işte) (5/1)

*İç-, tat-:

Vâ-deriga muhabbetni câmın içmey (Vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden) (11/1)

On sekkizde çilten birle şarab içtim (On sekizde Kırklar ile şarap içtim) (6/3) Burada kastedilen ledünnî ilimlere erişilmesidir.

*İç-, bir sıvıyı ağzına alıp yut-:

Câm-ı şarâb kolga alıp toya içtim (Şarap kadehini ele alıp doyasıya içtim) (5/5)

Havz-ı kevser şarabıdın içer dostlar (Kevser havuzu suyundan içer sağdıçlar) (12/80)

*Öğren-:

Sır şerbetini saki bolub meñe sundı / Anı alıb edeb birle içtim dostlar (Sır şerbetini saki olup bana sundu / Onu alıp saygı ile içtim sağdıçlar) (4/19) burada gizli gerçeklerden bahsedildiği için *iç-* fiili "öğren-" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. İlk anlamı yine "iç-" tir.

*(Sevginin) tadına var-:

Andağ âşık şevk şarâbın içer dostlar (öyle âşık şevk şarabını içer dostlar) (8/20)

*(Vahdet gerçeğini) kavra-:

Vahdet şarâbın içtim tüştüm meydân içinde (Vahdet şarabını içtim, düştüm meydan içinde) (3/63)

*Tat-, tecrübe et-:

"Elest" hamrın miskin bendeñ içer mu kin? (Elest şarabını fakir kulun içer mi ki) (4/68)

*Al-, faydalan-:

Pir kolıdın mey içgen envârıga battı ya (Mürşid elinden mey içen nurlarına battı ya) (1/120) bu dizede *mey* sözcüğü feyiz, bereket, maneviyat olarak yorumlanabilir. Buradan hareketle *iç-* fiili "al-, faydalan-" olarak anlamlandırılabilir. İlk anlamı yine "iç-" tir.

*Tadına var-:

Ol makâmga yetken âşık şarâb içer (O makama eren âşık şarap içer) (4/138)

kaç-: Temel anlamı "kaç-" olan fiil, Eski Türkçe döneminde de yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Orkun ve Tekin (2011: 832; 2016: 301), eserlerinde sözcüğün anlamını "kaç-" olarak açıklamıştır. Ergin (2016: 159) tarafından da "kaç-" olarak sözcüğün anlamı verilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük için "kaç-, firar et-" anlamları mevcuttur (Ercilasun, 2018: 673). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "kaç-, koş-" olarak anlamlandırılmıştır (Kanar, 2011: 404).

Tarama Sözlüğü'nde *kaç-* fiilinin karşılığı, "koş-, seğirt-"tir (Dilçin, 2013: 133). *Dîvân-ı Hikmet*'te "uzak dur-, sakın-, koş-, uzaklaş-, sığın-" gibi geniş bir anlam alanıyla kullanılmıştır.

*Uzak dur-, sakın-, korun-:

Köñli bütün halayıkdın kaçtım mena (Gönlü kırık olmayan kişilerden kaçtım ben işte) (2/1)

Altı yaşda turmay kaçtım halâyıkdın (Altı yaşta durmadan kaçtım insanlardan) (14/2)

Özin andag bâtıllardın kaçmak kerek (Özünü öyle batıllardan korumak gerek) (4/78)

*Koş-, uzaklaş-, kaçarak git-:

Şeytân lain mendin kaçıp ketti bipâk (Lanetli şeytan benden kaçıp kirli gitti) (12/1)

Aşklarnı narasıdın kaçar dostlar (Âşıkların yüksek sesinden kaçar dostlar) (1/20)

Işkım taştı ruhım kaçtı kaydın tapay (Aşkım taştı, ruhum kaçtı nereden bulayım) (7/51)

*Uzaklaş-, git-:

Başım alıp Pir-i mugan sarrı kaçtım (Başım alıp Pir-i Kamil tarafına kaçtım) (9/15)

*Sığın-, birine dayan-:

Bu şeytan şerridin kimge kaçarmen (Bu şeytanın şerrinden kime kaçarım) (3/34)

kal-: Clauson (1972: 615), sözcüğün temelde "kal-" anlamında olduğunu söylemiştir. Ayrıca "tek ol-; var olmaya devam et-; dur-, kal-; arta kal-; kullanım dışı ol-" gibi deyimsel anlamlara sahip olduğunu da eklemiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, "geride kal-; terk edil-, bırakıl-" olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun, 2018: 240-241). Bunların yanında sözcüğün "devam et-; yaşa-; razı ol-; kapıl-; bağlan-; değer ver-; düşkünleş-" anlamları da mevcuttur (Kanar, 2011: 409-410).

*Var ol-, varlığını devam ettir-:

Nâm u nişân heç kalmadı lâ lâ boldum (Nam ve nişan hiç kalmadı, "La La" oldum) (21/1)

Mûsâ, İmrân kalmadı taht-ı Süleyman kalmadı (Musa, İmran kalmadı, Süleyman'ın tahtı kalmadı) (3/72)

Tevbe kılsam âdetlerim kalar mu ki (Tövbe eylesem adetlerim kalır mı ki) (3/65)

*Ol-, herhangi bir durumda bulun-:

Bilmey kaldım ömrüm ahir boldı dostlar (Bilmeden kaldım, ömrüm sonu oldu dostlar) (10/5)

Ol himâr dek boluban yük astıda kalmışlar (O eşek gibi olarak yük altında kalmışlar) (7/102)

Nefs ü heva tuğyan kıldı harıp kaldım (Nefs ve heva azdı, yorulup kaldım) (9/13)

Evvel ahır hublar ketti kaldım yalguz (Önce sonra iyiler gitti kaldım yalnız) (9/14)

*-Ip zarf-fiil eki almış fiile gelerek süreklilik bildiren birleşik fiil:

Aklım ketip bihûş bolup kaldım dostlar (Aklım gidip, deli olup kaldım dostlar) (14/5)

*Geride kal-, bulun-:

Kal ilmidin bitip aydım nişan kalsun (Zahir ilminden yazıp söyledim işaret kalsın) (8/11)

Dânâ ketti nâdân kaldı yedim efsus (Bilge gitti cahiller kaldı çektim üzüntü) (9/14)

Secde kılmay kalganları kâfir boldı (Secde eylemeyip kalanları kâfir oldu) (4/47)

*Bulun-, yaşa-:

Duzah içre kalmasun dep gamım yedi (Cehennem içinde kalmasın deyip gamımı çekti) (7/13)

Garibligde gurbet içre kaldım mena (Gariplikte gurbet içinde kaldım ben işte) (1/16)

*Miras ol-, intikal et-:

İşitmegen dostlarga kalsun pendi (İşitmeyen dostlarına kalsın öğüdü) (8/16)

*Herhangi bir durumu sürdür-:

Gark âb bolub isyan içre kaldım mena (Boğularak isyan içinde kaldım ben işte) (1/24)

Kıyamet kün yetmiş miñ yıl odda kalur (Kıyamet günü yetmiş bin yıl ateşte kalır) (8/144)

*Gitme-, geride kal-:

Cânım cüdâ bolganda tenim munda kalganda (Canım ayrı olduğunda, bedenim burada kaldığında) (4/28)

*Yok ol-, tüken-:

Taliblerge beyan kılsam kalmas erman (Taliplere beyan eylesem kalmaz sıkıntı) (10/51)

*Olduğu yerde kal-, dur-, bekle-:

Makâmıdın ötelmeyin Cibril kaldı (Durağından geçemeyip Cebrail kaldı) (6/82)

Yetti kadem baskandın soñ kalur bolsa (Yedi adım attıktan sonra kalır olsa) (2/107)

*Ulaşma-, erişme-:

Kıyamet kün yavuk yetti kalganı yok (Kıyamet günü yaklaştı kaldığı yok) (6/92)

*Ayrıl-, unut-:

Çın aşıknı andın köñli kalganı yok (Gerçek aşığın ondan gönlünün kaldı yok) (3/123)

kat-: Clauson (1972: 594), "(iki şeyi) karıştır-; (bir şeyi bir şeye) ekle-"; bazen "(ipliği pamuğa) bük-" anlamlarıyla vermiştir.

"Kat-, ilave et- (Orkun, 2011: 838); kat-, ekle-, sertleş-, katılaş-, karıştır-, takatsızlaştır- (Caferoğlu, 2015: 171); kat-, ilave et-, karıştır- (Ercilasun, 2018: 352); ekle-, ilave et-; bekle-, sabret-; önüne kat-; koy-, sok- (Kanar, 2011: 430) anlamları mevcuttur.

Eserde de *kat-* sözcüğü farklı anlamlarda kullanılmıştır. *Tün kat- (geceyi gündüze katmak; gece yürüyüş yapmak)* şekliyle de geçmektedir.

*"Geceyi gündüze kat-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

"Hu-Hu" teyu başım birle tünler kattım ("O, O" diye diye başım ile geceler kattım) (6/19)

Başıñ birle tünler katıb Hu demessen (Başın ile geceler katıp "Hu" demesen) (16/65)

*"Anlat-, söyle-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Resul evlâdıga sözler katıpdur (Resul evladına sözler katmıştır) (43/36)

Nadân birle nâcinslerge hiç söz katma (Cahil ile soysuzlara hiç söz katma) (15/61)

*Dâhil et-, ekle-:

Özimni özlerige katgum kelür (Özümü özlerine katasım gelir) (1/49)

*(Aralarına) katıl-, karış-:

Aşıklarn sohbetige özüñ katgıl (Âşıkların sohbetine özünü kat) (4/128)

kattığ (kattı): Gülensoy (2011a: 475), sözcüğün temel anlamını "katı, sert" olarak kaydetmiştir. Tekin (2016: 302), bu sözcüğün Moyun Çor Yazıtı'nda "sertçe, şiddetlice" ve *Irg Bitik*'te "sert, katı" anlamlarında olduğunu belirtmiştir.

Yine sözcüğün ilk anlamı "katı, sağlam, cehd" olarak Caferoğlu (2015: 170) tarafından verilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ise "katı, güçlü, sert, sıkı, bir şeyin katı olanı: katılık" (Ercilasun, 2018: 692) şeklinde açıklanmıştır.

Tarama Sözlüğü'nde "çok, çok fazla, iyice, sıkı sıkı, sıkı, gayet" *kattığ* sözcüğünün ilk anlamı olarak verilmiştir (Dilçin, 2013: 141).

Kattığ sözcüğünün eserde karşıladığı "sağlam, sıkı; sert, donmuş; zor, çetin, eziyetli; adamakıllı, hakkıyla" gibi anlamlar, sözcüğün anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

*Sert, donmuş, katı:

Köñlüm kattığ, tilim aççığ, özüm zâlim (Gönlüm katı, dilim acı, özüm zalim) (9/1)

Cân u köñli taşdın beter kattı bolgay (Can ve gönlü taştan beter katı olmalı) (6/60)

*Zor, çetin, eziyetli, şiddetli:

Tarikatnı yolı kattığ turfa şaştım (Tarikatın yolu çetin, sonsuz; şaştım) (5/12)

Kul Hâce Ahmed ışkdın kattığ belâ bolmas (Kul Hoca Ahmed aşktan ağır bela olmaz) (11/33)

Kattığ korkgıl el-Kaariâ âyetide (El-Kaariâ ayetinden çok şiddetle kork) (5/66)

Garibliğ kattığ işdür ey azizim (Gariblik zor iştir ey azizim) (5/104)

Işk derdidin dostlar kattığ belâsı yok (Aşk derdinden dostlar acı belası yok) (1/121)

*Sıkı, adamakıllı, hakkıyla:

Riyazetni kattığ tartıp kanlar yutup (Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup) (1/1)

Riyâzetni kattığ tartıp canlar kıyna (Riyazeti sıkı çekip canlar incit) (25/98)

*Sert, kesin, kırıcı:

Âyet hâdis beyan kılıñ kattığ sözler (Ayet hadis beyan eyleyin kesin sözler) (10/126)

*Sert, yumuşak karşıtı:

Taştan kattıg taşka yatkıl yanın birle (Yanın ile taştan katı taşa yatmalısın) (8/140)

keç- (g-): Clauson (1972: 693), geçişsiz olarak "geç-, ak-; (bir şeyden) geç-"; geçişli olarak "iptal et-, görmezlikten gel-, ihmal et-" şeklinde anlamlandırmıştır. Gülensoy (2011a: 358-359), "geç-, aş-; öl-; uykuya dal-; bilincini yitir-; sön-" anlamlarıyla kaydetmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcüğün anlamı "süreyi doldur-; bir yandan başka bir yana aş-; öl-" olarak verilmiştir (Ercilasun, 2018: 234). "Gir-, dâhil ol-; kendini … say-; para et-; vazgeç-" diğer anlamlarındandır (Dilçin, 2013: 102; Kanar, 2011: 287). Türkiye Türkçesinde ise *keç- (geç-)* sözcüğünün otuz sekizden fazla anlamı mevcuttur.

Sözcük, eserde "uzak dur-, bırak-; vazgeç-, gözden çıkar-; bağışla-, affet-" anlamlar başta olmak üzere geniş bir anlam alanıyla kullanılmıştır.

*Uzak dur-, bırak-:

Yaman izlep yahşılardın keçtim mena (Kötüyü izleyip iyilerden geçtim ben işte) (10/1)

*Vazgeç-, gözden çıkar-:

Ehl u ayâl hânumândın tükel keçmey (Çoluk çocuk, ev barktan tam geçmeden) (11/1)

Mendin keçib zalimlerni elkin tutkan (Benden vazgeçip zalimlerin elini tutan) (16/11)

İkki âlemdin keçip vallâh boldum Hak-perest (İki dünyadan geçip Vallah oldum Hakk-perest) (24/18)

Edhem sıfat taht u bahtdın keçip yürgil (Edhem gibi taht ve kısmetten geçip yürü) (9/49)

Hânumândın keçib taki sersan boldum (Ev barkımdan geçip sersem oldum) (4/60)

*Bağışla-, affet-:

Ümmetlerim yazukların her Cum'a keç (Ümmetlerimin günahlarını her Cuma affet) (15/8)

Ümmetlerni cürmin keçgil Perverdigar (Ümmetlerin sucunu Allah'ım bağışla) (18/8)

*Bulunduğu yeri, durumu veya konumu değiştir-:

Fakr u rıza makamatın keçtim dostlar (Fakr ve rıza makamlarından geçtim dostlar) (3/19)

*(Süre) bit-, tüken-:

Ömrüm keçti nefsim kaçtı bahrım taştı (Ömrüm geçti, nefsim kaçtı, denizim taştı) (3/55)

Hiç bilmedim neçük keçti ömrüm meniñ (Hiç bilemedim nasıl geçti benim yaşayışım) (1/77)

*Yap-, işle-:

Sen bilmesde sendin hatâ keçti bolgay (Sen bilmezken senden hata geçti olmalı) (7/59)

*Bir yandan başka bir yana aş-, öbür yana ulaş-:

Üç yüz altmış suv keçtim tört yüz kırk tört tağ aştım (Üç yüz altmış su geçtim, dört yüz kırk dört dağ aştım) (3/63)

*Git-, arkada bırak-:

Fâni turur bu dünyadın keçib ketin (Fanidir bu dünyadan geçip gidin) (12/98)

Keçse bolmaz pir hizmetin kılmagunça (Geçse olmaz Pir hizmetini kılmadıkça) (7/131)

*Yaşa-, deneyimle-:

Bu dünyan işretidin keçgen kişi (Bu dünyanın eğlencesinden geçen kişi) (2/129)

*Sonsuz, bitmez:

Tevbesizler bu dünyadın keçmez bilür (Tövbesizler bu dünyadan geçmez sanır) (4/144)

kes-: Clauson (1972: 748), sözcüğü "kes-, ayır-, vb." temel anlamıyla vermiştir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "kes-, kır-; tayin et-, koy-" anlamları vardır (Caferoğlu, 2015: 107). Sözcük ayrıca "kopar-; ayır-; uzaklaştır-; kesin olarak sonuçlandır-; bir bedel üzerinde uyuş-" anlamlarını da karşılamaktadır (Dilçin, 2013: 147; Kanar, 2011: 445).

Kes- sözcüğü, Anadolu ağızlarında da "yer-, kötüle-; bir şeyin özelliğini değiştir-; alaya al-; birisinin yanağını okşa-; değer biç-, pazarlık et-; çocuğu memeden ayır- vb." anlamlarıyla da kullanılmaktadır (TDK, 1993k: 2767).

Sözcük, eserde "sonlandır-, (bağı) kopar-; kes-, del-, ayır-, kırıp ufalt-" gibi manalarla geçmektedir.

*Sonlandır-, kesin olarak sonuçlandır-, (bağı) kopar-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Dâmen kesip hemme ehl-i alâyıkdın (İlgimi kesip bütün tanıdık bağlardan) (14/2) Etek kes- deyim olarak kullanılmıştır. Türkiye Türkçesindeki *ayak kesmek* deyimiyle aynı anlamdadır.

*Kes-, del-:

Ferhad sıfat mihnet tartıb tağlar kesgil (Ferhad gibi sıkıntı çekip dağları kes) (26/98)

*Kes-, ayır-, etkisizleştir-:

Nefs u hevâ közin oyub res'en kesip (Nefs ve heva gözünü oyup boynunu kesip) (4/117)

*Kırıp ufalt-, azalt-:

Tekebbürni tağın kesib uşatganlar (Kibrin dağını kesip benzetenler) (2/137)

két-: "Git-, uzaklaş-" temel anlamıyla kullanılan *két-* (Clauson, 1972: 701), anlam alanı oldukça genişleyen sözcüklerden biridir. "Git-, zail ol-; hareket et-; yok ol-; elden çık-; öl-; geç-" anlamlarıyla da *két-* fiili geniş bir anlam alanına sahip olduğunu göstermektedir (Caferoğlu, 2015: 113; Dilçin, 2013: 106; Kanar, 2011: 301).

Sözcük "git-, uzaklaş-, yok ol-, bırak-, terk et-, öl-" gibi geniş bir anlam alanıyla eserde geçmektedir.

*Git-, uzaklaş-:

Şeytân-lain mendin kaçıp ketti bi-pâk (Lanetli şeytan benden kaçıp kirli gitti) (12/1)

Sırdaş bolgan hemrahlarıñ şaşıp ketti (Sırdaş olan yoldaşlarını şaşıp gitti) (4/26)

Ma vu menlik sendin keter misli meges (Ben ve bencillik senden gider sinek gibi) (27/98)

*Kaybol-, yok ol-:

Vâ-hasretâ közdin tizdin kuvvet ketti (Vah ne hasret, gözden, dizden kuvvet gitti) (25/1)

Hây u heves mâ u menlik ketti dostlar (Hay ve heves, ben ve bencillik gitti dostlar) (4/5)

Aklım ketip bihûş bolup kaldım dostlar (Aklım gidip, deli olup kaldım dostlar) (14/5)

Köksümdeki zengarlarım keter mu kin (Göğsümdeki paslarım gider mi ki) (4/14)

*(Ömür, yaşayış) sonlan-, tüken-:

Yaşım yetti, ömrüm ketti, kökke uçtum (Yaşım yedi, ömrüm gitti, göğe uçtum) (2/19)

*Bırak-, terk et-:

Aytgen sözige yetken nefs u hevâdın ketgen (Dediği sözüne yeten, nefs ve hevadan giden) (5/42)

Ehl-i ayâl hanumânımnı taşlab ketsem (Evimi, çocuklarımı, ev barkımı bırakıp gitsem) (12/64)

*Bir yerden başka bir yere var-, yer değiştir-:

Meni koyub yetti kadem keter bolsa (Beni bırakıp yedi adım gider olsa) (22/47)

*(Kendini) yitir-:

Hak Mustafa bihoş bolup özdin ketti (Hakk Mustafa kendinden geçip özünden gitti) (8/49)

*Bit-, sonlan-:

Tüştim uzar burâk tozar ketse bâzâr (Düştüm uzar, Burak tozar, gitse pazar) (6/55)

*Öl-:

Müslümanlıg da'va kılıb kâfir ketme (Müslümanlık iddia edip kâfir gitme) (14/61)

Hakk şarâbın içermen deb teşne ketsem (Hakk şarabını içerim deyip hevesli gitsem) (9/65)

Ukbâ haberin eşitip dünyânı salıp keterem (Ahiret haberini işitip dünyayı bırakıp giderim) (1/72)

*(Gözyaşı için) ak-, dökül-:

Hasretiñde közdin yaşım kan dek ketti (Hasretinde gözden yaşı kan gibi gitti) (1/76)

kıl-: Clauson (1972: 616), "(bir şeyi) yap-, (birinin bir şey) yapması vb." olarak anlamlandırdığı fiilin *et-* yardımcı fiili gibi sık sık kullanıldığını söylemiştir.

Eski Türkçede "yap-, et-, yarat-, vücuda getir-" gibi anlamlarla kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 175; Tekin, 2016: 303). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de sözcüğü "et-, yap-" anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun, 2018: 241).

Kıl- fiili, eserde en işlek kullanılan sözcüklerdendir. Eserde özellikle yardımcı fiil görevinde geçmektedir.

*"Yap-, et-" anlamını veren yardımcı fiil:

Kur'an okup amel kılmay yalgan âlim (Kur'an okuyup amel kılmıyor sahte âlim) (9/1)

Hizmet kılıp közüm yummay hâzır turdum (Hizmet kılıp göz yummadan hazır durdum) (13/1)

Yetti yaşda Arslan Bâbga kıldım selâm (Yedi yaşta Arslan Baba'ya verdim selam) (16/1)

Hak Mustafa Cebrâildin kıldı seval (Hakk Mustafa Cebrail'den eyledi sual) (2/2)

Belim bağlap men kılmadım bir yahşi iş (Bel bağlayıp ben eylemedim bir iyi iş) (11/7)

Yazuk birle her iş kıldım hata kıldım (Günah ile her ne iş eyledim hata eyledim) (7/19)

Nefs ü şeytan esir kıldı Ademoglın (Nefs şeytan esir etti Âdemoğlunu) (3/24)

Oşal meyniñ mezesi iç bağrımnı kan kıldı (O meyin lezzeti iç bağrımı kan eyledi) (2/52)

Halkalar kılıp aziz cânıñ eyle kurbân (Parçalayıp aziz canın eyle kurban) (14/1)

*"(Buyruk) ver-" anlamını veren yardımcı fiil:

Hak Teâla fazlı birle ferman kıldı (Hakk Teala fazlı ile buyruk verdi) (1/10)

*"(Özür) dile-" anlamını veren yardımcı fiil:

Ulu kiçik yârânlardın özr kılgıl (Büyük küçük dostlarından özür eyle) (7/59)

*(Birinin bir şey) yapması, işle-:

Ne kılgaysın günâhlarıñ tağdın ağır (Neyleyeceksin, günahların dağdan ağır) (11/3)

Vâ-derigâ neçük kılgum garibligde (Vah ne yazık, nasıl eyleyeyim gariplikte) (1/16)

Hak Resulnı buyrugın ümmet bolsam kılayım (Hak Resulün buyruğunu ümmet olsam, işleyeyim) (23/18)

kir-: Temel anlamı "gir-" olan sözcük kullanım sıklığına göre anlam genişlemesine uğramıştır. "Gir-, atıl-, dal-; sığın-, tabi ol-; sokul-, bat- (güneş)" sözcüğün Eski Türkçedeki anlamlarındadır (Caferoğlu, 2015: 111; Tekin, 2016: 303).

*Başla-; dâhil ol-:

Şemin izlep şâgird kirdim pervânege (Mumunu arayıp çırak girdim pervaneye) (20/1)

*Dıştan içe doğru sokul-; bir şeyin içine gir-:

Yer astıga yalguz kirip nurga toldum (Yer altına yalnız girip nura doldum) (23/1)

Ne sebebdin altmış üçde kirdim yerge (Ne sebepten altmış üçte girdim yere) (1/2)

Bu neçük ruh tenge kirmey taptı kemâl (Bu nasıl ruh, bedene girmeden buldu kemal) (2/2)

Ottuz beşde mescid kirip devrân sürdüm (Otuz beşte mescide girip devran sürdüm) (7/5)

Gevvâs bahrıga kirdim vücûd ehrini kezdim (Dalgıç denizine girdim, varlık şehrini gezdim) (5/63)

Allah deban otka kirdi Halilullâh (Allah diyerek ateşe girdi Halilullah) (14/142)

*Tabi ol-, dâhil ol-:

Yol körsettim yolga kirdi neçe gümrâh (Yol gösterdim, yola girdi, nice günahkâr) (12/2)

Tarik kirgen Hak"dın ülüş aldı dostlar (Tarikata giren Hakk'tan pay aldı dostlar) (15/5)

Közleride nemi yok halka içre kirerler (Gözlerinde yaş yok, halka içine girerler) (4/18)

*Eriş-, ulaş-:

Men yigirme törtke kirdim Hak'dın yırak (Ben yirmi dörde girdim, Hakk'tan uzak) (4/4)

Bir kem ottuz yaşka kirdim hâlim harâb (Yirmi dokuz yaşa girdim, halim harap) (10/4)

*(Huzuruna) çık-, (yanına) gir-:

Aciz bolup yatkanda ferişteler kirgende (Aciz olup yattığımda, melekler girdiğinde) (5/28)

*İçeri kay-, sokul-, gir-:

Kirse karış atlığ yılan çolgansa tenge şol zamân (Girse karış adlı yılan, dolansa bedene şu zaman) (3/74)

kişi: Sözcüğün gelişimi konusunda farklı görüşlere değinen Erol (2014: 361), G. Clauson ve A. Caferoğlu'nun sözcüğün temel anlamını "insan, kuşak, nesil" olarak; P. Zieme ve G. Karaağaç'ın sözcüğün temel anlamını "dişi" olarak verdiğini kaydetmiştir.

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde "kişi, insan, adam, mahlûk, yaratık; zevce, eş, kadın; kul, köle; prenses" anlamlarıyla kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 112). Bu anlamlara ek olarak sözcük "kimse, faziletli kimse, hiç kimse, erkek, sahip" anlamlarını da bünyesinde barındırmaktadır (Dilçin, 2013: 153; Kanar, 2011: 461).

Eserde *kişi* sözcüğü "insan, şahıs, başkası, halk, canlı" gibi anlamlarla kullanılmıştır.

*İnsan, şahıs:

Hakikatnıñ manasige yetgen kişi (Hakikatın anlamına yeten kişi) (8/12)

Tan atkunca Hak yâdını aygan kişi (Tan atana kadar Hakk zikrini diyen kişi) (8/54)

Hakikatnı deryasıdın algan kişi (Hakikatın deryasından alan kişi) (3/87)

Cahil kişi namaz kadrin kaçan bilür (Cahil kimse namazın kadrini nereden bilir) (11/107)

Her kişi körse cemaliñ dünya işin berbâd eter (Her kişi görse cemalin dünya işini berbat) (1/119)

Belige fota çalur özüni kişi sanur (Beline kuşak bağlar özünü adam sanır) (2/132)

*Başkası:

Kişi mâlın yeyürler çün dîlleri emes sâf (Kişi malını yerler, çünkü gönülleri değil saf) (3/18)

Kişi malın almak üçün hezyan sözler (Kişi malını almak icin saçma sapan sözler) (5/49)

Kişi mâlın yeme sırât üzre tutar a (Kişi malını yeme, Sırat üzerinde tutar ha) (3/147)

*Kimse:

Heç kişi yok yerde kökde sensen Kadir (Hiç kimse yok yerde gökte Sen'sin Kadir) (10/21)

Kişi bilmes garibler hali nedür (Kimse bilmez gariplerin hali nicedir) (4/104)

kop-: *Kop-* sözcüğü, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "kalk-" anlamıyla geçmektedir (Caferoğlu, 2015: 182). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "(kuş vb.) havalan-, kalk-; ayağa kalk-; (rüzgâr vb.) kop-; (ay, bitki vb.) yüksel-, çık-" anlamları verilmiştir (Ercilasun, 2018: 728). Eski Anadolu Türkçesi'nde "çık-, zuhur et-; meydana gel-, ortaya çık-; harekete geç-; kıyamet günü diril-, haşrol-; dünyaya gel-; ayrıl-, terk et-" gibi anlamlarla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 470-471).

Sözcük, eserde "(mezarından) kal-, diril-; uyan-; ayaklan-, hareketlen-" anlamlarıyla geçmektedir.

*(Mezarından) kal-, diril-:

Allah deban gordın kopsa âlem küyer (Allah diyerek kabirden kalksa, âlem yanar) (7/20)

Kıyamet kün toñuz sûret kopmak gerek (Kıyamet günü domuz suretinde kalkmak gerek) (4/66)

*Kalk-, uyan-:

Seherlerde erte kopub Hakk'a yansam (Seherlerde erken kalkıp Hakk'a yansam) (13/64)

*Kalk-, ayaklan-, hareketlen-:

Vâ vayletâ nedâmet dep korkub kopsam (Vah yazıklar pişmanlık deyip korkup kalksam) (16/64)

Koptı hâdimlik kıldı dervişler sohbetide (Kalktı hizmetçilik yaptı dervişler sohbetinde) (7/95)

kör-: Clauson (1972: 736), sözcüğün temel anlamını "(bir şeyi) gör-" olarak vermiştir. "(bir şeyi) dene-; dikkat et-; (birine) boyun eğ-; (bir şeye) dikkat et-, bırak-" sözcüğün diğer anlamlarındandır. Eski Türkçede "gör-; tabi ol-, bağımlı ol-; bak-, göz at-, incele-; fal bak-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Eraslan, 2012: 584; Ölmez, 2015: 354; Tekin, 2016: 304). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de "gör-, say-" olarak geçmektedir (Yüce, 2014: 149). Eckmann (1988: 263), "gör-, (-e, -a, -y gerundiumu ile) gayret et-, çabala-" anlamıyla kaydetmiştir. "Karşıla-, sağla-; değerlendir-" sözcüğün karşıladığı diğer anlamlardır (Kanar, 2011: 312).

Eserde "(bir şeyi) gör-; anla-, sez-, fark et-; kavuş-, karşılaş-; bil-, şahit ol-, ulaş-, yet-" gibi anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.

*(Bir şeyi) gör-:

Kayda körseñ köñli sınuk merhem bolgıl (Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen) (3/1)

Işksızlarnı kördüm erse yolda kaldı (Aşksızları gördüm ise, yolda kaldı) (1/3)

*Yaşa-, görüp geçir-:

Eger yüz yıl ömr körse karımaz (Eğer yaşamayı görse yaşlanmaz) (53/148)

Akman birle karaman köp körüp edi devran (Ak yüzlü ile kara yüzlü çok görmüştü devran) (2/120)

*Anla-, sez-, fark et-:

Her sır körüp perde birle büküp yaptı (Her sırrı görüp perde ile sarıp kapadı) (15/2)

On ikkimde bu sırlarnı kördüm mena (On ikide bu sırları gördüm ben işte) (2/3)

*Kavuş-, karşılaş-:

Bir ü Barım didârıñı körer men mü (Bir ve Var'ım, cemalini görür müyüm) (1/7)

Pertev saldı Hak didârın anda kördi (Nur gönderdi Hakk cemalini orada gördü) (6/137)

*Bil-; şahit ol-, gör-:

Alıp kelgey ya Muhammed körgil munı (Alıp geleyim ya Muhammed sen bunu gör) (16/8)

Allah sahi lutfın körüp hayran kalgıl (Allah sahi lütfunu görüp hayran kal) (12/14)

Ümmet üçün kaygu mihnet çekti körün (Ümmet için kaygı sıkıntı çekti görün) (3/38)

*Bul-, gör-:

Gor içinde Mustafâ'nı hâzır kördüm (Kabir içinde Mustafa'yı hazır gördüm) (3/9)

*Ulaş-, yet-, bil-:

Bu sırlarnı arş üstide kördüm mena (Bu sırları arş üstünde gördüm ben işte) (9/12)

*"Çek-, (bir davranışa) maruz kal-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Nâdânlardın yüz miñ cefa kördüm mena (Cahillerden yüz bin cefa gördüm ben işte) (3/14)

*Müşahade et-, gör-:

Tavuk cânvarnı körgil senâ aytur seherde (Horozları gör, sena söyler seherde) (11/25)

*(Bir şeye) eriş-:

Dünya içre lahza aram ol körmedi (Dünya üzerinde bir an rahat o görmedi) (6/26)

Hakk kaşıda aziz olan körgey izzet (Allah katında değerli olan orada da değerli olur) (8/107)

*Yaşa-, maruz kal-:

Hakdın hitâb kelse körmes kullar azâb (Hak'tan hitap gelse, görmez kullar azap) (5/55)

*Algıla-:

Bakıp iman nuru birle körer dostlar (Bakarak iman nuru ile görür dostlar) (5/90)

*Say-, herhangi bir şey gibi kabul et-:

Her çend hârlık körseler köñül özge bolmasun (Her ne kadar hor görseler, gönül başka olmasın) (3/93)

*Hayal et-, düşün-:

Şeyh Mansur özbaşın dârda kördi (Şeyh Mansur öz başını darağacında gördü) (6/137)

köter- (kötür-): *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "kaldır-, yükle-, götür-" anlamlarıyla geçmektedir (Caferoğlu, 2015: 118). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "yanında taşı-, ulaştır-; dayan-, katlan-, çek-; yok et-, uzaklaştır-; yukarı kaldır-; hasat et-" gibi anlamlarla verilmiştir (Kanar, 2011: 313-314). *Tarama Sözlüğü*'nde de "ortadan kaldır-, ayır-, uzaklaştır-; dayan-, yüklen-, taşı-; topla-; yukarı kaldır-" olarak kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 111).

Sözcük, eserde "yukarı kaldır-; kaldırıp götür-; ulaştır-; ortadan kaldır-, gider-, yok et-; kaldır-, tahammül et-; yüklen-, taşı-" anlamlarında geçmektedir.

*Kaldırıp götür-, yanında taşı-, ulaştır-:

Goruñızını kazsalar men köterip salalmasmen (Kabrinizi kazsalar ben götürüp koyamam) (27/18)

*Ortadan kaldır-, gider-, yok et-:

Her kimge bolsa meyliñ köterür Hak azabın (Her kime olsa meylin kaldırır Hakk azabını) (10/39)

*Kaldır-, aç-:

Yüzdin köterib perdeni Miskin sarı bakgıl (Yüzden kaldırıp perdeyi Miskin'e doğru bak) (16/41)

Peygamberni cenâzesin köterdiler (Peygamberin cenazesini kaldırdılar) (5/46)

*Yükselt-, yukarı kaldır-:

Cenâzesin okup yerdin köterdiler (Namazını kılıp yerden kaldırdılar) (17/2)

Peygamberni cenâzesin köterdiler (Peygamberin cenazesini kaldırdılar) (5/46)

Meni salıb tört tarafdın kötergeyler (Beni koyup dört tarafımdan kaldırsalar) (19/47)

Hazretiñge kol köterib duâ kılsam (Hazret'ine el kaldırıp dua eylesem) (2/76)

*Kaldır-, tahammül et-:

Işk yâdın yerge salsam yer kötermes (Aşk yâdını yere koysam, yer kaldırmaz) (9/54)

*Yüklen-, taşı-:

Arkasıga köterür kırk eşekni yükini (Arkasına yükler kırk eşeğin yükünü) (6/73)

koy-: Eski Türkçeden bu yana sıkça kullanılan sözcük buna bağlı olarak geniş bir anlam alanına sahiptir. Clauson (1972: 595), sözcüğün temel anlamını "koy-, terk et-, bırak-" olarak vermiştir.

Eski Türkçede *kod-* biçimiyle kullanılan sözcük "bırak-, öylece bırak-, terk et-; yerleştir-; dök-; izin ver-; kat-; al-; tak-; tesir et-; yaşat-; serbest bırak-; alıkoy-" gibi anlamlara genişlemiştir (Caferoğlu, 2015: 180; Dilçin, 2013: 155; Kanar, 2011:473-474; Ölmez, 2015: 354).

Eserde "bırak- terk et-; bas-, adım at-, koy-, yerleştir-, baş eğ-, defnet-, serbest bırak-, (ile) kes-" gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

*Bırak-, terk et-:

Dîdar üçün barçasını koydum mena (Cemali için hepsini terk ettim ben işte) (4/3)

Kul Hâce Ahmed dünyâ koysañ işiñ biter (Kul Hoca Ahmed dünyayı bıraksan, işin biter) (12/4)

Dinni koyub dünyâ malın özge tartar (Dini bırakıp dünya malını kendine çeker) (8/9)

Dünya ukbin yüz miñ talak koydım mena (Dünya ardında yüz bin talak koydum ben işte) (2/12)

Mansûr dek evliyân koydılar dârga asıp (Mansur gibi veliyi koydular darağacına asıp) (7/99)

*"Bas-, adım at-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Elveda deb yer astıga kadem koydum ("Elveda" deyip yer altına ayak bastım) (3/8)

Pirge kadem koyganda yâl aytma gavsu'l-gıyâs (Pir'e adım attığında anmayın Gavsu'l-gıyas) (2/18)

*Koy-, yerleştir-, bırak-:

Çin ümmetni sinesige koydum mena (Gerçek ümmetin sinesine koydum ben işte) (20/11)

Ma'nasıga yetgenler yerge koyar börkini (Manasına yetenler yere koyar börkünü) (2/73)

Arş üstige tegürüben koymak üçün (Arş üstüne çıkararak koymak için) (5/46)

*(Baş) eğ-, bük-:

Başım koyup yığladım hâlim körüp küldiler (Başımı koyup ağladım, halimi görüp güldüler) (21/18)

*Defnet-, mezara koy-:

Mikâilu İsrâfil köterip gorga koygay (Mikail ve İsrafil kaldırıp kabre koyacak) (28/18)

*Serbest bırak-, gitmesine izin ver-:

Yarlıgadım demegünçe koymadı (Bağışladım diyene kadar bırakmadı) (3/23)

*Koy-, (ile) kes-:

Zekriyâ dek bu başımga erre koysam (Zekeriyya gibi bu başıma bıçkı koysam) (2/56)

*(Bir yere) tak-, yerleştir-, koy-:

Koydı anı başı üzre lâ'emruk tâc (Başı üstüne lâ'emruk başlığını koydu) (2/82)

kur-: Clauson (1972: 643), sözcüğün temel anlamını "(bir şeyi) çalışma düzenine koy-; yay diz-" olarak vermiştir. "(bina, çadır vs.) kur-, (topluluk vb.) kur-" verdiği diğer anlamlardır.

Uygur Türkçesinde "kur-, ger-" anlamıyla kullanılan sözcük (Caferoğlu, 2015: 187), *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "kur-; asker topla-; otağ kurup yay-; (insan) toplan-" anlamında kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 747). Eski Anadolu Türkçesi döneminde "dik-; yap-; tasarla-; aç-; ger-; çiz-" gibi anlamlarla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 482).

Eserde "oluştur-, tertip et-, topluluk kur-, meydana getir-, sıraya diz-, (sohbet) et-, (yay) ger-" anlamlarıyla geçmektedir.

*Oluştur-; tertip et-, düzenle-:

OI sebebdin ışk dükânın kurdım mena (O sebepten aşk dükkânını kurdum ben işte) (1/3)

*Topluluk kur-, (insan) toplan-:

Nazar tapsañ halka kurup sohbet kılgıl (İlgi bulursan halka kurup sohbet kıl) (16/14)

Sermest bolup vaslıda Hû zikrini kurarlar (Sarhoş olup vuslatında Hu zikrini kurarlar) (9/18)

*(Sıra) oluştur-, sıraya diz-:

Ferman bolgaç dem ötmeyin saf kuruldı (Ferman olunca, an geçmeden saf kuruldu) (3/47)

*(Sohbet) et-; oluştur-:

Melayikler yığılıp bir kün sohbet kurdı (Melekler toplanıp bir gün sohbet kurdu) (7/49)

*Hazırla-, düzenle-:

Ahiretniñ esbâbını munda kurgıl (Ahirette ne gerekli ise hepsini bu dünyada kazan) (11/114)

*(Yay) ger-, diz-:

Okı yok yayın kurar ahir zaman şeyhleri (Oku yok yayını çeker ahir zaman şeyhleri) (3/132)

oġul (oġıl) / oğlan: Sözcük başlangıçta kız ve erkek cinsi için kullanılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ve *Kutadgu Bilig*'de "oğul, çocuk" anlamlarındadır. Buradan hareketle sözcüğün 11. yüzyılda geniş bir anlam alanına sahip olduğu görülmektedir. Erol (2014: 119), çalışmasında sözcüğün 13. yüzyıla ait olan *İbn-i Mühenna Lugâtı'*nda ve 14. yüzyıla ait bir metin olan *Nazmü'l-Hilafiyyat Tercümesi'*nde "erkek çocuk" anlamıyla kayıtlı olduğunu söylemiştir. Sözü geçen metinde ve *Şerîfî Şehnâme* Çevirisi'nde sözcüğün "hayvan yavrusu" anlamıyla kullanılmasıyla, sözcüğün anlam daralması yaşadıktan sonra tekrar anlam genişlemesi yaşadığını kaydetmiştir.

Necmettin Hacıeminoğlu, sözcüğün *ok (boy)* isminden *-u-* ile yapılan *oku-* fiilinden türetildiği görüşündedir (Hacıeminoğlu, 1990: 75). Bir başka görüş de *oğlan / oğul / oğlak* sözcüklerinin *oğ- (doğma; yaratma)* kökünden türediği yönündedir. Bu görüşe göre *oğlan* sözcüğü "doğan, yavru, çocuk" anlamına gelmektedir (Aksan, 1978: 137).

Clauson (1972: 83), *oġlan* sözcüğünün aslında çoğul olduğunu fakat sonra unutulup *oġul* "erkek evlat", *oġlan* "erkek çocuk, oğlan, delikanlı" anlamlarıyla kullanıldığını söylemiştir. Sonrasında "hizmetçi, uşak" veya "koruma" anlamına gelmeye başladığını da eklemiştir.

Musa Duman (1997: 115-118), sözcüğün bilinen en eski yazılı metinlerden itibaren fonetik bir değişmeye uğramadan varlığını sürdürdüğünü, "oğul, çocuk" anlamıyla cinsiyet ayrımı olmadan kullanıldığını kaydetmiştir. 16. yüzyıla kadar sözcüğün anlamının her iki cins için de "çocuk" olduğunu ifade etmiştir. Sonrasında sözcüğün yine her iki cins için "genç, taze" anlamlarıyla kullanıldığını kaydetmiştir. Osmanlı Devleti içerisinde *acemi oğlanlar, sipahi oğlanlar* gibi grupların oluşması sonucu sözcüğün anlam daralmasına uğrayarak sadece "erkek

çocuk" için kullanılmasının bu grupların oluşumuna bağlı olduğu görüşündedir. Zira bu tip gruplar sadece erkeklerden oluşmaktadır.

Üşenmez (2006: 321), sözcüğün "oğlan, oğul, çocuk, küçük çocuk, genç; erkek çocuk" anlamlarının yanında "nesil" anlamıyla da vermiştir.

Tekin (2016: 306), *oġul* sözcüğünü "oğul, evlat"; *oġlan* sözcüğünü de "oğullar" olarak ayrı ayrı vermiştir. Caferoğlu (2015: 139), *oġul* sözcüğünün "oğul" anlamı yanında "erkek adı" olarak kullanıldığını da söylemiştir. *Irk Bitig*'de *oġlan*, "erkek çocuk"; *oġul* ise "evlat; yavru" olarak kayıtlıdır (Tekin, 2017: 58). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, *oġul* sözcüğü "oğul, çocuk; (kedi, köpek vb. için) yavru" anlamlarıyla; *oġlan* sözcüğü ise "oğlan, çocuk; köle" anlamlarıyla geçmektedir (Ercilasun, 2018: 770-771).

Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü'nde *oġul* da *oġlan* da "erkek çocuk" olarak kayıtlıdır ve sözcüklerin "kız çocuk" anlamı yoktur (Kanar, 2011: 529-530). *Tarama Sözlüğü*'nde ise *oġul,* "erkek evlat; yavru" anlamıyla; *oġlan,* "(erkek veya kız) evlat; erkek çocuk, yavru" anlamıyla geçmektedir (Dilçin, 2013: 172).

Sözcüğün *oğlan* biçiminin, Eski Türkçede "kız evlatlar, erkek evlatlar" anlamları varken Türkiye Türkçesinde sözcüğün "kız evlatlar" anlamı bulunmamaktadır. *–an* çokluk eki Türkiye Türkçesi döneminde işlevini yitirmiş ve sözcüğün çokluk anlamı korunmamıştır. Sözcük Türkiye Türkçesinde "insan yavrusu" olarak kullanılmaktadır (Bayraktar, 2000: 211-212). *Dîvân-ı Hikmet*'te iki anlam (erkek evlat; çocuk, evlat) öne çıkmaktadır.

*Erkek evlat, buluğ çağına ermiş genç, delikanlı:

On yaşıñda oğlan bolduñ Kul Hâce Ahmed (On yaşında delikanlı oldun Kul Hoca Ahmed) (23/2)

Ogıl kızdın keçelük rızâ boluñ dostlarım (Oğul kızdan geçelim, razı olun, dostlarım) (9/69)

Oğul kızıñ yığlab kalsa feryâd urub (Oğlun kızın ağlayıp kalsa feryat edip) (2/108)

*Çocuk, evlat:

Ali'ni bar idi on sekiz oğlı (Ali'nin var idi on sekiz oğlu) (41/36)

Oğlın çarlap keltürgen derre urup öltürgen (Oğlunu azarlayıp getiren, kırbaç vurup öldüren) (5/43)

okı-: Temel anlamı "yüksek sesle konuş-" olan sözcük (Erol, 2014: 411), Eski Türkçede "oku-; çağır-, davet et-" anlamıyla kullanılmıştır (Gülensoy, 2011b; 619).

İlk devirlerden günümüze varlığını sürdüren *ok* sözcüğü, eski dönemlerde davet ve çağrı sembolü olarak kullanılmıştır. *Ok* sözcüğü ile *okı-* fiili arasındaki ilişki de *okı-* fiilinin Eski Türkçede "çağır-, davet et-" anlamına gelmesi ve *ok*un davet sembolü olarak kullanılmasıdır (Zal, 2007: 73). Gülensoy da (2011b; 619) sözcüğü *ok+ı-* şeklinde vermiş ve sözcüğün kökünü *ok* olarak kaydetmiştir.

Okı- fiili, *Köktürk Yazıtları*'nda (Bilge Kağan Anıtı, D 28) "çağır-, davet et-" anlamıyla geçmektedir (Tekin, 2010: 60-61). Ölmez de (2015: 356) eserinin sözlük kısmında sözcüğün anlamını "davet et-" olarak vermiştir.

Eski Uygur Türkçesi dönemine baktığımızda sözcüğün "oku-, yazılı bir metni yüksek sesle oku-, seslendir-" anlamını kazandığını görmekteyiz (Zal, 2007: 76). Sözcük Eraslan (2012: 592) tarafından, "çağır-, seslen-; oku-" kaydedilmiştir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "okumak; davet etmek, çağırmak" olarak kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 140).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, *ol meni okıdı (o beni çağırdı), er bitig okıdı (adam kitap okudu), er okıdı*[18] *(adam kustu)* cümleleriyle sözcük "çağır-, yazılı bir metni oku-, kus-" anlamlarında kaydedilmiştir (Ercilasun, 2018: 459). Yine Karahanlı Türkçesi döneminde "oku-, okuyup ders al-; davet et-, çağır-, iste-; tap-, ibadet et-; dua et-, niyaz et-" anlamlarıyla sözcüğün anlam alanında bir genişlemeye uğradığı görülmektedir (Akçataş, 2009: 21; Üşenmez, 2006: 323).

Kanar ve Dilçin (2011: 532; 2013: 173), sözcüğün yukarıda belirttiğimiz anlamlarına ek olarak "de-, söyle-; an-, yâd et-" anlamlarını vermiştir.

Sözcüğün "çağır-, davet et-" anlamı, Türkiye Türkçesindeki anlam alanında olmamakla beraber bazı yörelerdeki ağızlarda varlığını sürdürmektedir (Bayraktar, 2000: 215).

Eserde "yazılı bir metni oku-, seslendir-; ibadet et-; okuyup öğren-; anla-; söyle-" gibi geniş anlam alanıyla kullanılmıştır.

[18] Eserin dizin kısmında *kus-* anlamına gelen sözcüğün okunuşu ile ilgili **okı- ~ ögi- (?)** bilgisi verilmiştir (Bk. Ercilasun, 2018: 772).

*Yazılı bir metni oku-, seslendir-:

Kur'an okup amel kılmay yalgan âlim (Kur'an okuyup amel kılmıyor sahte âlim) (9/1)

Fahş okusam bir kelimesni ya bir harfin (*Yanlış okusam bir kelime veya bir harfini) (5/31)*

Okup nâmemni körsem hiç amel yok (Okuyup kitabımı görsem hiç amel yok) (7/34)

Alimmen dep kitab okur ma'na okmas (Âlimim diye kitap okur Manasını bilmez) (5/86)

"Taha" okup tün keçeler kaim boldum ("Taha" okuyup akşam ve geceler kaim oldum) (4/8)

Ervahımdın meded tileb okuñ zinhar (Ruhumdan medet isteyip okuyun zinhar) (13/14)

*"(Namaz) kıl-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Arş üstide namâz okup tizim büktüm (Arş üstünde namaz kılıp dizimi büktüm) (9/2)

Cenâzesin okup yerdin köterdiler (Namazını kılıp yerden kaldırdılar) (17/2)

Roze tutuñ, namaz okuñ, zekât berin (Oruç tutun, namaz kılın, zekât verin) (3/46)

Sena aytıp cenâzemni okugaylar (Dua edip cenaze namazımı kılsalar) (19/47)

*İbadet et-; dua- et-:

Okıganda gâfil ötse yâ galat nuksan birle (*Okuduğunda gafil geçse veya yanlış noksan ile) (3/31)*

Dua okup revan hikmet aygum kelür (Dua okuyup durmadan hikmet söyleyesim gelir) (10/48)

*Okuyup öğren-:

Amel kılmay "kâl" ilmin okuy bilmey kalganlar (Amel işlemeyip "zahir" ilmini bilmeyip kalanlar) (6/73)

*Bil-, anla-:

Ma'nasını okmayanı bolur zalim (Manasını bilmeyen onun olur zalim) (1/86)

Ma'nasını okganlarnıñ tonı gelim (Manasını anlayanların giysisi aba) (1/86)

Alimmen dep kitab okur ma'na okmas (Âlimim diye kitap okur Manasını bilmez) (5/86)

Nime oktı anı âlemge ayttı (Ne anladı onu âleme söyledi) (44/148)

*Söyle-:

Arifmen deb halayıkga okup yaydın (Arifim diye ahaliye okuyup yaydın) (10/137)

*Anlayıp değerlendiren (kişi):

Okugan bendeler bimâr bolmas (Okuyan bağlılar hasta olmaz) (3/148)

öt-: Clauson (1972: 39), sözcüğün temel anlamını "bir şeyin içinden veya üstünden hareket et-" olarak vermiştir. Hem geçişli hem de geçişsiz özelliğe sahip olan sözcük, geçişli kullanıldığında "zaman" anlamı taşımaktadır. Sözcüğü, "(nehir üzerinden vb.) geç-; içine işle-; nüfuz et-; diğer tarafa geç-; (günahları vb.) affet-; bırak-, vazgeç-; (bağırsaklar için) temizlen-; (nesneler için) serbestçe hareket et-; kolayca satıl-" olarak kaydetmiştir.

Sözcüğün anlamını Eraslan (2012: 596), "geç-; rica et-, dile-"; Caferoğlu (2015: 154), "ek-; reca et-, dile-; geç-, keskin ol-, zail ol-; peklik çek-" olarak vermiştir.

Gülensoy (2011b: 674), Eski Türkçe ve Orta Türkçede "geç-" anlamında kullanılan fiilin halk ağzında "öl-" olarak anlamlandırıldığını kaydetmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "bir şeyi delip geç-; bir yeri geç-; ishal ol-, mide boşalt-" olarak anlamlandırılmıştır (Ercilasun, 2018: 792). Akçataş (2009: 21), "geç-" anlamının yanında "elden çık-, yit-" anlamlarını da vermiştir. *Abuşka Lugâtı*'nda *ötti* çekimli haliyle kayıtlı olan fiil, "git-; geç-" anlamlarıyla verilmiştir (Güzeldir, 2002: 121). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de sözcük "geç-, sürümlü ol-" olarak kayıtlıdır (Yüce, 2014: 167). *Dede Korkut Kitabı*'nda, "geç-, del-, aş-; (veya) öt-" anlamlarıyla geçmektedir (Ergin, 2016: 246).

Öt- fiili incelemiş olduğumuz eserde de pek çok kez ve "zamanı harca-, (zaman için) aş-; dön-, bir şeyi andıracak bir biçime gir-; bir yeri geç-, aş-" gibi farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.

*(Zaman için) aş-, geride bırak-, zamanı harca-:

Kul Hâce Ahmed gaflet birle ömrüñ ötti (Kul Hoca Ahmed, gaflet ile ömrün geçti) (25/1)

Ferman bolgaçdem ötmeyin saf kuruldı (Ferman olunca, an geçmeden saf kuruldu) (3/47)

*Dön-, bir şeyi andıracak bir biçime gir-:

Zikrin tamâm kılıp öttüm divânege (Zikrini tamam eyleyip döndüm Dîvâneye) (20/1)

*Yaşa-, geç-:

Altmış üçke yaşım yetti öttüm gafil (Altmış üçe yaşım ulaştı, geçtim gafil) *(10/1)*

Işk yolıda âşık bolup Mansur ötti (Aşk yolunda âşık olup Mansur geçti) (2/11)

Şeyh Şibli âşık bolub bilmey ötti (Şeyh Şibli âşık olup bilmeden geçti) (7/137)

*Bir yeri geç-, bir taraftan diğer tarafa geç-, aş-, yer değiştir-:

Arş u Kürsi Levhdin ötüp kalem kezdim (Arş, Kursu, Levh'ten geçip Kalem'i gezdim) (3/6)

İnşaallah kıl köbrigi ötti bolgay (Allah dilerse kıl köprüyü geçti olmalı) (9/60)

Ötib kervân közdin gâyib boldı mu kin (Geçip kervan gözden kayboldu mu ki) (2/71)

*Geç-, aş-:

Yaşım yetti yigirmege ötdim makâm (Yaşım yetti yirmiye, geçtim makam) *(8/3)*

*Bırak-, vazgeç-, (bir kenara) at-:

Gaflet birle ömriñ seni öter bilgil (Gaflet ile ömrün seni geçer bil) (4/88)

Dünya süyüp din sevdasın ötkeribmen (Dünyayı sevip din derdini attım) (3/30)

Tendin ötüp dildin ötüp ortadı can (Vücuttan geçip gönülden geçip çırpındı Can) (5/47)

Tağdın ağır isyanım bar ötey desem (Dağdan ağır isyanım var geçeyim desem) (6/68)

*Geç-, değeri ol-:

Dervişlerni hulkı murdar ötmez dua (Dervişlerin huyu kötü, geçmez dua) (13/11)

*Geçerli olma-, etki etme-:

Melâmetler ihânetler kılsa ötmes (Melametler, ihanetler eylese, geçmez) (3/17)

*Ortaya çık-:

Ming tümen türlük hatâlar mendin ötse afv kıl (Bin tümen türlü hatalar benden geçse affeyle) (1/31)

*(Kendinden) geç-, coşkuya kapıl-, coş-:

Resul üçün zâr iñreben öttiñiz mi? (Resul için ağlayıp inleyerek geçtiniz mi?) (5/38)

*Bağışla-, affet-:

Sübhan gem günahını hergiz ötmes (Sübhan Melik'im günahımı asla bağışlamaz) (13/61)

*Bir şeyi artık yapmak durumunda olma-, yapacak gücü olma-:

"Nâfermanlıg mendin ötti ferzend" degey ("Ruhsat yok, benden geçti evlat" deyince) (7/115)

*Tüken-, (yaşama süresi) bit-:

Közüm yumup ta açgunca ömrim ötti (Gözümü kapatıp açınca ömrüm geçti) (4/49)

*Bir durumdan başka bir duruma geç-:

Şeriatsız tarikatga ötüb bolmaz (Şeriatsız tarikata geçmek olmaz) (2/131)

saç-: Gülensoy (2011b: 710), sözcük için "bir şeyi ortalığa dağıt-" anlamını vermiştir. Caferoğlu (2015: 192), "saç-, dağıt-" olarak açıklamıştır. Yine saç- fiili *Aç Bars Hikâyesi*'nde "saç-, dağıt-, yay-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Gulcalı, 2015: 226). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük "serp-; yağmur saç-; dağıt-, malını fırlat-" şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun, 2018; 797). Sözcük *Eski Anadolu*

Türkçesi Sözlüğü'nde ise "serp-; harca-, dağıt-; ek-; dök-; ortaya çıkar-" anlamlarındadır (Kanar, 2011: 574).

Saç- fiilinin *Dîvân-ı Hikmet*'te karşıladığı anlamlar dikkate alındığında sözcüğün anlam alanında bir genişleme olduğu tespit edilmiştir.

*Dağıt-, yay-, ver-:

Tâliblerge dürr ü gevher saçtım mena (Talep edenlere inci, cevher saçtım ben işte) (1/1)

Kıyâmet kün rahmetimni saçay aña (Kıyamet günü acımamı, bağışlamamı saçayım) (22/82)

Dillerige saçıp her dem Hak rahmeti (Gönüllerine saçıp her an Hakk rahmeti) (3/117)

Dürr ü gevher sözin âlemge saçsa (İnci ve cevher sözünü âleme saçsa) (41/148)

*Dök-:

Yaşım saçıp muztar bolup turdım mena (Gözyaşımı saçıp, çaresiz kalıp durdum ben işte) (1/18)

sakla-: Clauson (1972, 810) sözcüğün kökünü *sak*'tan getirmiştir. Sözcüğün anlamını da "gözetim altında tut-, koru-" olarak vermiştir. Sözcük, *Tarama Sözlüğü*'nde de "muhafaza et-, sakın-, koru-, esirge-" olarak kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 190).

Eserde "muhafaza et-, koru-, bak-, kayır-, bekle-, unutma-" gibi anlamlarda kullanılmıştır.

*Muhafaza et-, koru-:

Edeb saklap Mustafa'ga naib boldı (Edebi koruyup Mustafa'ya naib oldu) (13/10)

Beş yüz yıldur kâmımda saklap erdim men señe (Beş yüz yıldır damakta saklar idim ben sana) (25/18)

Pervaz kılıb uçay dese saklar Hüda (Kanat çırpıp uçayım dese esirger Allah) (31/105)

*Bak-, kayır-, koru-:

Muhammed'ni babası saklağandur (Muhammed'i dedesi korumuştur) (8/36)

*Unutma-, koru-:

Köñülde saklagaysız yahşı bilip (Gönülde saklayınız iyi bilip) (9/36)

*Bekle-:

Erenlerni astanesin saklap yatkıl (Erenlerin dergâhını bekleyip yat) (18/98)

sal-: *Sal-* sözcüğünün temel anlamı "(bir şeyi) hareket ettir-, kımıldat-"tır (Clauson, 1972: 824). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük "(bir şeyi) alıp götür-; gönder-; (işaret etmek için bir şey) salla-" anlamlarıyladır (Ercilasun, 2018: 240). "Yık-, devir-, düşür-; gönder-, acele gönder-, sevk et-; yay-, ser-; bırak-, terk et-; sür-, uzaklaştır-; serbest bırak-; vergi koy-; at-; saç-; sarkıt-; salla-; kaldır-, yükselt-; koy-; ertele-; uzat-" sözcüğün karşıladığı diğer anlamlardır (Dilçin, 2013: 191; Kanar, 2011: 581-582).

Eserde geniş anlam alanına sahip olan sözcük, "yay-, saç-, uğrat-, gönder-, koy-, kat-, sevk et-" gibi pek anlamda kullanılmıştır.

*Yay-, saç-:

Pertev saldı bîhud bolup didâr kördüm (Işık saldı, kendimden geçip cemal gördüm) (18/1)

*Uğrat-, gönder-, sar-:

Nefs başıga yüz miñ belâ karmap saldım (Nefs başına yüz bin bela sarıp saldım) (3/3)

Özümni derdge saldım taptım dermân içinde (Kendimi derde saldım, buldum derman içinde) (9/63)

*Koy-, kat-:

Hak ışkını köñlüm içre saldı dostlar (Hakk aşkını gönlüm içine saldı dostlar) (1/5)

Dürr ü gevher sözlerimni içge salsun (İnci gevher sözlerimi gönlüne koysun) (8/11)

*(Bir şeyi bir yere) tak-, koy-, giy-:

Saadetni hırkasını tenge salıp (Saadetin hırkasını vücuduma koyup) (4/50)

Boynıga salgan fota Ebubekr sıddıkdur (Boynuna koyan futa Eba Bekr-i Sıddık'dır) (6/42)

*Sevk et-, yolla-, gönder-:

Andın soñra Hakk yolıga saldı dostlar (Ondan sonra Hakk yoluna saldı dostlar) (2/5)

Babamnı rûhı saldı meni bu gurbetge (Babamın ruhu saldı beni bu gurbete) (7/16)

Terbiyet-i ten farz dedi farça salıp yattınız (Ten terbiyesi farz dedi, ferece salıp yattınız) (14/18)

Nece yıllar hayl u haşem çerig salgan (Nice yıllar sürüler ile güçlü atlı askerler salan) (6/114)

*(Bir şeyin içine) at-:

Harislerni siccin içre saldım mena (Harisleri "Siccin" içine saldım ben işte) (19/11)

*Koy-, bırak-, yerleştir-:

Goruñıznı kazsalar men köterip salalmasmen (Kabrinizi kazsalar ben götürüp koyamam) (27/18)

Salgıl kulagımga meni gevga-yı Muhammed (Koy kulağıma benim gavga-yı Muhammed) (10/41)

Pak u nâpâk meni salıp çolgagaylar (Temiz kirli beni koyup sarmalasalar) (18/47)

Işk yâdını yerge salsam yer kötermes (Aşk yâdını yere koysam, yer kaldırmaz) (9/54)

*Bırak-, terk et-:

Ey bihaber dünya işin arka salgıl (Ey habersiz dünya işini geriye koy) (12/14)

*(Bakış) at-:

Rahmeyleben Allah özi nazar saldı (Rahmeyleyip Allah özü nazar eyledi) (6/15)

*(Ağzına) koy-, ver-:

Mezesini yutmadım aç agzıña salayım (Özünü yutmadım, aç ağzına koyayım) (23/18)

*(Aşağı) bırak-, eğ-:

Başım kuyı salıp bolgum tebâhı (Başımı önüme eğip olacağım pişman) (7/34)

*(Sıkıntıya) koy-, (sıkıntı) çektir-:

Yüz miñ türlüg mihnet saldın dâd etmedim (Yüz bin türlü sıkıntıya koydun, feryat etmedim) (8/17)

*(Değer) biç-, ver-:

Çilten şerbet içürdi Mansur'ga mehrin salıp (Kırklar şerbet içirdi Mansur'a değerini koyup) (3/99)

*Gel-, ulaş-:

Behişt içre aldın salıb kirer ermiş (Cennet içine önden gelip girer imiş) (15/115)

*Ser-, yay-:

Seccadeni halklar ara turga salmak (Seccadeyi halk içinde Tur'a koymak) (6/127)

sat-: Clauson (1972: 798), sözcüğün *sa- (say-)* kökünün ettirgen biçimi olduğunu söylemiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcüğün anlamı "sat-, (bir şeyi) elden çıkar-, gelir karşılığı ver-" olarak verilmiştir (Ercilasun, 2018: 324). Temel anlamı "sat-" olan sözcük, genişleme sonucu "başından sav-; gibi görün-, tasla-; söyle-, naklet-, dinlet-" gibi anlamları bünyesine almıştır (Dilçin, 2013: 193; Kanar, 2011: 586). Sözcüğün Anadolu ağızlarında "kız evlendir-" gibi bir anlamı da vardır (TDK, 1993s: 3551).

Sözcük, eserde "bir çıkar karşılığında bir şeyi gözden çıkar-, feda et-, (bir şeyi) elden çıkar-, gelir karşılığı ver-, söyle-, naklet-, anlat-, feda et-, kişinin kendini olduğundan daha önemli, yetkili ve değerli göstermesi" anlamlarıyla geçmektedir.

*Bir çıkar karşılığında bir şeyi gözden çıkar-, feda et-:

İkki âlem işretlerin meyge sattım (İki âlem eğlencelerini şaraba sattım) (19/8)

Dünya üçün iman islam dinin satgay (Dünya için İman İslam dinini satar) (6/49)

Allah demes dinlerini sâttı bolgay (Allah demezler dinlerini sattı olmalı) (5/60)

*Sat-, (bir şeyi) elden çıkar-, gelir karşılığı ver-:

Feşu destâr puçek pulga satıp keldim (Fes ve sarığı değersiz pula satıp geldim) (9/13)

Miñ altunlık kıymetini birge sattım (Bin altın eden şeyleri bire sattım) (6/19)

Bu dünyanı puçek pulga satgum kelür (Bu dünyayı geçmez akçeye satasım gelir) (4/49)

Dürr gevherni mührege satıp bolmaz (İnci, mücevheri ucuza satmak olmaz) (3/131)

*Söyle-, naklet-, anlat-:

Kerâmetler aytıb halkga diniñ satma (Kerametler söyleyip halka dinini satma) (14/61)

Haldın sorsa nâdânlarga sırnı satma (Halden sorsa cahillere sırrı satma) (3/118)

*Feda et-:

Bâyezid dek yetmiş yolı özüm satsam (Bayezid gibi yetmiş yolu özüm satsam) (5/64)

İzzet rahatın satıp hârlık almak kerek (İzzet rahatını satıp horlanmayı almak gerek) (7/78)

Marifetni bazarıda özüñ satgıl (Marifetin pazarında özünü sat) (14/98)

Dünyâsını âhiretge satkan kullar (Dünyasını ahirete satan kullar) (7/138)

*Kişinin kendini olduğundan daha önemli, yetkili ve değerli göstermesi:

Tatavvu ruze tutar halklarga şeyhlik satar (Nafile oruç tutar halklara şeyhlik satar) (1/132)

sor-: Clauson (1972: 843), sözcüğü "(bir soru) sor-; (bir şeyi) araştır-" olarak vermiştir. "Sor-, ara-, soruştur-, halini hatırını sor-, iste-, dile-" sözcüğün anlam alanında bulunan kavramlardır (Erol, 2014: 472-473).

Sözcük, eserde geniş bir anlam alanına sahiptir. "Hatır sor-, ara-, sor-, sual et-, soruştur-, dile-" sözcüğün kullanıldığı anlamlardır.

*Soruştur-, araştır-:

Cümlesini şeriatdın sormak kerek (Hepsini şeriattan sormak gerek) (2/78)

Andın soñra çöller kezip Haknı sordım (Ondan sonra çöller gezip Hakk'ı sordum) (19/1)

Yüz miñ ârifni sordum barça cevlân içinde (Yüz bin arifi sordum, bütün cevlan içinde) (4/63)

*Hatır sor-, ara-:

Garib, fakir, yetimlerni Resûl sordı (Garip, fakir, yetimleri Resul sordu) (4/1)

Kaytıp tüşüp fakir halin sordı (Geri gelip indiğinde fakirlerin halini sordu) (4/1)

Garib fakîr yetimlerni her kim sorar (Garip, fakir, yetimleri her kim arar) (15/1)

*Sor-, sual et-:

"İnnâ fetehnâ"nı okup manâ sordum ("İnna fetehna"yı okuyup anlam sordum) (18/1)

Eya ferzend mendin sorsañ kanı ümmet (Ey evlat benden sorsan ümmet hani) (14/8)

*İste-, dile-:

Ruz-ı mahşer didar körüp sorgay devlet (Mahşer günü Cemal görüp sorunca devlet) (9/10)

Hâcet ermes ışk derdige devâ sormak (Gerekli değil Aşk derdine deva sormak) (1/121)

sür-: Temelde geçişli olan sözcük "kov-, sür-" anlamına gelmektedir. "Sabanla sür-, (fırsat) bekle-; (zaman) harca-; sevk et-; (zaman için) geç-; devam et-" sözcüğün karşıladığı diğer anlamlardır (Clauson, 1972: 844).

Eski Türkçe döneminde "güt-, otlat-, sarf et-; sür-" anlamları mevcuttur (Caferoğlu, 2015: 214). Eski Anadolu Türkçesi döneminde *sür-* fiili, "kov-, sürgün et-; idare et-, sevk et-; yaşa-; devam ettir-; yap-, yürüt-; karıştır-, ilave et-; ov-; yürü-, ilerle-; atla yol al-" gibi anlamlarla geniş bir anlam alanına sahiptir (Kanar, 2011: 623). *Tarama Sözlüğü*'nde ise "yürü-, ilerle-; izle-, devam et-;

görüp geçir-, yaşa-; kov-, uzaklaştır-; yürüt-, ov-; karıştır-, ilave et-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 208).

Eserde "kov-, uzaklaştır-, sıvazla-, dokundur-, yay-, yaşa-, sevk et-" sözcüğün anlam alanında bulunan kavramlardır.

*Kov-, uzaklaştır-:

Meded kıldı azâzilni kavlap sürdüm (Yardım etti, şeytanı kovalayıp uzaklaştırdım) (13/1)

Ey bi-edeb gödek, dep asâ alıp sürdiler ("Ey edepsiz çocuk" deyip asa alıp kovdular) (22/18)

*Sıvazla-, dokundur-:

Hikmetimdin behre algan közge sürsün (Hikmetimden nasip alan göze sürsün) (14/14)

Her bir baskan izlerini közge sürsem (Her bir bastıkları izi göze sürsem) (2/49)

*Yaşa-:

Ottuz beşde mescid kirip devrân sürdüm (Otuz beşte mescide girip devran sürdüm) (7/5)

Leyli Mecnun Ferhâd Şirin devrin sürer (Leyla Mecnun, Ferhad-Şirin çağını yaşar) (8/106)

Leyla Mecnun bu dünyanı devrin sürdi (Leyla Mecnun bu dünyanın devrini sürdü) (7/129)

*Sür-, yay-:

Merhem sürme ışk derdige deva bolmas (Merhem sürme, aşk derdine deva olmaz) (11/33)

*Sevk et-, gönder-:

Ağzın açıp her eşikge meni sürdi (Ağzını açıp her kapıya beni sürdü) (6/51)

Andın keyin arasatga sürgenide (Ondan sonra Arasat'a sürdüğünde) (2/115)

tart-: "Çek- veya sürükle-" anlamına gelen sözcük, zamanla "(ağırlık) tart-" gibi anlamlar kazanmıştır (Erol, 2014: 492). Gülensoy (2011b: 862), Orta Türkçe döneminde sözcüğün, "tart-; cezbet-; çek-, uzat-, ger-; getir-, al-, çıkar-"

anlamlarına geldiğini kaydetmiştir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde, "tart-; çek-, al-" (Caferoğlu, 2015: 227); *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "çek-; çıkar-, çekip çıkar-; (para vb. şeyleri) tart-; uzat-, ger-" anlamlarındadır (Ercilasun, 2018: 858). Yine "çek-, taşı-; asıl-; uzat-; çekip al-; geri al-; çıkar-; geri çekil-" anlamlarıyla *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde karşımıza çıkmaktadır (Kanar, 2011: 652).

Tarama Sözlüğü'nde ise yukarıdaki anlamlardan farklı olarak "esirge-, men et-, alıkoy-; sakla-" anlamlarıyla kaydedilmiştir (Dilçin, 2013: 216).

Tart- fiilinin aşağıdaki mısralarda karşıladığı anlamlar, Köktürkçe ve Eski Uygurca dönemlerine nazaran sözcüğün anlam dünyasında bir genişleme olduğunu göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar anlam alanı genişleyen sözcüğün (Erol, 2014: 492) Arapça ve Farsça sözcüklerin Türk diline yerleşmesi sonucu anlam alanında daralma meydana gelmiştir.[19]

*"(Nara) at-, çek-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Âlem hemme "sultanım" deb nâra tarttı (Bütün âlem "Sultanım" deyip nara attı) (2/8)

*"Çek-, katlan" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Riyazetni kattığ tartıp kanlar yutup (Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup) (1/1)

Garibligde mihnet tartıp boldı habîb (Gariplikte sıkıntı çekip sevgili oldu) (6/1)

Keçe yatmay mihnet tartıp sâdık boldum (Gece yatmayıp, mihnet çekip sadık oldum) (9/4)

*Çekil-, kurul-:

Cehennem üstide tartığ sıratı (Cehennem üstünde kurulu sıratı) (10/34)

teg- (deg-): Sözcüğün temel anlamı "(bir yere) ulaş-"tır. Tekin (2016: 86-93), "saldır-, hücum et-; eriş-, var-; ulaş-" anlamlarıyla kaydetmiştir. Aksan, "hücum et-, saldır-; var-, değ-, eriş-" olarak sözcüğü anlamlandırmıştır (Aksan, 2014: 46; Bayraktar, 2000: 212). Orkun (2011: 869) ise sözcüğün anlamını "değ-, eriş-, var-" olarak vermiştir.

Eski Uygur Türkçesi döneminde, sözcüğün "ulaş-, eriş-, düçar ol-" (Caferoğlu, 2015: 231); "değ-, eriş-" (Tekin, 2017: 61); "değ-, ulaş-, var-"

[19] Türkiye Türkçesi dönemine bakıldığında tart- fiilinin *dert, sıkıntı çekmek (mihnet tart-), nara çekmek (nara tart-)* gibi anlamlarının günümüzde kullanılmadığı görülmektedir.

(Gulcalı, 2015: 232); "ulaş-, eriş-, kavuş-, var-, vasıl ol-, nail ol-, gir-, git-, saldırmak, yakalanmak" (Eraslan, 2012: 607) anlamları kayıtlıdır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, *añar bir ok tegdi* cümlesinde "miras kal-"; *biligin uluglukka tegdim* cümlesinde "kazan-, nail ol-"; *erke yilpik tegdi* cümlesinde "çarp-, musallat ol-, bulaş-"; *ok başakı taşka tegip tagıldı* cümlesinde "isabet et-"; *yerke tegip sürtülür* cümlesinde "düş-, (yere) değ-" gibi anlamları cümlelerle örneklendirilmiştir (Ercilasun, 2018: 22, 258, 269, 368, 474). Ayrıca "ulaş-, eriş-; isabet et-, değ-; ulaş-" şeklinde kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 865).

Akçataş (2009: 23), "isabet et-, gel-, ulaş-, eriş-, maruz kal-, dokun-; kapa-, kuşat-; gönder-, ver-, ulaştır-" anlamlarıyla *teg-* fiiline, çalışmasında yer vermiştir. Eckmann (1988: 281), sözcüğü "değ-; ulaş-, kavuş-" şeklinde kaydetmiştir.

Mukaddimetü'l-Edeb'de "ulaş-, değ-" anlamlarının yanı sıra "(fiyat) et-, değ-" anlamları da mevcuttur (Yüce, 2014: 184). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "ulaş-, var-; yakış-, uygun düş-" anlamları (Kanar, 2011: 198), *Tarama Sözlüğü*'nde bunlara ek olarak "dokun-, isabet et-; düş-, yakış-" anlamları verilmiştir (Dilçin, 2013: 74).

Ağızlarda "miras kal-; (meyve veya çıban) ol-, olgunlaş-" anlamlarıyla da kullanılmaktadır (TDK, 1993d: 1403).

Eski Türkçeden bu yana oldukça sık kullanılan *teg- (değ-)* sözcüğünün anlam alanı da kullanılma sıklığına göre genişlemiştir. Türkiye Türkçesinde "var-; hücum et-, saldır-" anlamları, sözcüğün anlam alanında bulunmamaktadır. Anlam açısından genişleme yaşanırken Türkiye Türkçesi döneminde sözcüğün anlam alanında daralma da yaşadığı ortadadır. Eserde sözcük, "isabet et-, saplan-, dokun-, maruz kal-" anlamlarında geçmektedir.

*Eriş-, isabet et-:

Işk bâbın Mevlâm açkaç meñe tegdi (Aşk kapısını Mevlam açınca bana değdi) (8/1)

Işk tegse köydürgüsi cân u tenni (Aşkı değse, yakıcısı can ve bedeni) (3/33)

*Saplan-, temas et-, dokun-:

Bârân sıfat melâmetni okı tegdi (Yağmur gibi melametin oku değdi) (8/1)

Kaftağı dek taşlar tegse çıkmas üni (*Kafdağı gibi taşlar değse çıkmaz sesi) (6/121)*

*Maruz kal-, dokun-, eriş-:

Türlüg türlüg cefâ tegdi boyun sundım (Türlü türlü cefa değdi, boyun eğdim) (10/6)

Her ne cefa tegse âñâ tâkat kıldım (Her ne cefa gelse ona dayandım) (2/9)

tep- (tef-): Clauson (1972: 435), "(birini) tep-; ayağını yere vur-; el çırp- vs." olarak sözcüğü açıklamıştır. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "tep-, vur-, çifte at-" olarak kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 234). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük "tekme at-, tekmele-, tep-" şeklinde verilmiştir (Ercilasun, 2018: 869).

Anadolu ağızlarında "deliğe bir şey tıka-, saman vb. sıkıca bastırarak bir yere doldur-, çiğne-; sığır süt verme-; tüylü kumaşları tüy ve kıldan temizle-; toprağı kaz-" gibi anlamlarla geçmektedir (TDK, 1993s: 3885).

Dîvân-ı Hikmet'te sık kullanılan fiillerden biri olan sözcük "vur-, tekmele-, uzaklaştır-, terk et-, vur-, döv-" gibi anlamlara sahiptir.

*Vur-, tekmele-, döv-:

Hakka kulluk kılmadıñ dep yançıp tepiñ ("Hakk'a kulluk kılmadın" deyip çekiştirip tepin) (5/4)

Her kim sögti belki tepti sâbir boldum (Her kim çekiştirdi, belki tepti, sabreden oldum) (4/5)

Her kim sögse belki tepse kolın öper (Her kim sövse, belki tepse, elini öper) (7/111)

*Tep-, uzaklaştır-; ez-:

Kul Hâce Ahmed nefsni teftim nefsni teftim (Kul Hoca Ahmed, nefsi teptim, nefsi teptim) (15/7)

Nefsin tefip kahr kıldı Hasan Basri (Nefsini tepip kahır eyledi Hasan Basri) (7/48)

Nefsni tepkil nefsni tepkil ey bed-kirdâr (Nefsi tep, nefsi tep, ey kötülükler işleyen) (5/94)

Nefsni tefip dergâhıga lâyık bol (Nefsi tepip dergahına layık ol) (11/143)

*Uzaklaştır-, bırak-, terk et-:

Dünya ukbâ harâm kılıp yançıp teftim (Dünya, ahiret haram eyleyip vurup teptim) (2/13)

Dünya tefîb kılıp yürgil yüz miñ talak (Dünyayı tepip, yürü eyleyip yüz bin talak) (3/49)

*İtip kak-, kötü davran-:

Her kim tepse râzı bolup boyun sungan (Her kim tepse, razı olup boyun sunan) (4/143)

te:r-: Sözcüğün temel anlamı, "topla-, biriktir-, bir araya getir-, birleştir-"dir (Clauson, 1972: 529). Eski Türkçede *tir-* biçimiyle "der-, topla-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 240; Tekin, 2016: 310). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "topla-, para vb. biriktir-" olarak kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 255, 425).

Der- sözcüğü, "topla-, al-" anlamlara ek olarak "yakala-, tut-" anlamlarında eserde geçmektedir.

*Topla-, al-:

Marifetni gevherini sırdın terdim (Marifetin cevherini sırdan topladım) (5/19)

Zikrin aytıp ol sohbetdin dürrler tersem (Zikrin söyleyip o sohbetten inciler toplasam) (3/81)

*(Bir şeyi) yakala-, tut-:

Ruh kuşını terer bolsañ sırrı bâlin (Ruh kuşunu yakalasan sırrına sahip olursan) (1/83)

ton: Sözcüğün temel anlamı "giysi, elbise"dir. Ayten Atay (2010: 1), *ton (don)* sözcüğüyle ilgili çalışmasında sözcüğün aslında *tola- (dola-, çevir-, sar-)* fiiliyle ilgili olduğunu söylemiştir. Hasan Eren (1999: 119), "giysi; bacaklara geçirilen iç giysi" olarak kaydettiği sözcüğün Sakacadan *(thauna "giysi")* alındığını, bununla birlikte Türklerin "giyim, giysi" için yabancı kökenli bir sözcük kullanmalarının pek de olası olmadığını, sözcüğün Çinceden alındığı savını ise düşündürücü bulduğunu kaydetmiştir.

Eski Uygur Türkçesi döneminde "giyecek, elbise, don" anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 246). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de sözcük "elbise"

anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun, 2018: 891). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "giysi, biçim" (Kanar, 2011: 227); *Tarama Sözlüğü*'nde "elbise, kılık kıyafet, renk" olarak geçmektedir (Dilçin, 2013: 222).

Türkiye Türkçesinde "giysi; vücudun belden aşağısına giyilen uzun veya kısa iç giysisi, külot; at kılının rengi" anlamlarıyla kullanılmaktadır (Parlatır, 1998a: 623).

Eski Türkçede de kullanılan *ton (don)* sözcüğü, geniş bir anlam alanına sahipken günümüze değin bir anlam daralması ve anlam kötüleşmesi yaşamış, toplum içinde söylenmesi yadırganabilecek bir sözcüğe dönüşmüştür.

Eserde sözcük geniş anlam alanıyla kullanılmıştır. "Giysi, elbise; giyeceklik, kumaş; bir duruma bürün-, görev" gibi farklı anlamlarla geçmektedir.

*Giysi, elbise:

Kiyer kir ton tapsa yeyür taâmlarnı (Giyer çul elbise, bulsa yer yemekleri) (4/16)

Uçmah içre harîr tonlar biçer dostlar (Cennet içinde ipek giysiler biçer dostlar) (6/20)

Uçmağ içre hülle tonın kiymek üçün (Cennet içinde hülle giysisini giymek için) (4/46)

Andın sonra kefen tonın kiydürgeyler (Ondan sonra kefen elbisesini giydirseler) (18/47)

Ma'nasın okganlarnıñ tonı gelim (Manasını anlayanların giysisi aba) (1/86)

*Giyeceklik, kumaş:

Hurlar kelip harır tondın kefen kıldı (Huriler gelip ipek kumaştan kefen eyledi) (16/2)

*Bir duruma bürün-; (mecazi anlamda) elbise:

Tevbe tonın kiygenimni bilelmesmen (Tövbe elbisesini giydiğimi bilemezdim) (18/47)

*Görev:

Andın soñra mücahede tonın kiyib (Ondan sonra mücahede elbisesini giyip) (7/78) Burada *mücahede* "savaş, uğraş, nefs terbitesi" gibi anlamlardadır. *Mücahede tonın kiy-* "mücahede görevini üstlenmek" olarak tanımlanabilir.

tur-: Clauson (1972: 529-530), temel anlamını "dur-" olarak verdiği sözcüğün "ayakta dur-" ve "yerinde dur-" anlamlarına genişlediğini söylemiştir. Ayrıca sözcüğün "yardımcı fiil" olarak da kullanıldığına değinmiş, genellikle "(bir şeyi yapmaya) devam et-" anlamına geldiğini kaydetmiştir.

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde "dur-, ayakta dur-, kal-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 253). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "ayağa kal-, kalk-, dur-, (bir yerde) kal-, (sis vb.) kop-, (-a zarf fiil ekli fiillerden sonra) devamlılık bildiren yardımcı fiil" anlamlarıyla yer almıştır (Ercilasun, 2018: 900-901). "Kop-, çık-, zayıfla-" Karahanlı Türkçesi döneminde sözcüğün içerdiği diğer anlamlardır (Üşenmez, 2006: 420). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "karşı koy-, ayağı kalk-, geri dur-, vazgeç-, eriş-, yerleş-, bağlan-, kalk-, meydana gel-, ol-, bulun-, yaşa-, ayakta kal-, bekle-" şeklinde kayıtlıdır (Kanar, 2011: 234-235). *Tarama Sözlüğü*'nde "ayağa kalk-, kıyam et-; vazgeç-, geri dur-; kurul-, yapıl-; karşı dur-, karşı koy-; bağlan-, kendini ver-; kop-, meydana gel-; yaşa-; eriş-, yerleş-" manalarıyla verilmiştir (Dilçin, 2013: 225).

Eserde *tur-* fiili hem yoğun olarak hem de geniş bir anlam alanıyla kullanılmıştır.

*Bekle-:

Hizmet kılıp közüm yummay hâzır turdum (Hizmet kılıp göz yummadan hazır durdum) (13/1)

Nâgehân tururımda kamuğ büzrüg (Birdenbire durduğum yerde bütün ulular) (1/5)

*Devamlılık, süreklilik ifade eden yardımcı fiil:

Mullam urup üsküt dedi bakıp turdum (Hacem vurup "Sus" dedi, bakıp durdum) (18/1)

İki közi ot dek yanıp okrab turır (Ki gözü ateş gibi yanıp bakıp durur) (5/80)

Keçe kündüz korka turur heybeti bar (Gece gündüz korka durur, korkunç görünüşü var) (9/144)

*Bildirme ifade eden yardımcı fiil:

Hak rızâsı bu turur ışk sevdasın kılsanız (Hak rızası budur aşk derdini eyleseniz) (8/18)

Sorsa anda yazuk turur tilim menim (Sorsa orada, günahkârdır dilim benim) (4/55)

Muñlu canga yakın turur Hakk dergâhı (Mahzun cana yakındır Hakk dergâhı) (4/59)

*Devamlı olarak:

Alta yaşda turmay kaçtım halâyıkdın (Altı yaşta durmadan kaçtım insanlardan) (14/2)

*Eğlen-, kal-, dur-:

Hây u heves mâ u menlik turmay köçti (Hay ve heves, ben bencillik durmayıp göçtü) (2/3)

Ol Muhammed Mustafa turup duâ kıldılar (O Muhammed Mustafa durup dua eylediler) (13/18)

Tevbe kılıp yol başıga barıp turgıl (Tövbe edip yol başına varıp durmalısın) (6/77)

Hakk Te'ala buyın algan munda turmas (Allah kokusunu alan burada durmaz) (16/80)

Kudret bolsa yörüñiz küç bolmasa turuñız (Kudret olsa, yürüyün; güç olmasa, durunuz) (5/69)

*Yerleş-; yaşa-:

On yettimde Türkistânda turdum mena (On yedimde Türkistan'da durdum ben işte) (5/3)

Garibligde yüz yıl tursa erür mihmân (Gariplikte yüz yıl dursa, misafirdir) (5/16)

*Dur-, vaziyet al-:

Mehkem turgil her yan bakıp sen ağmagıl (Sıkı dur her yan bakıp, sen ağma diye) (5/11)

*Kalk-:

Allah deban tünler turub iñrenmediñ (Allah deyip geceleri kalkıp inlemedin) (17/11)

Seher turup çardarp urub közin oydu (Seherde durup dört dövünüp gözünü oydu) (6/15)

*Bir yerde ol-, bulun-:

Hak Te'ala refik bolsa bir dem turmay (Hakk Teâla refik olsa bir dem durmayayım) (3/14)

Babam aydı ey balam kaşmda tur öleyim (Babam dedi: "Ey yavrum, karşımda dur, öleyim") (26/18)

Ellik miñ yıl gor başında turganında (Elli bin yıl kabir başında durduğunda) (2/115)

Hemdem bolub nâdân birle tursa bolmas (Hem dem olup cahil ile dursa olmaz) (10/126)

Kâfir çapda mü'min bende oñda turdı (Kâfir solda Müslüman kullar sağda durdu) (3/47)

*(Ayakta) dur-, dikil-:

Kıyam turub ayaglar şişti körün (Kıyamda durup ayakları şişti görün) (3/38)

*Kalk-, uyan-:

Nâgehan tururumda köñlüm içre (Ansızın uyandığımda gönlüm içinde) (1/59)

*Tabi ol-, bağlan-:

Kul Hace Ahmed Hakk yolıda turgıl müdam (Kul Hoca Ahmed Hakk yolunda dur daima) (8/128)

tut-: Türkçedeki en yaygın fiillerden biridir. Clauson (1972: 451), sözcüğü "tut-, kavra-, kaçırma-, yakala- vb." temel anlamlarıyla açıklamıştır. Anlam alanı kullanım sıklığına bağlı olarak genişleyen sözcük Eski Türkçe döneminde "tut-, yakala-, elde tut-, yönet-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 255; Ölmez, 2015: 362). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "tut-, al-, yakala-, alıkoy-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 904). Sözcük Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça geniş bir anlam alanıyla kullanılmıştır: "Fethet-; istila et-, kapla-; sahip ol-; engelle-, kes-; farz et-, say-; koru-, muhafaza et-; alıkoy-; sabit kıl-; kazan-, elde et-; ilk defa kullan-; yap-, amel et-; yakala-; (hayvan için) gebe kal-; sakla-, gizle-; (ateş) tutuş-; beklenen sonucu ver-; tak-, bağla-" (Kanar, 2011: 682-683).

Birçok deyimde de yer alan *tut-* fiili, Türkiye Türkçesi dönemine kadar anlam alanını bir hayli genişletmiştir. Türkçe sözlükte elli beş madde halinde anlamları verilmiştir (Parlatır, 1998b: 2257-2258). Eserde de sözcüğün anlam genişlemesine uğradığı tespit edilmiştir. Sözcük, eserde "yap-, yerine getir-, ele geçir-, eline alıp tut-, sun-" gibi birçok anlamda kullanılmıştır.

*"Bir ibadeti yerine getir-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Tatavvu ruze tutup âdet kıldım (Nafile oruç tutup âdet eyledim) (13/2)

Anda sufiler roze namaz tutmasa behrak (Öyle sufiler oruç, namaz kılmasa iyidir) (7/124)

*"Et-, ol-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Rahmetiñdin ümid tutup keldim mena (Rahmetinden ümit tutup geldim ben işte) (15/12)

Ey meni yârânlarım himmet tutuñ imânıma (Ey benim dostlarım, yardımcı olun imanıma) (1/75)

*"(Gizli) olmasını sağla-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Işk odını pinhân tutup asrar erdim (Aşk ateşini gizli tutup saklar idim) (1/62)

*"(Kulak) as-, dinle-" anlamı veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Hâs kulları yahşı sözge kulak tuttı (Seçkin kulları iyi söze kulak tuttu) (7/89)

*Yakala-, ele geçir-:

Ruzi kıldı azâzilni tutup mindim (Nasib etti, şeytanı tutup bindim) (19/1)

*Sun-:

Ecel kelip peymânesin menge tuttı (Ecel gelip kadehini bana tuttu) (10/5)

Sâki bolup câm-ı şarâb Hâcem tuttı (Saki olup şarap kadehini Pir'im tuttu) (8/6)

*Eline alıp tut-, kavra-:

Ayakımdın tutup südrep gorga eltin (Ayağımdan tutup sürüyerek kabre götürün) (5/4)

Yakam tutup yığlap yördüm gülzârında (Yakamı tutup, ağlayıp yürüdüm gül bahçesinde) (5/6)

Kolum tutup ümmetimsen ümmet dedi (Elimi tutup "Ümmetimsin ümmet" dedi) (7/8) "eline almak, eli ile tutmak" anlamında olacağı gibi; "yardım etmek" destek olmak" anlamlarını da karşılamaktadır.

Köñil mülkin tutmış ohşar zulmet tüni (Gönül mülkünü tutmuş okşar karanlık gecesi) (5/30)

*Yap-, yerine getir-, uy-:

Hak emrini mehkem tutmay özüm câhil (Hakk emrini sıkı tutmadım, kendim cahil) (10/1)

Sünnetimni mehkem tutgıl dilbend dedi ("Sünnetimi sıkı tutasın gönüldaşım" dedi) (7/8)

Taşga aydı emrim tutup sen tegmegil (Taşa dedi: "Emrimi dinleyip sen değmeyesin") (5/11)

*Farz et-, say-:

Bu dünyanı düşmen tutup yördüm mena (Bu dünyayı düşman sayıp yürüdüm ben işte) (1/11)

Ahmedâ tutkıl ganimet her nefes (Ey Ahmed ganimet bil her nefesi) (11/135)

*Toparla-:

Yakam tutup hazretige sığnıp keldim (Yakam tutup Hazret'ine sığınıp geldim) (1/11)

*Edin-, sahip ol-:

Hakikatdın kanat tutup tayran kıldım (Hakikatten kanat edinip gökyüzünde uçtum) (9/19)

*(Bir şeye) uygun ol-:

Tekebbür men menlikni dini tutmas (Büyüklenme, ben benliği dini tutmaz) (5/86)

*Destekle-, yanında yer al-:

Nâhak tutup hak işlerin kıldı batıl (Haksızı tutup haklı işleri kıldı batıl) (3/92)

*Olmasını sağla-, (durumu) muhafaza et-:

Din dillanı ruşen tutup bolsa bina (Din gönlünü aydınlık tutup olsa tamam) (31/105)

*Sar-, (pas) tut-:

Tutmış köñül zengârın açar ermiş (Tutmuş gönül pasını giderir imiş) (1/117)

*(-a) yönelt-:

Şevk kanatın Hazret taba tutup uçar (Şevk kanadını Hazret'e doğru tutup uçar) (4/138)

*Kapla-, tut-:

Her bir şâhı miñ yılçalık yolnı tutar (Her bir dalı bin yıl kadarlık yolu tutar) (6/138)

*Engelle-:

Kişi mâlını yeme sırât üzre tutar a (Kişi malını yeme, Sırat üzerinde tutar ha) (3/147)

tuy-: Başlangıçta "duy-, işit-" anlamında kullanılan sözcük zamanla anlam alanını genişleterek "hisset-, algıla-, fark et-; haber al-, araştır-" anlamlarıyla somuttan soyuta bir yönelme göstermiştir (Erol, 2014: 539).

Eski Türkçede "duy-; tanı-, hisset-, farkına var-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 15: 256; Ölmez, 2015: 362). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "sez-, fark et-" anlamında verilmiştir (Ercilasun, 2018: 455).

Eserde "duy-, öğren-, kavra-, farkına var-, hisset-" anlamlarıyla geçmektedir.

*Duy-, öğren-:

Bu sırlarnı Canane'din tuydum mena (Bu sırları Sevgili'den duydum ben işte) (3/12)

Didâr körmey sırdın haber tuymañ dostlar (Cemal görmeden sırdan haber duymayın dostlar) (8/84)

*Anla-, kavra-, farkına var-:

Ömrim güli hazan boldu emdi tuydum (Ömrüm geçti hazan oldu şimdi duydum) (3/27)

Sırdın manâ tuymaganlar bigânedür (Sırdan anlam duymayanlar yabancıdır) (9/84)

Vâderiga tuymay kaldım ömrüm ötti (Vah ne yazık kavrayamadan kaldım ömrüm geçti) (5/131)

Tuymasa sırr manadın Âdem emes (Anlamasa mana sırrından âdem değildir) (6/135)

*Hisset-:

Tuysa bolmaz pir hizmetin kılmagunça (Duysa olmaz Pir hizmetini kılmadıkça) (1/131)

tüş-: Gülensoy (2011a: 314), sözcüğün anlamını "düş-; yüksekten yere in-" olarak vermiştir. Eski Türk Yazıtları'nda geniş yer tutan *tüş-* fiili "düş-; dinlen-; kon-" manalarını karşılamaktadır (Orkun, 2011: 872). Tekin de (2016: 312) sözcüğün anlamını "in-; düş-" olarak kaydetmiştir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde ise karşımıza "düş-, in-" anlamlarının yanında "öl-" anlamıyla da çıkmaktadır (Caferoğlu, 2015: 259). *Irk Bitig*'de "düş-; in-; kon-" anlamlarıyla geçmektedir (Tekin, 2017: 63). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük için "düş-, in-" anlamları verilmiştir (Ercilasun, 2018: 912).

Abuşka Lugâtı'nda *tüşti* çekimli biçimiyle kaydedilen sözcük için "düş-; attan in-; yüksek yerden aşağı in-; bir menzile kon-" anlamları verilmiştir (Güzeldir, 2002: 269).

*Dede Korkut Kitabı'*nda "düş-; in-" manalarının yanı sıra "gir-" manasıyla da kullanıldığı göze çarpmıştır (Ergin, 2016:100).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanı bir hayli genişleyen sözcük, "uygun gel-, yakış-; kon-, in-; sığın-; başvur-; af dile-, ayağa kapan-; var-; uğra-, gel-; isabet et-; ol-; yakış-; hisse al-; yakalan-; kendini yere at-; atıl-; yenil-; hastalık bulaş-; hücum et-; atla-; gir-; yıkıl-; aciz kal-; yol göster-; yığıl-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 245-246).

Tarama Sözlüğü de *tüş-* fiili için "vaki ol-; mağlup ol-; müstevli ol-; üzerine yürü-, hücum et-; yakış-, ait ol-; kon-, in-; şehit ol-, savaşta öl-; başvur-, intisap et-; gir-, kapan-, sığın-; atla-, gir-; yıkılm-; aciz, çaresiz kal-" anlamları verilmiştir (Dilçin, 2013: 88).

Eserde de sık kullanılan fiillerden biri olan *tüş-*, aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere Göktürkçe ve Eski Uygur Türkçesine göre anlam genişlemesine uğramış bir sözcüktür.

*Yeryüzüne in-:

Kaytıp tüşüp fakir halin sordı (*Geri gelip indiğinde fakirlerin halini sordu) (4/1)*

Bağrım taştı, aklım şaştı, yerge tüştim (Bağrım taştı, aklım şaştı, yere düştüm) (2/19)

*Gir-, düş-:

Hakdın korkup odka tüşmey piştim mena (*Hakk'tan korkup ateşe düşmeden piştim ben işte) (9/1)*

*Tutul-, yakalan-, başa gel-, -a düşmek:

Kırk tokkuzda ışkıñ tüşti küyüb yandım (Kırk dokuzda aşkın düştü, tutuşup yandım) (10/6)

Işk belâsı başka tüşse nâlân kılur (Aşk sıkıntısı birinin başına gelse o kişiyi ağlayan kılar) (4/17)

Zerre ışkı kimge tüşse nâlân kılur (Zerre aşkı kime düşse, ağlar eyler) (5/106)

Işk tüşti bu başımga hayran boldum (Aşk düştü bu başıma hayran oldum) (4/60)

*Ortaya çık-:

Vahdet şarâbın içtim tüştüm meydân içinde (Vahdet şarabını içtim, düştüm meydan içinde) (3/63)

Çünkü tüştüm meydânga meydânnı tola kördüm (Çünkü düştüm meydana, meydanı dolu gördüm) (4/63)

*Yakışık al-, uy-:

Tüşedür kavm-i kâfirlerge gulgul (Düşmektedir kâfir kavimlerine velvele) (39/36)

*Ol-, olumsuz bir duruma gel-:

Tübsiz teñiz içre yalguz tüştim dostlar (O dipsiz deniz içinde tek başıma (kaldım) düştüm) (1/19)

*Oluştur-; -e neden ol-:

Minip çıksa Düldül'ge yerge tüşer zelzele (Binip çıksa Düldül'e, yere düşer zelzele) (4/45)

*"Bir duruma gel-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Kervân köçti menzil aştı harıp tüşti (Kervan göçtü, menzil aştı, yorulup düştü) (3/55)

*Aciz, çaresiz kal-; sefil ol-; felakete uğra-:

Tüştim uzar burâk tuzar ketse bâzâr (Düştüm uzar, Burak tozar, gitse pazar) (6/55)

*Vaki ol-, (bakışına) uğra-:

Hakk Mevlâmnı nazargâhı tüşti bolgay (Hakk Mevla'mın nazargahı oluverdi) (1/59)

*Gir-, katıl-, bulun-:

Tüşdim erenler bahrige dünyanı salıp keterem (Düştüm erenler denizine, dünyayı bırakıp giderim) (1/72)

*Bir yerden aşağı in-:

Aksâ barıp tüşti körüñ anda Server (Aksâ'ya varıp indi, görün orada Server) (4/82)

tüz-: Clauson (1972: 572), *tüz*ün eş seslisi olan sözcüğün temel anlamını "düzleştir-; doğrult-; düzene, sıraya koy-" olarak vermiştir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "diz-; düzelt-; tavsiye et-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 260). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "(ülke için) düzenle-, (yer vb.) düzelt-" olarak sözcük açıklanmıştır (Ercilasun, 2018: 235).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde sözcüğün anlam alanı oldukça genişlemiştir. Sözcük, "düzenle-, yap-, tertiple-; yap-; kur-; var et-; hazırla-; diz-; nazmet-; düzelt-, tashih et-; akort et-; süsle-, donat-; bul-; aracı tut-; teşvik et-; hasret-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 249-250).

Tarama Sözlüğü'nde "diz-, ipliğe geçir-; yap-, meydana getir-, tertip et-, tanzim et-; hazırla-; telif et-, nazmet-; düzelt-, tashih et-; düzen ver-, akort et-; süsle-, donat-" olarak açıklanmıştır (Dilçin, 2013: 89). Sözcük, Anadolu ağızlarında "(bir şeyi) hazırla-, eksikleri tamamlayıp yap-; düzene koy-, süsle-; ağacı yont-, yontarak araç biçimine sok-; (ipliğe bir şey) diz-; uydur-; iki kişinin

arasını bul-; şişmanla-" anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (TDK, 1993d: 1647).

Sözcük, eserde kullanıldığı farklı manalarla geniş bir anlam alanına sahip olduğunu göstermektedir.

*Meydana getir-, (asker) topla-, hazırla-:

Leşger tüzep şeytân birle men uruştum (Ordu hazırlayıp şeytan ile ben vuruştum) (5/5)

*Düzenle-, tertip et-:

Meşayihler bu halkanı görklük tüzdi (Şeyhler bu halkayı görkemli düzenledi) (8/48)

*Diz-, söyle-, nazmet-:

Sırrı birle sözlerler tilge hikmet tüzerler (Sırrı ile söylerler, dile hikmet dizerler) (6/101)

*"Tut-, oluştur-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Etrafıdın ferişteler saf tüzgeyler (Etrafında melekler saf tutunca) (5/115)

*Düzelt-:

Ariflerge hizmet kılıp yolın tüzler (Ariflere hizmet eyleyip yolunu düzeltir) (12/136)

*Düzenle-, donat-:

Bâtınların odu birle tüzegenler (İçlerini ateşi ile düzenleyenler) (5/141)

ur-: Sözcük en eski dönemden beri iki farklı anlamı karşılamaktadır. Söz konusu iki anlam da *kol*un kullanımıyla ilgilidir. "(bir şeyi, bir şeye vb.) yerleştir-; (birini veya bir şeyi) vur-" sözcüğün karşıladığı anlamlardır (Clauson, 1972: 194).

Tekin (2010: 181; 2016: 313), sözcüğün Eski Türkçede "vur-, döv-; taşa yaz-, hakket-, oy-; yerleştir-, koy-" anlamlarıyla kullanıldığını kaydetmiştir. Eraslan (2012: 616), sözcüğü "vur-, yap-, koy-, yerleştir-, yükle-" olarak vermiştir. Caferoğlu (2015: 266), "vur-, dik-, koy-; tanzim et-, düzenle-" şeklinde açıklamıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "vur-, döv-" anlamlarındadır (Ercilasun, 2018: 922). *Abuşka Lugâtı*'nda "darpet-, biç-" manalarındadır (Atalay, 1970: 99). Sözcük, Eski Anadolu Türkçesi dönemine gelindiğinde "koy-, yerleştir-, yapıştır-, tak-; döv-; yağma et-" anlamlarında kullanılmaya devam etmiştir (Kanar, 2011: 720).

Mukaddimetü'l-Edeb'de "vur-, döv-; koy-, tak-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Yüce, 2014: 195).

Tarama Sözlüğü'nde "vur-, çarp-; baskın yap-, yağmala-; belli bir sesi yüksek olarak çıkar-, haykır-; giydir-, giyindir-, tak-; koy-, vazet-; sok-, batır-, delmek, yaralamak; nişan alarak atmak; ifade etmek, beyan etmek, bildirmek; sür-, etkile-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 231).

Eserde sıkça geçen *ur-* fiili, buna bağlı olarak oldukça geniş bir anlam alanına sahiptir. Sözcük, en çok deyimleşmiş birleşik fiil gövdesinde kullanılmıştır.

*Batıcı veya delici cisimleri sapla-, vur-:

İmânıma çengel urup kıldı gamnâk (İmanıma çengel vurup gamlı kıldı) (12/1) Burada *çengel (kanca)* mecazi anlamda saplanmıştır.

Himmet berseñ şom nefsimge ursam teber (Himmet versen, kötü nefsime vursam teber) (9/7)

Ol amud-ı odluğ birle urar bolsa (O ateşli mızrak ile vurur olsa) (3/107)

*Dokun-, dürt-:

Mullam urup usküt dedi bakıp turdum (Hocam vurup "Sus" dedi, bakıp durdum) (18/1)

*Çıkar-, ayır-:

Nefsim meni yoldın urup hâr eyledi (Nefsim beni yoldan çıkarıp hakir eyledi) (24/1)

*(Aşağı doğru) eğ-:

Başın urup kol kavşurup tazim kıldı (Başını eğip, el bağlayıp saygı gösterdi) (4/3)

*"(Dayak) vur-, çarp-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Ölgenimde yılgıp uruñ yüz miñ tayak (Öldüğümde toplanıp vurun yüz bin değnek) (4/4)

*"Dövün-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Seherlerde çârzarp urub tınmay işle (Seherlerde dört dövünüp dinmeden çalış) (9/9)

*“Et-, yap-, ol-” anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Şibli yañlıg sema urup candın keçtim (Şibli gibi sema vurup candan geçtim) (11/13)

Körüp bende urar efsusu âhı (Görüp kullar eyler figan ahı) (10/34)

Sermest bolup oşal dem nâle feryâd ursam men (Sarhoş olup o an feryat figan eylesem ben) (3/52)

Edhem sıfat berhem urup mâlın taşlap (Edhem gibi berhem vurup malın bırakıp) (3/62)

Cümle yığılıp mör ü mâr etrafımda niş urar (Bütün yığılıp kurt böcek, etrafımda oyuk açar) (4/74)

Rahmet bahrı tolup taşıp urdı mevvâc (Rahmet denizi dolup aşırı dalgalandı) (2/82)

Sermest bolup raks u semâ urdı dostlar (Sarhoş olup raks ve sema yaptı dostlar) (1/91)

Feryâd urup yığlagan giryân bolgan âşıklar (Feryat edip ağlayan, giryan olan âşıklar) (5/100)

Na’ra urup feryâd etip kılur efgân (Nara vurup feryat edip eyler figan) (6/105)

Âşık uruban yekta kılıp yürür bolgay (Âşık olup tek eyleyip yürür olmalı) (26/105)

Bir âhh ursa âlem yeksan bolar ermiş (Bir ah çekse âlem yerle bir olur imiş) (6/118)

*“Ağla-” anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Zâkirmen dep zâr urar çıkmas köziden yaşı (Zakirim deyip ağlar, çıkmaz gözünden yaşı) (5/18)

*“(Ayak) bas-, (adım) at-” anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Gilem kiyib hidayetge urdı kadem (Aba giyip hidayete bastı ayak) (5/48)

Halayıklar kadem urgay nâçar barı (Ahali adım atınca çaresiz hepsi) (4/115)

*“Bildir- söyle-” anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Hâcemen dep laf urma uşbu dünya bîpayan (Hocayım deyip laf vurma bu dünya dayanıksız) (7/73)

Da’va kılıp işanlıknı lafın urmas (İddia eyleyip bilginliğin sözünü etmez) (16/80)

*“Nefes al-” anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

İcâzetsiz yarım nefes urmadılar (İcazetsiz yarım nefes almadılar) (10/78)

*Döv-, vur-:

Urup sögüp dünya ukbın koydurdular (Vurup, çekiştirip dünya derdini unutturdular) (11/4)

Egri yolga her kim kirdi sögtim urdum (Eğri yola her kim girdi, sert konuşup, vurdum) (7/5)

*(bir şeyin içine) koy-, doldur-:

Yiyip harâm harışnı kolbârıga urarlar (Yiyip haram, mekruhu, torbalarına vururlar) (4/18)

*(bir şeyin içine) at-, gir-:

Şemin körüp pervanedek özüm urdum (Kandilin ateşini görüp pervane gibi kendimi vurdum) (5/19)

Körüp bilip otka urdı öz canını (Görüp bilip ateşe vurdu kendi canını) (3/121)

*Bir şeyi bir yere hızla çarp-:

Oglın çarlap keltürgen derre urup öltürgen (Oğlunu azarlayıp getiren, kırbaç vurup öldüren) (5/43)

*Savaş-, dövüş-:

Cânıñ ber deb heybet birle bir cenk ursa (Canını ver diye haşmet ile bir ses çıkarsa) (14/47)

*Kes-, kapat-:

Nefsim meni od dek yanıp yolum urdı (Nefsim benim ateş gibi yanıp yolumu kesti) (6/51)

*Katıl-, gir-:

Anıñ üçün halka içre özin urar (Onun için halka içine kendini vurur) (6/61)

Hû sohbetin kurgan yerge özüñ urgıl (Hu sohbetini kuran yere kendini vur) (3/79)

*(yoldan) çıkar-, ayır-:

Şeytân la'in yoldın urdı hâlim tebah (Lanetli şeytan yoldan çıkardı halim perişan) (8/65)

Dâm-ı tezvir koyup hakknı yoldın urduñ (Tezvir ağı koyup halkı yoldan çıkardın) (6/142)

*Tak-, giydir-:

Şeytan la'in nohta urmay mindi dostlar (Lanetli şeytan gem vurmadan bindi dostlar) (6/91)

*Kur-, inşa et-:

Hem aldıda kürsi koyup hayme urgan (Hem önüne kürsü koyup hayme vuran) (6/114)

*(Mecazen) çal-, vur-:

Tiriglikde din nevbetin yahşı urgıl (Dirilikte din nevbetini iyi vur) (11/114)

*Ulaş-, eriş-:

Özi bilmey, bu ma'naga nefsin urmak (Kendisi bilmeden bu manaya nefsini vurmak) (6/127)

üy (e:v): Clauson (1972: 3), sözcüğün temel anlamını "yaşam alanı, oturma yeri" şeklinde vermiş; tam anlamının "çadır, ev" olduğunu kaydetmiştir. Orijinal şeklinin *e:v* olduğunu söyleyen Clauson, sözcüğün *ew>üw>üwi>üy* gelişimi gösterdiğini eklemiştir. Hasan Eren (1999: 141), "yalnızca bir ailenin içinde oturabileceği biçimde yapılmış yapı; bir kimse veya ailenin yaşadığı yer, konut" açıklamasıyla kaydettiği sözcüğün kökeninin bilinmediğini söylemiştir.

Eski Türkçede *eb* biçimiyle kullanılan sözcük, "ev, çadır; kamp yeri, yurt" anlamındadır (Tekin, 2016: 298). Yine Doğan Aksan (2014: 86), sözcüğün "ev, çadır" anlamlarının yanında "karargâh" ve "yurt, yurt içi" anlamını da karşıladığını kaydetmiştir. *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "eş, zevce; menzil" anlamıyla geçmektedir (Kanar, 2011: 274). Sözcük, *Tarama Sözlüğü*'nde de "eş, zevce; menzil, burç" olarak açıklanmıştır (Dilçin, 2013: 98).

Anlam genişlemesine uğrayan *üy (e:v)* sözcüğü, eserde de farklı anlamlarla geçmektedir.

*Kabir, mezar:

Arslan bâbnıñ üyige ol kün mihmân boldılar (Arslan Babanın evine o gün misafir oldular) (12/18)

Siyasetlig üyge barıp kirmek kerek (Siyasetli eve varıp girmek gerek) (5/108)

*Yaşanılan yer, konut:

Ahir zaman ümmetleri nakş kılur üylerin (Ahir zaman ümmetleri süslerler evlerini) (15/18)

Sufi bolmay neylesün üyde kılurga işi yok (Sufi olmayıp neylesin evde yapacak işi yok) (6/122)

*Düzen, yer:

Allah yadı tekebbürni üyin buzdı (Allah yadı kibirlenmenin evini yıktı) (8/48)

Hırs u heva tekebbürni üyin bozgıl (Hırs ve heva, tekebbürün evini boz) (9/98)

*İnanç:

Din üyini garet kılıp eda kılgay (Din evini yağma eyleyip tamam eyler) (6/94)

*Cennet, cennet köşkü:

Uçmağ üyin umud tutup turur bolgay (Cennet evini umut edip durur olmalı) (1/107)

Râzılıkdın uçmağ üyin alur bolgay (Razılıktan cennet evini alır olmalı) (9/107)

yanç-: Sözcüğün temel anlamı "ez-, çiğne-"tir (Clauson, 1972: 944). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "günah işle-, suçlu ol-; ez-, kır-, parçala-" olarak kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 283). *Tarama Sözlüğü*'nde *yenc-* haliyle "yassılt-, yapıştır-, çekip sıkıştır-" anlamlarıyla verilmiştir (Dilçin, 2013: 254). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de "ez-, döğ-" anlamında kullanılmıştır (Yüce, 2014: 44).

Sözcük, eserde "ez-, bük-, bas-, çiğne-, vur-" gibi farklı anlamlarla kullanılmıştır.

*Ez-, bük-:

Lenger tugup belin basıp yançtım mena (Kararlı olup, belini basıp ezdim ben işte) (19/1)

*Deş-; (mecazen) ez-, bastır-:

Bâtın tığı birle nefsni yançtım mena (Batın mızrağı ile nefsi deştim ben işte) (23/1)

*Çekiştir-, tartakla-:

Hakka kulluk kılmadıñ dep yançıp tepiñ ("Hakk'a kulluk kılmadın" deyip çekiştirip tepin) (5/4)

Dünya ukbâ harâm kılıp yançıp teftim (Dünya, ahiret haram eyleyip vurup teptim) (2/13)

yarlıḳa-: Temelde anlamı "emirleri bildir-" olan sözcük Eski Türkçede "buyur-, emret-, ferman eyle-; lütfet-; esirge-; haşmetle yap-; va'z ver-, öğüt ver-; iltifat et-; şefkat göster-; yardımcı ol-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Aksan, 2014: 90-91; Caferoğlu, 2015: 287; Orkun, 2011: 886; Tekin, 2010: 186;). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "affet-, bağışla-, merhamet et-" olarak verilmiştir (Kanar, 2011: 743).

Şinasi Tekin (2001: 219-220), sözcüğü "acı-; izin ver-, ihsanda bulun-; vaaz ver-; buyur-, emret-" anlamlarıyla açıklamıştır. Buna ek olarak *yarlıḳa-* fiilinin öznesinin eski dönemlerde insan değil Tanrı, ilahi bir güç olduğunu söylemiş; fiilin başta "izin ver-, ihsan et-" gibi anlamlar taşıdığını, "emret-, buyur-, kumanda et-" gibi dünyevi anlamları sonradan kazandığını ifade etmiştir.

Fiil, eserde temel anlamı dışında, genişlemiş anlamıyla geçmektedir.

*(Suç) bağışla-, affet-:

Yarlıgadım demegünçe koymadı (Bağışladım diyene kadar bırakmadı) (3/23)

Tüni küni yarlıka dep aytar ermiş (Gece gündüz affeyle deyip söyler imiş) (2/116)

*Affedil-, bağışlan-:

Yarlıkanmış kullar birle suhbeti bar (Bağışlanmış kullar ile sohbeti var) (5/144)

yaş: Clauson (1972: 975), sözcüğün temel anlamını "taze, nemli" olarak açıklamıştır. Bu anlamdan "(yeşil sebzeler için) taze; (ıslak akan gözyaşları için) nemli, ıslak; (birinin hayatının bir yılı için) her yıl taze" anlamlarına genişlediğini söylemiştir. Sözcük, Eski Türkçede "gözyaşı; ömür" (Ölmez, 2015: 365); "yaş, taze, yeşil, ot, ömür; gözyaşı; yaş, sin; zarar, ziyan" (Caferoğlu, 2015: 289) anlamlarıyla kullanılmıştır.

Tarama Sözlüğü'nde "taze" anlamının yanında "deniz" anlamı da verilmiştir (Dilcin, 2013: 249). *Derleme Sözlüğü*'nde "akşamla yatsı arası; çok çevik, sağlam; çürük, güvenilmez" anlamlarıyla kayıtlıdır (TDK, 1993u: 4196).

Hikmetlerde *yaş* sözcüğü "doğuştan itibaren yıl birimi ile ölçülen zaman, genç, az, yıl, ömür" anlamlarında kullanılmıştır.

*Doğuştan itibaren yıl birimi ile ölçülen zaman:

Altm üçke yaşım yetti öttüm gafil (Altmış üçe yaşım ulaştı, geçtim gafil) (10/1)

Eyâ dostlar yaşım yetti yigirmeüç (Ey dostlar, yaşım yetti yirmi üçe) (3/4)

Yaşım meni yaş bolur dep aytur erdim (Yaşım benim küçük olur deyip söyler idim) (2/113) ilk *yaş* sözcüğü "doğuştan itibaren yıl birimi ile ölçülen zaman" anlamındayken ikinci *yaş* sözcüğü "az, küçük, genç" manasındadır.

*Yıl, ömür:

Bende neçe yaş yaşasa ölmegi bar (Kul nice ömür yaşasa, ölmesi var) (10/114)

*Gözyaşı:

Közi yaşlığ halka başlığ kaddı hilâl (Gözü yaşlı, önderi halkın, bedeni hilal) (2/2)

Razı aytıp Hakk'a bakıp yaşım töktüm (Dileğimi deyip, Hakk'a bakıp yaşımı döktüm) (9/2)

Başım bizâr, yaşım sızar kanım tuzar (Başım dertli, yaşım sızar, kanım tozar) (6/55)

Ah ü vâh derler yene közide katre yaşı yok (Ah vah derler yine gözünde bir damla yaş yok) (6/122)

*Az, küçük, genç:

Yaşım meni yaş bolur dep aytur erdim (Yaşım benim küçük olur deyip söyler idim) (2/113) ilk *yaş* sözcüğü "doğuştan itibaren yıl birimi ile ölçülen zaman" anlamındayken ikinci *yaş* sözcüğü "az, küçük, genç" manasındadır.

yay-: Clauson (1972, 980), sözcüğün temel anlamını "sars-, çalkala-" olarak vermiştir. Sözcük, Eski Türkçede "yay-, dağıt-; al-, ele geçir-" anlamlarıyla mevcuttur (Ölmez, 2015: 365; Tekin, 2016: 71).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, "(elbise vb. suda) çalkala-; meylet-; oynat-, salla-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 456). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "dağıt-, perişan et-, tahrik et-" (Kanar, 2011: 755); *Tarama Sözlüğü*'nde bu anlamlara ek olarak "yoğurdu yayıkta çalkala-" (Dilçin, 2013: 252) verilmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde sözcük üç madde halinde ve "(I) otlat-; (II) ser-, dağıt-, duyduğu sözü orada burada söyle-; (III) yayığı çalkala-" anlamlarıyla kaydedilmiştir (TDK, 1993u: 4213).

Sözcük, eserde temel anlamı dışında kullanılmıştır.

*Anlat-, duyur-:

Azizlerni medhi birle sözin yaydı (Azizlerin medhi ile sözünü yaydı) (10/48)

Hikmet kılıp halâyıkka yaydı munı (Hikmet eyleyip ahaliye yaydı bunu) (16/115)

Arifmen deb halayıkga okub yaydıñ (Arifim diye ahaliye okuyup yaydın) (10/137)

*Ser-, seril-; kurul-:

Hakk sofrası yayıldı andın ülüş alınlar (Hakk sofrası yayıldı, ondan pay alınız) (1/97)

yer: Clauson (1972: 954), temelde "yer" anlamıyla verdiği sözcüğü "yeryüzü (gökyüzünün karşıtı), kara, toprak, yer" olarak kaydetmiştir.

"Yer, dünya; toprak, ülke, memleket; şimal, kuzey" Eski Türkçede sözcüğün karşıladığı anlamlardır (Caferoğlu, 2015: 298; Tekin, 2016: 315;). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "zemin; yeryüzü; mezar; bulunulan mekân; organ; üzerinde yatılan minder; toprak" şeklinde kayıtlıdır (Kanar, 2011: 762).

Eserde “mezar; toprak, zemin; yeryüzü; mekân” gibi farklı anlamlarla kullanılmıştır.

*Toprak, zemin, taban:

Yer astıga yalguz kirip nurga toldum (Yer altına yalnız girip nura doldum) (23/1)

Minip çıksa Düldülge yerge tüşer zelzele (Binip çıksa Düldül’e, yere düşer zelzele) (4/45)

Ma’nasıga yetgenler yerge koyar börkini (Manasına yetenler yere koyar börkünü) (2/73)

Tufrak olub yerde yatsang kâfir bolmas (Toprak olup yerde yatsan kâfir olmaz) (17/80)

*Mezar; toprak:

Ne sebebdin altmış üçde kirdim yerge (Ne sebepten altmış üçte girdim yere) (1/2)

Kızıl yüzüñ kara yerde solgan yahşi (Kızıl yüzünün kara yerde solması iyi) (12/6)

Yatkan yeri nâhemvâr bir kâze-i hârzâr (Yattığı yeri perişan, bir diken kulübesi) (11/18)

*Dünya, yeryüzü, kara:

Tokkuz ay u tokkuz künde yerge tüştüm (Dokuz ay ve dokuz günde yere düştüm) (8/2)

Yer üstide ölmes burun tirik öldüm (Yer üstünde ölmeden önce diri öldüm) (2/10)

Yer ü kökde turalmadı şeytân kaçıp (Yer ve gökte duramadı şeytan kaçıp) (2/17)

Asmândagi ferişteler yerge indi (Göklerdeki melekler yere indi) (6/46)

Günahım köp yerge sığmas kimge aytay (Günahım çok yere sığmaz kime söyleyeyim) (8/51)

*Yer, bulunulan mekân:

Cenâzesin okup yerdin köterdiler (Namazını kılıp yerden kaldırdılar) (2/17)

Dergâhıñdın özge yerge bararım yok (Dergâhından başka yere varacağım yok) (8/33)

Yetmiş iki yerde mendin seval sorsa (Yetmiş iki yerde benden soru sorsa) (20/47)

Şeytân birle bir yerde derk-i esfelde kördüm (Şeytan ile bir yerde, derk-i esfel'de gördüm) (9/53)

*Önem:

Uşbu yollar yeri bilinür şeriatda (İş bu yolların yeri bilinir şeriatta) (2/78)

*Memleket, bölge:

Toğgan yerim ol mübârek Türkistândın (Doğduğum yer o kutlu Türkistan'dan) (2/16)

yét-: Clauson (1972: 884), sözcük için orijinalinde "(birini) yakala-, yetiş-", *teg-* fiiline zıt olarak "(sabit bir şeye) ulaş-"; fakat erken dönemlerden itibaren geçişsiz olarak "etkili ol-" yani "arzu edilen şeye yetiş-" ve bazen "ulaş-" yorumunu yapmıştır.

Eski Türkçede "yet-, eriş-, ulaş-, var-" anlamlarıyla *yét-* fiili mevcuttur (Ölmez, 2015: 366; Tekin, 2016: 315). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük "yetiş-, eriş-, ulaş-" manalarıyla verilmiştir (Ercilasun, 2018: 967). *Tarama Sözlüğü*'nde "yetiş-, eriş-, ulaş-, vasıl ol-; olgunlaş-" şeklinde verilmiştir (Dilçin, 2013: 255).

Sözcük eserde en çok "(bir yaşa) gel-, ulaş-; (haber vb.) gel-, çık-, yüksel-, (bir şeye veya yere) ulaş-, var-; yaklaş-; anla-, kavuş-" anlamlarında kullanılmıştır.

*(Bir yaşa) gel-, ulaş-:

Altm üçke yaşım yetti öttüm gafil (Altmış üçe yaşım ulaştı, gectim gafil) (10/1)

Kul Hâce Ahmed yaşıñ yetti yigirmi bir (Kul Hoca Ahmed yaşın ulaştı yirmi bire) (11/3)

*Bit-, sona er-:

Vâ vayletâ nedâmetni vaktı yetti (Vah ne yazık, pişmanlığın vakti yetti) (25/1)

*(Haber vb.) gel-, ulaş-:

Rahmet deryâ tolup taş, dep yetti peyâm (Rahmet denizi dolup taş, diye geldi haber) (5/2)

Ottuzikki yaşda yetti Hakdın fermân (Otuz iki yaşta ulaştı Hak'tan ferman) (3/5)

Hakdın ilham yetip kelür bilseñ munı (Hakk'tan ilham yetişip gelir bilsen bunu) (3/50)

*Çık-, yüksel-:

Köksüñdeki çıkkan âhıñ arşka yeter (Göğsündeki çıkan ahın Arş'a yeter) (12/4)

Çıkkan âhım ne felekke yetti bolgay (Çıkan ahım ne göklere yetti olmalı) (4/60)

*(Bir şeye veya yere) ulaş-, gel-, var-:

Köñül kuşı lâmekânga yetti dostlar (Gönül kuşu Lamekan'a ulaştı dostlar) (13/5)

Mundın ötüb ol menzilge yetmek kerek (Bundan geçip o durağa varmak gerek) (7/66)

Ol Sidretü'l-müntehâga yettiler bâz (O Sidretü'l-müntehâ'ya çabucak yettiler) (5/82)

Mundağ bolmay dergahıga yetse bolmaz (Böyle olmayınca dergâhına varsa olmaz) (5/127)

*Gel-, yetiş-; yaklaş-:

Yığlamay mu öler vaktim yavuk yetti (Ağlamayım mı, öleceğim vaktim yaklaştı) (10/5)

Vakti yetse azrâil emânetni ber degey (Vakti gelse Azrail, emaneti ver diyecek) (19/18)

Melekü'l-mevt kelmegi hem yavuk yetti (Ölüm meleği(nin) gelmesi hem yaklaştı) (12/47)

Ecel yetse ölgeymiz rızâ boluñ dostlarım (Ecel yetse ölürüz; razı olun, dostlarım) (3/69)

Resûlullâh vadeleri yavuk yetti (Resulullah'ın vadeleri çabuk yetti) (7/89)

*Eriş-, anla-:

Hakikatnıñ manasige yetgen kişi (Hakikatın anlamına yeten kişi) (8/12)

Hikmet okur talib bolup yetse sözge (Hikmet okur talip olup yetse söze) (28/105)

Yesevi hikmetin kadrine yetkil (Yesevi hikmetinin değerini anla) (70/148)

*Eriş-, kavuş-:

Mundağ kılıp muradımga yettim mena (Böyle yapıp muradıma erdim ben işte) (16/12)

Maksudıma yetkür meni ey Halık-ı biçün (Maksadıma kavuştur beni ey Halık) (15/41)

Közi giryân murâdıga yeter dostlar (Gözü yaşlı olan muradına erer dostlar) (5/89)

Kâl ilmini okuban hâl ilmige yetiben (Zahir ilmini okuyarak, hal ilmine ulaşarak) (2/97)

Evliyâga yetgenler dünyasıdın ötgenler (Evliyaya kavuşanlar dünyasından geçenler) (5/120)

*Er-; yeterli ol-:

Işk makâmı türlüg makâm aklıñ yetmes (Aşk makamı türlü makam, aklın ermez) (3/17)

Bildim dostlar bu aklım emdi yetti (Bildim dostlar bu aklım şimdi yetti) (1/76)

*Yet-, kâfi gel-:

Nedâmetde yeter mu kin birer âhı (Pişmanlıkta yeter mi ki birer ahı) (4/59)

Ölüp barsam hasret meñe yeter dostlar (Ölüp varsam hasret bana yeter dostlar) (7/87)

*(Arasına) karış-:

Özlerini halklar ara yetürdiler (Özlerini halklar arasına yetirdiler) (5/59)

yok: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "yok, kötü, fena; *çıġay*'la birlikte yoksul, sefil" şeklindedir (Caferoğlu, 2015: 301). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *yok* sözcüğü, "yok, olmaz, değil" anlamlarıyla verilmiştir (Ercilasun, 2018: 980).

Eserde "mevcut değil; bitmiş, kalmamış; değil" gibi manalarda geçmektedir.

*Yok, mevcut değil:

Garib cânım sarf eyleyim yoktur mâlım (Garip canımı harcayayım, yoktur malim) (9/1)

Ey yaranlar bu dünyada yok feragat (Ey dostlar bu dünyada dinlenmek yok) (11/8)

Ey mü'minler bu dünyanı payanı yok (Ey müminler bu dünyanın sonu yok) (7/10)

Kim bilmese vallah anı imanı yok (Kim bilmese vallahi onun imanı yok) (7/10)

Közleride nemi yok halka içre kirerler (Gözlerinde yaş yok, halka içine girerler) (4/18)

Tagdın ağır günâhım özür aytarge tilim yok (Dağdan ağır günahım, özür demeğe dilim yok) (8/25)

Yoklık içre batıban barlıklardın alınlar (Yokluk içine batarak varlıklardan alınız) (2/97)

Başı ketse tâ yârı yok cânnı bilmes (Başı gitse, yâri olmadıkça canı bilmez) (8/111)

*Yok, bitmiş, kalmamış:

Yaşım yetti altmış üçke bir künçe yok (Yaşım ulaştı yirmi üçe, bir gün kalmadı) (8/13)

*Yok, sahip değil:

Pervâsı yok nâmusı yok yörer üryân (Çekinmesi yok, utanması yok, yürür çıplak) (9/111)

*Değil:

Ma'şukıdın zerre gâfil bolganı yok (Maşuk'undan zerre gafil olduğu yok) (1/123)

yol: Clauson (1972: 917), sözcüğün temel anlamının "yol, yön" olduğunu söylemiştir. İlk dönemlerde "zaman", sonraki dönemlerde "iz, şerit" anlamlarında olduğunu kaydetmiştir.

Eski Türkçede, "yol, seyahat, gezi; şan, şan-şöhret; kut" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 301; Ölmez, 2015: 367). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sözcük "yol, yolculuk, sefer" gibi anlamlarındadır (Ercilasun, 2018: 980). *Eski*

Anadolu Türkçesi Sözlüğü'nde "yol; kural, kaide, sistem, yöntem; taraf, yön; defa kere"; *Tarama Sözlüğü*'nde "adap, erkân, usul, kural; müsaade izin" anlamlarıyla kayıtlı olmakla beraber, sözcük birçok deyimde de yer almıştır (Dilçin, 2013: 261; Kanar, 2011: 784).

Yol sözcüğü, eserde en sık kullanılan sözcüklerdendir. "Gaye, maksat, şeriat, gidiş, tarik, ilahi huzura ulaştıran vasıta, kez, defa, yöntem" gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.

*Gidiş, fırsat, tarik:

Sekkizimde sekkiz yandın yol açıldı (Sekizimde sekiz yandan yol açıldı) (20/2)

*Şeriat, hak yol:

Tokkuzumda tolganmadım togrı yolga (Dokuzumda dolanmadım doğru yola) (22/2)

Yol tapay dep başım birle tünler kattım (Yol bulayım deyip başım ile geceleri dondum) (13/5)

Yolsız idim lutf eyleben yolga saldı (Yolsuz idim, lütuf eyleyerek yola koydu) (8/20)

*Gaye, uğur, maksat:

Işk yolıda bolalmadım misli türâb (Aşk yolunda olamadım misali toprak) (10/4)

Dânâ kerek bu yollarda pak-ı merdan (Bilge gerek bu yollarda, mertler denizi) (7/11)

Men yoluñda baş bermedim Kadir Hüda (Ben yolunda baş vermedim Kadir Allah) (11/21)

*Hakk'a giden ve tarike girmiş birini ilahi huzura ulaştıran vasıta:

Andın soñra Hakk yolıga saldı dostlar (Ondan sonra Hakk yoluna saldı dostlar) (2/5)

Tört yanımdın yol indi kevn ü mekân içinde (Dört yanımdan yol indi evren ve mekân içinde) (1/63)

*Kez, defa:

Altmış keçe altmış küntüz bir yol taam (Altmış gece altmış gündüz bir kez yemek) (5/8)

Tañ atgunça namaz okub bir yol selam (Tan atana kadar namaz kılıp bir kez selam) (5/8)

Âşık bolsañ cândın keçip bir yolı öl (Âşık olsan, candan geçip bir kere öl) (12/13)

Meni mendin alıb bir yol halas et (Beni benden alıp bir kez özgür eyle) (13/32)

*Gidiş, yaşayış tarzı:

Egri yolga her kim kirdi sögtim urdum (Eğri yola her kim girdi, çekiştirdim, vurdum) (7/5)

Hırs u heva nefs yolun koymak kerek (Hırs ve heva nefs yolunu bırakmak gerek) (3/76)

*Geçecek yer, yol:

Resva bolup yollar kezip yürdüm mena (Rezil olup yollar gezip yürüdüm ben işte) (5/12)

Tofrak sıfat yol üstide yol bolsam (Toprak gibi yol üstünde yolu olsam) (6/13)

Yol üstide tofrak bolsam kâfir olmas (Yol üstünde toprak olsam kâfir olmaz) (10/22)

Yol üstide aziz başı misli turab (Yol üstünde aziz başı toprak gibi) (2/81)

Çöller kezib yollar yürüb Hakk Lâ mekân (Çöller gezip yollar yürüyüp Hakk lamekân) (20/105)

*Adap, usul, erkân:

Tarikatnı yollarıdur kattığ azab (Tarikatın yollarıdır çetin azap) (6/12)

Bu yollarda bîbak yörme sâdık bolgıl (Bu yollarda yalnız yürüme sadık ol) (14/126)

*Yol, yöntem:

Erenlerdin yolnı sorap yürdüm mena (Erenlerden yolu sorup yürüdüm ben işte) (6/12)

Bizdin selâm dostlarga taleb yolın koymasun (Bizden selam dostlara, talep yolunu bırakmasın) (1/93)

*Güzergâh:

Kul Hâce Ahmed kul bolgan yol üstide kül bolgan (Kul Hoca Ahmed kul olan, yol üstünde kul olan) (7/97)

*Mesafe, ara; bir yerden bir yere gitmek için aşılan uzaklık:

Kul Hace Ahmed menzil hatar yollar yırak (Kul Hoca Ahmed menzil tehlikeli yollar uzak) (23/47)

Her bir şâhı miñ yılçalık yolnı tutar (Her bir dalı bin yıl kadarlık yolu tutar) (6/138)

yüz: Sözcük, temelde "yüz, çehre, surat" anlamındadır. Eski Türkçede "yüz, çehre, sima" (Caferoğlu, 2015: 307; Ölmez, 2015: 367) olarak kayıtlı olan sözcük, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "yan, taraf, yön; karşı, kat; surat, çehre; üst; (mat.) yüz; sebep; görünüş" (Kanar, 2011; 804) anlamlarıyla kullanılmıştır.

Anlam genişlemesine uğrayan *yüz* sözcüğü, farklı yan anlamlarla eserde de kullanılmıştır.

*Sima, çehre, surat:

Kızıl yüzüm tâat kılmay soldı dostlar (Kızıl yüzüm ibadet eylemeyip soldu dostlar) (11/5)

Yaş ornıga kanın töküp yüzni boyar (Yaş yerine kanını döküp yüzünü boyar) (7/20)

*Karşıdakinin hoşgörürlüğüne güvenilerek gösterilen cüret:

Ne yüz birle saña aytay kılgıl âzâd (Ne yüz ile sana söyleyeyim, eyle azad) (10/7)

Ne yüz birle Hazret'ige bargum mena (Ne yüz ile Hazret'ine varayım ben işte) (1/26)

*Kişi:

Dua kılıñ nâdânlarnı yüzün körmey (Dua edin cahillerin yüzünü görmeyim) (3/14)

*(bir şeyin) üst kısmı, üzeri, yüzey:

Misli deryâ yüzide yörgen hası (Derya üzerinde yürümüş hası) (10/135)

2.11. Mecazlaşma

aç-: Türkçede sık kullanılan sözcüklerden biri olan *aç-* fiilinin kullanım sıklığına paralel olarak anlam alanı genişlemiştir. Clauson (1972: 18), "aç-", fizikî anlamda "çöz- (düğüm), aç- (hava)"; mecazi anlamda "açığa çıkar-, açıkla-" olarak sözcüğü kaydetmiştir. *Tarama Sözlüğü*'nde "parlat-, perdahla-; fethet-, zapt et-; uzağa sür-; yay-; açığa vur-, ortaya çıkar-; aş-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 14).

Aç- fiili aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere somut anlamdan soyut anlama geçerek mecazi anlamlar kazanmıştır.

*Bir şeyin önündeki engeli kaldır-, örtüyü kaldır-; önünü aç-:

Bir ü Barım sebak berdi perde açıp (Bir ve Var'ım dersler verdi perde açıp) (2/17)

*Ferahlat-, genişlet-:

Ariflerdin eşitseñ açar köñil mülkini (Ariflerden işitsen açar gönül ülkesini) (1/73)

açığ (acığ): Clauson (1972: 21), sözcüğün asıl anlamının "acı, ağrı" ve "tam olarak ekşi" olduğunu ve sonraki dönemlerde "kederli, acılı" mecazi anlamlarını kazandığını; Bazı Kuzeybatı ve Güneybatı şivelerinde *acı* "acı, ağrı" ve *acık* "sinir, öfke" anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığını kaydetmiştir. Eserde sözcük, somuttan soyuta anlam değişmesi yaşayarak mecazi bir anlam kazanmıştır.

*Acı, incitici, kırıcı:

Köñlüm kattığ tilim aççığ özüm zâlim (Gönlüm katı, dilim acı, özüm zalim) (9/1)

Bu ölümniñ şerbetidür aççığ şarab (Bu ölümün şerbeti acı şaraptır) (1/114)

*Izdırap, acı, ağrı:

Ölmes burun can aççığın zehrin tattım (Ölmeden önce can acısının zehrini tattım) (19/8)

Ölmey turup can aççığın zehrin tatsa (Ölmeden kalıp can acısının zehrini tatsa) (3/26)

Nesimi dek can aççığın çekmek kerek (Nesimi gibi can acısını çekmek gerek) (3/76)

Ölmes burun cân aççığın zehrin tattı (Ölmeden önce can acısının, zehrini tattı) (4/130)

açuk: Clauson (1972: 22), *aç-*'tan türeyen *açuk* için "asıl anlamı *açık*, mecazi genişlemelerle "açık (hava) ; arkadaş canlısı; açık, belli, anlaşılır"; son zamanlarda Osmanlı'da "finansal açık, iflas" anlamında" yorumunu yapmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, "açık olan her şey; açık, açılmış; net" anlamlarıyla kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 31, 540). *Tarama Sözlüğü*'nde "açık; güler yüzlü, şen" anlamlarıyla geçmektedir (Dilçin, 2013: 14).

*Kapalı olmayan, örtüsüz:

Batın közi açukları hayran kaldı (Batın gözü açık olanlar hayran kaldı) (4/11)

ağır: Temel anlamda " (fizikî olarak) ağır" olduğunu ifade eden Clauson (1972: 88), sözcüğün mecazi zıt anlamda geliştiğini kaydederek " (1) övgü dolu; önemli, seçilmiş; değerli, samimi; (2) kötü anlamda "sıkıcı, ağır (masraf); acıklı" anlamlarını vermiştir.

Eski Türkçede "ağır; önemli" (Tekin, 2016: 293); *Eski Uygur Türkçesi*'nde "ağır, çetin; sanlı, saygıdeğer, şerefli, itibarlı" (Caferoğlu, 2015: 7); Eski Anadolu Türkçesi döneminde "sert; keskin; çok, bol; ağırlık; kalabalık (Kanar, 2011: 24) anlamlarıyla kayıtlıdır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "ağır, yavaş; ağırlık, yük; pahalı; itibarlı kimse" şeklinde sözcük anlamlandırılmıştır (Ercilasun, 2018: 25, 542).

Tarama Sözlüğü'nde "sert, keskin; çok, bol, kalabalık; ağırlık" olarak kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 15). Sözcük, eserde "çok, bol, çetin, güç" gibi mecazi anlamlar üstlenmiştir.

*Çok, bol, ağır:

Ne kılgaysın günâhlarıñ tağdın ağır (Neyleyeceksin, günahların dağdan ağır) (11/3)

Tağdın ağır günahıñ bâr özüñe kel (Dağdan ağır günahın var özüne gel) (32/98)

*Çetin, güç, zor:

Merkep yağır, yüküm ağır özüm gamgin (Merkep yaralı, yüküm ağır, kendim gamlı) (2/71)

arka: Clauson'da (1972: 215) "orijinalinde insan, hayvan veya bir şeyin arkası; mecazi anlamda ise destekçi, birinin arkasında durup onu destekleyen kişi" olarak kayıtlıdır. Gülensoy (2011a: 78), "arka, sırt; yardım; yardımcı" anlamlarıyla vermiştir.

Kutadgu Bilig'de "arka, arka yan, art; yardımcı; bel, sırt; arka, geri" anlamlarındadır (Maımaıtıaılı, 2013: 51). Eckmann (1988: 247), "arka (taraf); arkası sıra, onun arkasından" olarak sözcüğü kaydetmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "sırt; zorluklarda sana yardımcı olan arka" anlamlarıyla geçmektedir (Ercilasun, 2018: 64). *Tarama Sözlüğü*'nde ise anlamı "yardımcı, koruyucu, kayırıcı"dır (Dilçin, 2013: 24).

Eserde "geri, ikinci plan" mecaz anlamında kullanılmıştır.

*Geri, ikinci plan:

Ey bihaber dünya işin arka salgıl (Ey habersiz dünya işini geriye koy) (12/14)

Bu dünyanıñ izzetlerin arka taşlab (Bu dünyanın izzetlerini arkaya atarak) (1/51)

baş: Deyim aktarmalarında çokça kullanılan *baş* sözcüğü temelde "baş, kafa" anlamındadır. Gülensoy (2011a: 118), sözcüğü iki madde başında vermiştir. Birincisi "baş, kafa, başlangıç", ikincisi ise "yara, çıbandır". Tekin ise (2003: 71) Altay Dil Teorisinde bulunan *r//z l//ş* ses denkliklerinden hareketle *baş* sözcüğündeki /ş/ foneminin daha eski olan /l/ foneminden geldiğini söylemiş ve *balıq* sözcüğüyle bağlantılı olduğunu ifade etmiştir.

Ölmez (2015: 345), "baş, başlangıç; önder, lider; y. a. parçası" olarak sözcüğü kaydetmiştir. Eski Uygur Türkçesi döneminde de *baş* sözcüğü "baş, kafa; yara, yara başı; başlangıç, birinci, ilk" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 35). *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te "insan başı; genel olarak baş (hayvan, bitki, eşya, dağ vb.); başta gelen, esas; erkeğin nikâh sırasında eşine vermeyi kabul ettiği mal veya para; yara" olarak kayıtlıdır (Ercilasun, 2018: 576-577).

Tarama Sözlüğü'nde "başkan, topluluğu yöneten, komutan; (insan ve hayvan sayımında) tane; başak; yara" anlamlarıyla verilmiştir (Dilçin, 2013: 37). Türkçe Sözlüğü'nde ise on altı farklı anlamla kayıtlıdır (Parlatır, 1998a: 228).

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzereeserde geçen *baş* sözcüğünde bir mecazlaşma söz konusudur.

*Öz varlık, benlik:

Ellig altı yaşka yetti muñluğ başım (Elli altı yaşa ulaştı dertli başım) (7/7)

Nefs başıga yüz miñ belâ karmap saldım (Nefs başına yüz bin bela sarıp saldım) (3/3)

Kim ülfetdür başı üzre yüz miñ külfet (Yakınlık kuranın başında yüz bin eziyet ve sıkıntı olur) (27/82)

*Başkan, önder, komutan:

Közi yaşlığ halka başlığ kaddı hilâl (Gözü yaşlı, halka önder, bedeni hilal) (2/2)

*Üst, üzer:

Hikmet ayt dep başlarımga nur saçıldı ("Hikmet söyle!" diye, başlarıma nur saçıldı) (20/2)

Mansur yañlıg dar başına minmek kerek (Mansur gibi darağacı başına binmek gerek) (3/76)

*Tamamen, bir bütün halinde:

Başdın ayağ hasretiñde dad eylesem (Baştan ayağa hasretinde feryat eylesem) (1/7)

*Can, yaşam:

Başdın keçtim cândın keçtim hem imândın (Baştan geçtim, candan geçtim, hem imandan) (3/7)

Başıñ birle erenlerge hizmet kılgıl (Başın ile erenlere hizmet kıl) (16/14)

Baş ne bolgay garib canım yüzmiñ feda (Baş ne olsun garip canım yüz bin feda) (11/22)

*Düşünce, akıl, zihin:

Eyâ dostlar amelsizmen başım kattı (Ey dostlar, amelsizim, başım kurudu) (8/7)

Başımga tüşüp na'ra-yı sevda-yı Muhammed (Başıma Hazreti Muhammed'in yüksek sevgisi düştü) (1/41)

*Bir şeyin yakını veya çevresi:

Tabut birle alıb tursa gor başıda (Tabut ile alıp dursa kabir başında) (21/47)

*Bir şeyin başladığı yer, başlangıç:

Tevbe kılıp yol başıga barıp turgıl (Tövbe edip yol başına varıp dur) (6/77)

*Kişi, birey:

Merdâne bol garib baş ömriñ yel dek öter a (Yiğit ol garip baş, ömrün yel gibi geçer ha) (4/147)

iz: Clauson (1972: 277), sözcüğün asıl anlamını "ayak izi, iz, eser" olarak vermiştir. Gülensoy (2011a: 444), sözcük için "belirti, nişan, alamet" anlamlandırmasında bulunmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *iz* için "deride ve yerdeki uzunlamasına çizik, kazıntı" tanımlaması yapılmıştır (Ercilasun, 2018: 38). *Kutadgu Bilig*'de "iz, nişan" anlamıyla verilmiştir (Maımaıtıaılı, 2013: 282).

İz sözcüğünde, somut bir *iz*den soyuta geçişle bir mecazlaşma olduğu eserden alınan aşağıdaki örneklerde tespit edilmiştir.

*Belirti, nişan, emare:

Bihamdillâh kördüm dedi izim öpti (Allah'a hamd olsun, gördüm dedi, izimi öptü) (15/2)

Erenler izin izlep memleketdin keçmişler (Erenler izini sürerek ülkeden geçmişler) (2/102)

Kimni körse izin alıp sürer közge (Kimi görse izini alıp sürer göze) (28/105)[20]

*Yol, iz:

Allâh'ımnı izlermen izin alıp ketermen (Allah'ımı ararım izine düşüp giderim) (1/57)

kara: Sözcük temelde "siyah" anlamındadır. Serkan Şen (2007: 132), sözcüğün temel anlamının Orhon Yazıtları'nda karşımıza çıkan "yönetilen halk" olduğunu, fakat kökeninin yine de tartışmalı olduğunu ifade eder.

[20] İncelenen eserin açıklama kısmında sözcük için "onay" anlamı verilmiştir.

Hasan Eren'in (1999: 210) kaydettiğine göre Kahane-Tietze, Deorfer gibi yazarlar sözcüğün Arapça kökenli olduğunu söylemiştir. Kononov ise sözcüğün Türk diyalektlerinde kullanılması nedeniyle bu görüşe katılmamıştır.

"Kara, alelade, avam; siyah; budun'la kullanılınca halk, millet; hayvan sürüsü, ehli hayvan; kötü, pis; iftira; toprak parçası; zenci; sıkıntılı, kederli" anlamları sözcüğün karşıladığı manalardandır (Caferoğlu, 2015: 167; Kanar, 2011: 419; Tekin, 2010: 147). Gabain (2009: 149-159), *Renklerin Sembolik Anlamları* çalışmasında sözcüğün sembolik anlamına değinmiş ve sözcüğün anlam alanında bulunan "kuzey" manasını vurgulamıştır.

Mecazi anlamları bünyesinde barındıran sözcüğün "alelade, avam" anlamları, Türkiye Türkçesi döneminde sözcüğün anlam alanından çıkarak sözcüğü anlam daralmasına uğratmıştır. Eserde "sıkıntılı, kederli; kötü, utanç içinde; felaketli; günahkâr, pis" gibi anlamlarla geçmektedir.

*Sıkıntılı, kederli:

Saç sakalım hüb agardı könglüm kara (Saç sakalım hep ağardı, gönlüm kara) (12/5)

*Karanlık, sıkıntılı (yer):

Kızıl yüzüñ kara yerde solgan yahşi (Kızıl yüzünün kara yerde solması iyi) (10/6)

*Kötü, utanç içinde:

Emdi boldı ahir meni yüzüm kara (Şimdi oldu sonunda benim yüzüm kara) (4/24)

*Lekeli, utanç verici durumda olan:

Kara yüzüm dergahiñge sürmedim men (Kara yüzümü dergâhına sürmedim ben) (5/24)

*Kötü, felaketli (gün):

"Men Rabbük" dep turganda kara kündür oşende ("Rabbin kimdir?" deyip durduğunda, kara gündür o anda) (7/28)

*Kötü, iyi olmayan:

Aknı kara kılganlar ol tamuga kirmişler (Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler) (6/102)

*Kötü durumda, günahkâr, pis:

Akman birle karaman köb körüp edi devran (Ak yüzlü ile kara yüzlü çok görmüştü devran) (2/120)

Dîli köñli kara pendimni almas (Gönlü kalbi kara, öğüdümü almaz) (27/148)

kattığ (kattı): Gülensoy (2011a: 475), sözcüğün temel anlamını "katı, sert" olarak kaydetmiştir. Tekin (2016: 302), bu sözcüğün Moyun Çor Yazıtı'nda "sertçe, şiddetlice" ve *Irg Bitik*'te "sert, katı" anlamlarında olduğunu belirtmiştir. Yine sözcüğün ilk anlamı "katı, sağlam, cehd" olarak Caferoğlu (2015: 170) tarafından verilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ise "katı, güçlü, sert, sıkı, bir şeyin katı olanı: katılık" (Ercilasun, 2018: 692) şeklinde açıklanmıştır. *Tarama Sözlüğü*'nde "çok, çok fazla, iyice, sıkı sıkı, sıkı, gayet" *kattığ* sözcüğünün ilk anlamı olarak verilmiştir (Dilçin, 2013: 141). Sözcük eserde mecaz anlamıyla kullanılmıştır.

Köñlüm kattığ, tilim aççığ, özüm zâlim (Gönlüm katı, dilim acı, özüm zalim) (9/1) dizesinde gönül "sert, donmuş, katı" olarak nitelendirilmiştir. Burada mecâzi bir sertlik söz konusudur.

köç-: Temel anlamı "göç-, yer değiştir-" olan sözcük zamanla mecazi anlam kazanarak "öl-" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Eserde "öl-, git-, yok ol-" mecaz anlamlarıyla kullanılmıştır.

*Öl-:

Amel kılmay kervân bolup köçtim mena (Amel kılmadan Kervan olup göçtüm ben işte) (25/1)

Ukba sarı cedel kılıb mundın köçer (Ahirete doğru uğraşıp buradan göçer) (11/12)

*Ayrılıp git-:

Hây u heves mâ u menlik turmay köçti (Hay u heves, ben bencillik durmayıp göçtü) (2/3)

*Git-, yok ol-:

Vücudımdın bu ukbalar köçer mu kin (Vücudumdan bu kaygılar göçer mi ki) (5/68)

küy-: Clauson (1972: 726), *küñ- (g-)* şekliyle verdiği sözcüğü "tutuş-, yan- (geçişsiz)", hem asıl hem mecazi anlamda "(sinirle vb.) yan-" olarak kaydetmiştir.

Eserde *küy-* sözcüğü mecazi anlamlarıyla karşımıza çıkmıştır. Metinde genellikle somut olan *ateş* ve soyut kavramlar olan *acı* ve *ıstırabı* karşılamıştır.

*Kavrul-, yan-:

Ahker bolup küyüp yanıp öçtim mena (Kor ateş olup, kavrulup yanıp söndüm ben işte) (20/1)

*İçten içe yan-, tutuş-:

Kırk tokkuzda ışkıñ tüşti küyüb yandım (Kırk dokuzda aşkın düştü, tutuşup yandım) (10/6)

Bihod bolup küyüb yanar içi taşı (Şaşkın tutuşup yanar içi dışı) (8/12)

Işk odıda küygenler seher vakti bolganda (Aşk ateşinde yananlar seher vakti olanda) (2/96)

*Yan-, dert çek-:

Bağrım küyüp candın toyup öldüm mena (Bağrım yanıp candan doyup öldüm ben işte) (1/14)

Muhammed ışkıda içi küyedür (Muhammed'in aşkından içi yanmaktadır) (18/36)

Âşıkları halk içinde küyüp yığlar (Âşıkları halk içinde yanıp ağlar) (10/60)

*Acı çek-:

Ölüp barsa tar lahedde canı küygey (Ölüp varsa dar kabirde canı yanar) (4/81)

sınuk: Sözcük *sın-* fiilinden türemiş edilgen bir isimdir. Clauson (1972: 837), sözcük için "hem fizikî anlamda 'kırık' hem de mecazi anlamda 'yenilmiş, (ruhen) kırık' vb." yorumunu yapmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde "kırık, kırılmış; yenilmiş; mütevazi" anlamlarıyla kullanılmıştır (Kanar, 2011: 602).

Sözcük, eserde *gönlü kırık* deyimi içinde mecazi yönüyle kullanılmıştır.

*Kırık, incinmiş, gücenmiş:

Kayda körseñ köñli sınuk merhem bolgıl (Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen) (3/1)

Vâ-derigâ Haknı tapmay köñlüm sınuk (Vah ne yazık, Hakk'ı bulamayıp gönlüm kırık) (8/13)

Hakk zikrini vird eylegen köñli sınuğ (Hakk zikrini vird eyleyenin gönlü kırık) (8/22)

Özi muñluğ köñli sınuğ közde yaşı (Özü mahzun gönlü kırık gözde yaşı) (3/87)

Bidârlarnı közi yaşlık köñli sınuk (Uykusuzların gözü yaşlı, gönlü kırık) (2/94)

tart-: *Anlam Genişlemesi* bölümünde detaylı biçimde yer alan sözcük *Dîvân-ı Hikmet*'te "dert, sıkıntı" gibi soyut kavramlarla mecaz anlamda kullanılmıştır. Sözcük aşağıda yer alan her iki mısrada da "yaşa-, deneyimle-, katlan-" anlamlarıyla mecazi bir anlam yüklenmiştir.

*(sıkıntı, dert) çek-, katlan-:

Garibligde mihnet tartıp boldı habîb (Gariplikte sıkıntı çekip sevgili oldu) (6/1)

Keçe yatmay mihnet tartıp sâdık boldum (Gece yatmayıp, mihnet çekip sadık oldum) (9/4)

üy (e:v): Eski Türkçede *eb* biçimiyle kullanılan sözcük, "ev, çadır; kamp yeri, yurt" anlamındadır (Tekin, 2016: 298). Aksan (2014: 86), sözcüğün "ev, çadır" anlamlarının yanında "karargâh" ve "yurt, yurt içi" anlamını da karşıladığını kaydetmiştir. Sözcük, *Tarama Sözlüğü*'nde de "eş, zevce; menzil, burç" olarak açıklanmıştır (Dilçin, 2013: 98).

Anlam genişlemesine uğrayan *üy (e:v)* sözcüğü, mecazi anlamlar da kazanmıştır. Sözcük, eserde "düzen, inanç, cennet, mezar" gibi mecaz anlamlarda geçmektedir.

*Düzen, yer:

Allah yadı tekebbürni üyin buzdı (Allah yadı kibirlenmenin evini yıktı) (8/48)

Hırs u heva tekebbürni üyin bozgıl (Hırs ve heva, tekebbürün evini boz) (9/98)

*İnanç:

Din üyini garet kılıp eda kılgay (Din evini yağma eyleyip tamam eyler) (6/94)

*Cennet, cennet köşkü:

Uçmağ üyin umud tutup turur bolgay (Cennet evini umut edip durur olmalı) (1/107)

Râzılıkdın uçmağ üyin alur bolgay (Razılıktan cennet evini alır olmalı) (9/107)

*Kabir, mezar:

Siyasetlig üyge barıp kirmek kerek (Siyasetli eve varıp girmek gerek) (5/108)

yan-: Eski Türkçede "dön-, geri dön-, geri gel-k; tehdit et-; yay-" olarak kayıtlıdır (Caferoğlu, 2015: 284; Ölmez, 2015: 365; Tekin, 2016: 314;). *Dîvân-u Lugâti't-Türk*'te "dön-, vazgeç-; tehdit et-; (ateş) yan-; kus-" anlamlarıyla geçmektedir (Ercilasun; 2018: 378). *Abuşka Lugâtı*'nda "dön-" manasıyla verilmiştir (Atalay, 1970: 391). *Tarama Sözlüğü*'nde "dert dök-, şikâyette bulun-" sözcüğün karşıladığı anlamlardır (Dilçin, 2013: 246).

Sözcük, eserde "yan- tutuş-; acı çek-, olgunlaş-; büyük bir aşk ile sev-, üzül-, yönel-" gibi çeşitli mecaz anlamlarla kullanılmıştır.

*Yan-, tutuş-:

Ahker bolup küyüp yanıp öçtim mena (Kor ateş olup, kavrulup yanıp söndüm ben işte) (20/1)

Hâce Ahmed menim atım tüni küni yanar odum (Hoca Ahmed benim adım, gece gündüz yanar odum) (10/35)

*Büyük bir aşk ile sev-, yan-, bağlanmış ol-:

Kırk tokkuzda ışkın tüşti küyüp yandım (Kırk dokuzda aşkın düştü, tutuşup yandım) (10/6)

On beşimde dergahiñe yanıp keldim (On beşimde kapısına yanmış olarak geldim) (7/19)

Hüdâvendâ señe men yandım emdi (Allah'ım sana ben yandım şimdi) (4/34)

Zikrinde şevklenip küyüp yansam (Zikrinde şevklenerek kavrulup yansam) (6/56)

Hakk'a yanıp mü'min bolsañ tâat kılgıl (Hakk'a yanıp mümin olsan, ibadet eyle) (1/85)

*Yan-, acı çek-:

Küydüm yandım gül dek taki fenâ boldum (Kavruldum, yandım, gül gibi ta ki yok oldum) (6/7)

Musa sıfat vücutlarım küyüp yandı (Musa gibi varlığım tutuştu yandı) (10/8)

*Olgunlaş-:

Şakir bolup ortap yanıp küydüm mena (Şükreden olup tutuşup yandım ben işte) (1/12)

Hak yolıda küyüp yanıp biryan bolur (Hakk yolunda tutuşup yanıp biryan olur) (11/81)

*Pişmanlık duy-, acı çek-:

Küydüm yandım bolalmadım hergiz appak (Tutuştum yandım, olamadım asla tertemiz) (10/13)

Vücudlarım öz öziden küyüp yandı (Vücudum kendi kendine tutuşup yandı) (7/15)

*Üzül-, yan-:

Bihud bolup küyüp yanar içi taşı (Şaşkın tutuşup yanar içi dışı) (8/12)

*Yan-, yok et-:

Nefsim meni od dek yanıp yolum urdı (Nefsim benim ateş gibi yanıp yolumu kesti) (6/51)

*Çok iste-:

Seherlerde erte kopup Hakk'a yansam (Seherlerde erken kalkıp Hakk'a yansam) (13/64)

*Ateş saç-:

İki közi od dek yanıp okrap turır (Ki gözü ateş gibi yanıp bakıp durur) (5/80)

*Yönel-:

Ey nâinsaf dünya fâni Hakk'a yangıl (Ey insafsız dünya fani Hakk'a yan) (22/98)

*Yanarak yok ol-:

Na'ra tartsa zerre hergiz kalmaz yanar (Nara çekse, zerre asla kalmaz, yanar) (3/105)

yé:-: Temelde "ye-" anlamındadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, "(yemek vb. şeyler) ye-" olarak açıklanmıştır (Ercilasun, 2018: 378).

Türkiye Türkçesine değin anlam alanı genişleyen sözcük, *Derleme Sözlüğü*'nde "öldür-, ölü yemeği" anlamlarıyla verilmiştir (TDK, 1993u: 4241). *Türkçe Sözlük*'te "ağızda çiğneyerek yut-; aşındır-, kemir-, oy-; ısır-; bat-, çiz-, kaşındır-; (hoşa gitmeyen bir duruma) tutul-, uğra-; hakkı olmayan bir şeyi kabul et-; (yasal biçimde) cezalandırıl-; gücünü kır-, perişan et-; ödeme yapma-; para harca-; harcan-, kullanıl-; sürekli üz-" olarak kaydedilmiştir (Parlatır, 1998a: 2428).

Eserde *yé:-* sözcüğü, mecaz anlamlarıyla kullanıldığı gibi deyimleşmiş birleşik fiil gövdesinde de kullanılmıştır.

*"Çek-, katlan-, duy-" anlamını veren deyimleşmiş birleşik fiil gövdesi:

Ümmet bolsañ gam yemesseñ yalgan ümmet (Ümmet olsan gam yemezsin sahte ümmet) (5/10)

Dânâ ketti nâdân kaldı yedim efsus (Bilge gitti cahiller kaldı çektim üzüntü) (9/14)

Ey talibler halim körüp gamım yeñler (Ey talipler halimi görüp gamımı yiyiniz) (15/14)

Ara yolda kalmasun dep gamın yedi (Ara yolda kalmasın deyip tasasını çekti) (2/15)

Ümmet deyuben kiçe vü kündüz yedi hasret (Ümmet diyerek gece gündüz çekti hasret) (7/41)

Hakk'dın korkup ahiretge gam yemessen (Hakk'tan korkup ahirete gam çekmezsen) (16/65)

Ahiretni azabıdın kaygu yegil (Ahiretin azabından kaygı duy) (11/79)

*Hakkı olmayan veya yasak edilmiş bir şeyi kabul et-:

Yiyip harâm harışnı kolbârıga urarlar (Yiyip haram, mekruhu, torbalarına vururlar) (4/18)

Kâdı bolgan âlimler para rüşvet yeğenler (Kadı olan âlimler, para rüşvet yiyenler) (6/53)

Haram yegen hâkimler rüşvet alıp yegenler (Haram yiyen hâkimler, rüşvet alıp yiyenler) (8/102)

yol: Clauson (1972: 917), sözcüğün temel anlamının "yol, yön" olduğunu söylemiştir. İlk dönemlerde "zaman", sonraki dönemlerde "iz, şerit" anlamlarında olduğunu kaydetmiştir.

Yol sözcüğü, eserde "gaye, uğur; yoluculuk, yaşayız tarzı, yöntem, güzergâh, ilke" gibi çeşitli mecaz anlamlarla kullanılmıştır.

*Şeriat, hak yol:

Tokkuzumda tolganmadım togrı yolga (Dokuzumda dolanmadım doğru yola) (22/2)

Yol tapay dep başım birle tünler kattım (Yol bulayım deyip başım ile geceleri dondum) (13/5)

*Gaye, uğur, maksat:

Işk yolıda bolalmadım misli türâb (Aşk yolunda olamadım misali toprak) (10/4)

*Gidiş, yaşayış tarzı:

Egri yolga her kim kirdi sögtim urdum (Eğri yola her kim girdi, çekiştirdim, vurdum) (7/5)

Hırs u heva nefs yolun koymak kerek (Hırs ve heva nefs yolunu bırakmak gerek) (3/76)

*Yolculuk:

Yollar uzak yol azukın alalmadım (Yollar uzak yol azığını alamadım) (11/47) dizede ikinci olarak geçen *yol* sözcüğü "yolculuk" manasında kullanılmıştır.

*Yol, İlahi huzura ulaştıran vasıta:

Tört yanımdın yol indi kevn ü mekân içinde (Dört yanımdan yol indi evren ve mekân içinde) (1/63)

*Bir amaca ulaşmak için başvurulan yöntem:

Bizdin selâm dostlarga taleb yolın koymasun (Bizden selam dostlara, talep yolunu bırakmasın) (1/93)

*Güzergâh:

Kul Hâce Ahmed kul bolgan yol üstide kül bolgan (Kul Hoca Ahmed kul olan, yol üstünde kul olan) (7/97)

*Uyulan ilke, sistem:

Bu yollarda bîbak yörme sâdık bolgıl (Bu yollarda yalnız yürüme sadık ol) (14/126)

*Mesafe:

Her bir şâhı miñ yılçalık yolnı tutar (Her bir dalı bin yıl kadarlık yolu tutar) (6/138)

yörü- (yürü-): Eski Türk Yazıtları'nda dahi çok anlamlı bir yapıya sahip olan fiili, Eski Türkçede "yürü-; dolaş-, hareket et-; ilerle-, geliş-; sefere çık-; yaşa-; kabul gör-; reddet-; meşgul ol-" olarak kayıtlıdır (Eraslan, 2012: 626; Ölmez, 2015: 367; Tekin, 2016: 316).

Fiil, eserde "dolaş-; yürüyüp git-; yaşa-; izinden git-; (bir duruma) devam et-" gibi mecaz anlamlarla kullanılmıştır.

*Dolaş-:

Neçe yıllar yörüp halkka yol körgüzgey (Nice yıllar dolaşıp halka yol gösterecek) (7/2)

*Yaşa-:

Pak ışkını kolga almay bolmas yürüp (Temiz aşkını ele almadan yürümek olmaz) (4/12)

Amelsizler kahkah külür hurrem yörür / Fermanige boyun sungan pürgam yörür / Keçe küntüz dideleri pürnem yörür / Köz yaşımnı derya kılıp yördüm mena (Amelsizler kahkahayla güler neşeli yürür / Fermanına boynunu sunan gamla dolu yürür / Gece gündüz gözleri yaş dolu yürür / Gözyaşımı derya eyleyip yürüdüm ben işte.) (5/15) dörtlükte geçen tüm *yörü-* fiilleri "yaşamak" anlamındadır.

*(Yaşayışını) takip et-, izinden git-:

Yürür anı ışkıda keçe küntüz sargarıp (Yürür O'nun aşkında, gece gündüz sararıp) (1/99)

*(Bir duruma) devam et-:

Ey Kul Ahmed sen yürüp gamgin köngülni avlagil (Ey Kul Ahmed sen yürüyüp gamlı gönülü avla) (9/119)

yut-: Fiilin temel anlamını "yut-" olarak veren Erol (2014: 716), sözcüğe Eski Anadolu Türkçesi döneminden önce rastlanılmadığını; Çağatayca metinlerde ise kullanıldığını söylemiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, sözcüğün Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde "yut-, yiyip iç-" anlamıyla verilmiştir (Ercilasun, 2018: 331). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "yut-; içine alıp kaybet-; görünmez kıl-; tahammül et-, içinde bırak-; ye-" anlamlarındadır (Kanar, 2011: 798). *Tarama Sözlüğü*'nde *yut-* sözcüğü "hazmet-, dışarı vurma-, içinde bırak-" *ut-* sözcüğü de "yen-, oyunda kazan-; yararlan-" anlamlarıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 233, 265).

Mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesine uğrayan sözcük, hikmetlerde "hâkim ol-, içine alıp görünmez kıl-; nasiplen-, yararlan-; tahammül et-" anlamlarıyla kullanılmıştır.

*Hâkim ol-:

Şeytân kelip nefs hevân özi yuttı (Şeytan gelip nefs ve hevayı kendisi yuttu) (8/6)

Nefs u hevâ orta alıp meni yuttı (Nefs ve heva ortaya alıp beni yuttu) (5/131)

*İçine alıp görünmez kıl-:

Bul sebebdin yer yarıldı anı yuttı (Bu sebepten yer yarıldı onu yuttu) (7/94)

Kaf tağın tükel yutsa torlanmaz ol (Kaf Dağını toptan yutsa turlanmaz o) (2/134)

*Nasiplen-, yararlan-:

Pir-i mugan katresidin cur'a yutmay (Pir-i Kâmilin damlasından yudum yutmadan) (10/129)

*Tahammül et-:

Şeyhmen teyu binâ koyup odnı yutsa (Şeyhim deyip ortaya çıkıp ateşi yutsa) (6/133)

yük: Clauson (1971: 910), *yü-* fiilinden türediğini söylediği sözcüğün temel anlamını "yük, sorumluluk; ağırlık" olarak vermiştir. Eski Türkçeden bu yana kullanılan *yük* sözcüğü, kullanım sıklığına bağlı olarak yan anlamlar edinmiştir. Bu yan anlamların bir kısmı da "günah, meşakkat, zahmet,

sorumluluk, görev" gibi mecaz anlamlarıdır. Sözcük, hikmetlerde mecazi anlamlarıyla kullanılmıştır.

*Yüklenilen şey, günah:

İsyan yüki düta kıldı dermandemen (İsyan yükü belimi büktü dertliyim) (9/22)

*Zahmet, meşakkat, dert:

Merkep yağır, yüküm ağır özüm gamgin (Merkep yaralı, yüküm ağır, kendim gamlı) (2/71)

Arkasıga köterür kırk eşekni yükini (Arkasına yükler kırk eşeğin yükünü) (6/73)

*Sorumluluk, görev:

Ol himâr dek boluban yük astıda kalmışlar (O eşek gibi olup yük altında kalmışlar) (7/102)

Eserde mecazlaşma yoluyla oluşmuş deyimler de mevcuttur:

agzıdın od saç- : Ağzından ateş saç-, içindeki manevi duyguları etrafa yay-.

Muhabbetni câmın içken divâneler / Kıyamet kün od agzıdın saçar dostlar (Muhabbetin kadehini içen Dîvâneler / kıyamet günü ağzından ateş saçar dostlar) (1/20) buradaki *od (ateş)* sözcüğü manevi bir durumun karşılığıdır. Ağızdan ateş çıkması, aşk şarabını içen Allah dostlarının, Kıyamet gününde içlerindeki bu sevgiyi, aşkı ağızlarından dışarıya saçacakları ifade edilmek istenmiştir. Türkiye Türkçesi döneminde kullanılan bir deyim değildir.

kan yut-: *Tarama Sözlüğü*'nde "pek çok sıkıntı, ıstırap çek-" olarak kaydedilmiştir (Dilçin, 2013: 136).

Riyazetni kattığ tartıp kanlar yutup (Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup) (1/1) dizesinde *kan yut-* deyimi "eziyet ve ıstırap çek-" manasında kullanılmıştır.

köñli kattığ: *Tarama Sözlüğü*'nde "taş yürekli, insafsız, merhametsiz" olarak geçmektedir (Dilçin, 2013: 141).

Köñli kattığ dîl âzârdın Hudâ bîzâr (Gönlü katı, gönül inciticiden Allah şikâyetçi) (22/1) dizesinde katı gönüllü; sert, acımasız, merhametsiz kişi yerine kullanılmıştır.

söz aç-: "Konuş-, bahset-" manasına gelen bir deyimdir (Kanar, 2011: 615).

Men defter-i sâni sözin açtım mena (İkinci defter sözlerini açtım ben işte) (1/1) sözünü aç-, "bir konu üzerinde konuşmaya, bahsetmeye başla-" manasını karşılamaktadır.

2.12. Eksiltme

kara: Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan *kara* sözcüğün kavram alanı oldukça geniştir. Sözcüğün kavram alanını genişleten bir olay da eksiltmedir. Orijinalinde renk adı olan sözcük, sıfat göreviyle kullanıldığı gibi ismi niteler hale de gelmiştir (Anlamları için bk. *Mecazlaşma / kara*).

Aknı kara kılganlar ol tamuga kirmişler (Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler) (6/102) kara sözcüğü "kötü, iyi olmayan" manasındadır. "Kara olan şey" olarak bir nesneyi veya kişiyi işaret etmektedir.

Akman birle karaman köb körüp edi devran (Ak yüzlü ile kara yüzlü çok görmüştü devran) (2/120) kara sözcüğü "kötü durumda, günahkâr" anlamındadır. "Kara yüz" yerine kullanılmıştır.

yaş: Clauson (1972: 975), sözcüğün temel anlamını "taze, nemli" olarak açıklamıştır. Bu anlamdan "(yeşil sebzeler için) taze; (ıslak akan gözyaşları için) nemli, ıslak; (birinin hayatının bir yılı için) her yıl taze" anlamlarına genişlediğini söylemiştir. Sözcük, Eski Türkçede "gözyaşı; ömür" (Ölmez, 2015: 365); "yaş, taze, yeşil, ot, ömür; gözyaşı; yaş, sin; zarar, ziyan" (Caferoğlu, 2015: 289) anlamlarıyla kullanılmıştır.

Riya tesbih elkinde yığlap yaşın tökmesler (Riya tesbihi elinde, ağlayıp yaşını dökmezler) (7/18) Dizede, *gözyaşı* sözcüğü eksiltme ile *yaş* şeklinde kullanılmıştır.

Yaş ornıga kanın töküp yüzni boyar (Yaş yerine kanını döküp yüzünü boyar) (7/20) gözyaşı sözcüğü eksiltmeye uğramış ve *yaş* biçimiyle kullanılmıştır.

2.13. Tabu ve Örtmece

köç-: Temel anlamı "göç-, yer değiştir-" olan sözcük zamanla mecazi anlam kazanarak "öl-" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Sözcüğün "öl-" kavramını karşılaması, tabu özelliği taşıdığının göstergesidir.

*Öl-:

Amel kılmay kervân bolup köçtim mena (Amel kılmadan Kervan olup göçtüm ben işte) (25/1)

Ukba sarı cedel kılıb mundın köçer (Ahirete doğru uğraşıp buradan göçer) (11/12)

2.14. Komşuluk

köter- (kötür-): Başlangıçta anlamı "kaldır-" olan sözcük zamanla "götür-" anlamını da karşılamaya başlamıştır.

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde "kaldır-, yükle-, götür-" anlamlarıyla geçmektedir (Caferoğlu, 2015: 118). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "yanında taşı-, ulaştır-; dayan-, katlan-, çek-; yok et-, uzaklaştır-; yukarı kaldır-; hasat et-" gibi anlamlarla verilmiştir (Kanar, 2011: 313-314). *Tarama Sözlüğü*'nde de "ortadan kaldır-, ayır-, uzaklaştır-; dayan-, yüklen-, taşı-; topla-; yukarı kaldır-" olarak kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 111).

Günay Karaağaç, sözcüğün "kaldır-" anlamından "götür-" anlamına doğru değiştiğini; bu iki kavram arasında önceki-sonraki hareket ve sebep-sonuç açılarından komşuluk ilişkisi olduğunu söylemiştir (Karaağaç, 1996: 48).

Eserde sözcük, "götür-" ve "kaldır-" anlamlarıyla da kullanılmıştır.

*Yukarı kaldır-, kaldırıp götür-:

Cenâzesin okup yerdin köterdiler (Namazını kılıp yerden kaldırdılar) (17/2)

Peygamberni cenâzesin köterdiler (Peygamberin cenazesini kaldırdılar) (5/46)

Meni salıb tört tarafdın kötergeyler (Beni koyup dört tarafımdan kaldırsalar) (19/47)

*Götür-, yanında taşı-, ulaştır-:

Goruñızını kazsalar men köterip salalmasmen (Kabrinizi kazsalar ben götürüp koyamam) (27/18)

2.15. Başka Anlama Geçiş (Anlam Kayması)

a. Yakın Anlama Geçiş

kéçe (géce): *Kéçe*'nin *keç-* fiilinden türemiş bir isim olduğunu belirten Clauson (1972: 694), sözcüğün en erken dönemlerde "akşamda geç / gece" olarak kullanılan bir zarf olduğunu söylemiştir. Kısa süre sonra "geç akşam / gece" için bir isim olarak *tün*den önceki zaman, gece" anlamında kullanıldığını eklemiştir. *Kéçe* sözcüğü, *tün* sözcüğünün anlamına geçmiş ve eş anlamlı duruma gelmişlerdir.

Eserde *kéçe* sözcüğü daha çok *tün, küntüz* sözcükleriyle yan yana kullanılmıştır.

*Gece:

Keçe kündüz zikrin aytıp râhat kıldım (Gece gündüz zikrini deyip rahat eyledim) (13/2)

Keçe yatmay mihnet tartıp sâdık boldum (Gece yatmayıp, mihnet çekip sadık oldum) (9/4)

Keçe kündüz bîgam yördüm men yaz u kış (Gece gündüz gamsız yürüdüm ben, yaz ve kış) (11/7)

"Taha" okub tün keçeler kaim boldum ("Taha" okuyup akşam ve geceler kaim oldum) (4/8)

Keçe namaz kündüzleri saim boldum (Gece namaz gündüzleri oruçlu oldum) (4/8)

Gor içinde keçe kündüz tâ'at kıldım (Kabir içinde gece gündüz ibadet eyledim) (2/9)

Keçeleri bidar bolup tañ atkunca (Geceleri uykusuz kalıp tan atana dek) (1/27)

Yürür anı ışkıda keçe kündüz sargarıp (Yürür O'nun aşkında, gece gündüz sararıp) (1/99)

Âşık bolsañ keçe kündüz tınmay yığla (Âşık olsan, gece gündüz dinmeden ağla) (4/111)

teñri: Sözcüğün temel anlamı "gök, gökyüzü"dür. Eski Türkçede "gök, gökyüzü; efendi, majeste; Tanrı" anlamlarıyla kullanılmıştır (Ölmez, 2015: 360).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, "yüce ve aziz Allah; (kafirlerin dilinde) gök; (kafirlerin dilinde) gözlerine büyük görünen ağaç, dağ vb. şeyler" olarak tanımlanmıştır (Ercilasun, 2018: 501). Sözcük, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde ve *Tarama Sözlüğü*'nde sadece "Allah" anlamıyla kayıtlıdır (Dilçin, 2013: 214; Kanar, 2011: 647).

Başlangıçta "gök" anlamına gelen sözcük zamanla "Tanrı" anlamını da karşılar olmuştur. Burada somuttan soyuta bir anlam genişlemesi söz konusudur. İlk anlamının zamanla kullanılmaması sonucu sözcük yalnızca ikinci anlamıyla kullanılır duruma gelmiştir. Dolayısıyla sözcük başka bir anlama geçerek yaşamaya devam etmiştir.

Eserde sözcük sadece "Allah" anlamıyla kullanılmıştır.

*Rabb, Allah:

Tileki her ne bolsa Teñri bergey (Dileği her ne olsa Tanrı vere) (6/148)

Ta ki yığlab secde eyley Teñri'ge keç (Ta ki ağlayıp secde eyleyeyim Rabbim affet) (15/8)

Teñri özi kadı bolub nazır bolsa (Tanrı Zatı hakem olup nazır olsa) (7/26)

Teñri Teâlâ sözin Resulullâh sünnetin (Tanrı Teala sözünü, Resulullah sünnetini) (4/37)

Sıdkıñ birle Allah degil Teñri bilsün (Sıdkın ile Allah de ki Tanrı bilsin) (12/86)

toz-: Clauson (1972: 572), *toz*la eş anlamlı olarak verdiği fiili "toz ol-, buharlaş-" olarak açıklamıştır. Eski dönemlerde seyrek görüldüğünü ve yalnızca kokular için kullanıldığını söylemiştir. Eski Türkçede "bitir-, toz-, yüksel-" anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 248). Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki anlamları ise "toz halinde savrul-, toz kalk-'tır (Kanar, 2011: 674). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde de "toz halinde savrul-, tozu savrul-, toz gibi savrul-" olarak anlamlandırılmıştır (Dilçin, 2013: 224). Funda Kara (2014: 47), sözcüğün *Zeban-ı Türkî*'de "kaybol-, uzaklaş-; koş-" anlamlarında geçtiğini

kaydetmiştir. Sözcüğün Anadolu ağızlarında karşıladığı anlamlar, "tozlan-, toz havalan-; gözden kaybol-; eski-" tir (TDK, 1993s: 3977).

Erol (2014: 748), sözcüğün *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *tozar-* şeklinde kayıtlı olmasının, sözcüğün Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren yakın anlama geçtiğinin kanıtı olduğunu kaydetmiştir. Eserde de sözcüğün anlam değişimi yaşadığı görülmektedir.

*Toz gibi savrul-:

Tokkuzumda tükel tozdum tokunmadum (Dokuz yaşımda tamamen toz gibi savruldum, karıştım) (3/19)

Berg-i gül dek solub tozub saçılgânlar (Gül yaprağı gibi solup kuruyup savrulup saçılanlar) (3/133)

*Gez-, oradan oraya savrul-:

Tâkat kılıb halk içinde tozup bolmas (Takat yetirip halk içinde gezip olmaz) (6/47)

*(-e doğru) uçuş-, yönel-:

Çün Hu dedim ma'siyetler tüzge tozdı (Çünkü Hu dedim kötülükler doğruya yöneldi) (8/48)

*İradesiz, dirayetsiz ol-:

Yoldın azıp tayıp tozup gümrâh bolur (Yoldan çıkıp, kayıp, tozup günahkâr olur) (5/94)

tütün: Sözcük başlangıçta "duman" anlamıyla kullanılmıştır. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde "duman; mesken sayımında alınan vergi" anlamlarında (Caferoğlu, 2015: 260); *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "duman" (Ercilasun, 2018: 913); *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*'nde "duman" (Kanar, 2011: 686); *Tarama Sözlüğü*'nde "duman" anlamıyla (Dilçin, 2013: 88) kayıtlıdır.

Kâmûs-ı Turkî'de sözcük, "yanan bir şeyden çıkan, havaya karışarak yukarıya kalkan siyahımsı gaz, duman; yakılıp dumanı teneffüs edilen Amerika'dan gelme yaprak" olarak geçmektedir (Şemsettin Sami, 2010: 448).

Türkiye Türkçesinde "patlıcangillerden, yapısında nikotin bulunan bitki; bu bitkinin kurutulup kıyılarak sigara biçiminde veya pipoyla içilen yaprağı; duman" anlamları verilmiştir (Parlatır, 1998b: 2267). *Derleme Sözlüğü*'nde ise "duman" anlamındadır (TDK, 1993s: 4015).

Sözcüğün "duman" anlamından sonra "patlıcangillerden, yapısında nikotin bulunan bitki; bu bitkinin kurutulup kıyılarak sigara biçiminde veya pipoyla içilen yaprağı" anlamlarını da bünyesine alması sözcüğün günümüzde yakın anlama geçtiğini göstermektedir.

Metinden alınan örneklerde yakın anlama geçiş söz konusu değildir. Sözcüğün yakın anlama geçişi Türkiye Türkçesi döneminde yaşanmıştır.

*Yanan bir şeyden çıkan, havaya karışarak yukarıya kalkan siyahımsı gaz, duman:

Ümmet dese dimağıdın çıkar tütün (Ümmet dese dimağından çıkar duman) (14/81)

Canı küyse azâsıdın çıkar tütün (Canı yansa uzuvlarından çıkar duman) (2/121)

b. Uzak Anlama Geçiş

eyle-: *é:ḍ*'den türemiş olan *eyle-* fiili, ilk anlamından hareketle uzak anlama geçmiş bir sözcüktür. Erken dönemde "(bir şeyi) yaralı bir şeye çevir-" bu anlamdan "(bahçe vb.) yetiştir-, ek- ve (bir şeyi) yararlı say-" bu anlamlardan da "(birine) saygı duy-" anlamlarına gelmektedir. Daha sonra ise "yap-, yarat-" anlamlarını karşılar olmuş ve sonunda *é:t-* fiili gibi hemen hemen bir yardımcı fiil haline gelmiştir (Clauson, 1972: 57).

Hikmetlerde sıkça kullanılan *eyle-* fiili "yapmak" anlamında yardımcı fiil şeklindedir.

*"Harca-, kullan-" anlamını veren yardımcı fiil:

Garib cânım sarf eyleyim yoktur mâlım (Garip canımı harcayayım, yoktur malim) (9/1)

*"Et-, yap-" anlamını veren yardımcı fiil:

Ta ki yığlab secde eyley Teñri'ge keç (Ta ki ağlayıp secde edeyim Rabbim affet) (15/8)

Elkiñ açıp dua eylep boyun sungıl (Elini açıp dua edip sabreyle) (14/11)

Cennet içre kirer âşık emr eylese (Cennet içine girer âşık emretse) (7/105)

c. Zıt Anlama Geçiş

bar-: Gülensoy (2011a: 1010), "erişilmek istenen yere ayak bas-, ulaş-" ilk anlamıyla vermiştir. Sözcük "var-, git-" (Orkun, 2011: 769; Tekin, 2016: 295); "var-, git-, ulaş-" (Caferoğlu, 2015: 33); "git-, ulaş-; yardımcı fiil" (Gulcalı, 2015; 193) olarak kaydedilmiştir. Sözcüğün "git-" anlamının yanında "gel-"; "peyda ol-, ortaya çık-" (Erol, 2014:760) anlamı ile "yok ol-, zail ol-" anlamının kullanılıyor olması da zıt anlama geçişin söz konusu olduğunu göstermektedir. Eserde de "git-, gel-" gibi zıt anlamlarda kullanılmıştır.

*Git-:

Kayda barsam Hızr babam meñe hemrâh (Nereye varsam Hızır Baba'm bana yoldaş) (12/2)

*Gel-:

Köz yaşmnı tuhfe kılıb bardım mena (Gözyaşımı armağan eyleyip vardım ben işte) (8/12)

*Geç-, git-, maziye karış-, yok ol-:

Bârça barur bu dünyâdın erman birle (Herkes gider bu dünyada üzüntü ile) (1/46)

2.16. Anlam Kötüleşmesi

canvar: Farsça *cânâver* kökünden gelen günümüzde *canavar* şekliyle kullanılan sözcüğün köken anlamı "canlı, mahlûk"tur (Sav, 2003: 165). Üşenmez (2006: 175) sözcüğü "canlı" anlamıyla kaydetmiştir. Bozkaplan (2009: 382), sözcüğün Anadolu ağızlarında hayvan adı olan *domuz* sözcüğü yerine kullanılarak güzel adlandırma yapıldığını ifade eder.

Eserde sadece bir hikmette geçen *canvar* sözcüğü "canlı" anlamıyla kullanılmıştır. Sözcük, günümüze gelene dek anlam kötüleşmesine uğramıştır.

*Canlı, mahlûk:

Tavuk cânvarnı körgil senâ aytur seherde (Horozu gör, sena söyler seherde) (11/25)

kara: Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan *kara* sözcüğün kavram alanı oldukça geniştir. Sözcüğün kavram alanını genişleten bir olay da anlam kötüleşmesidir. Orijinalinde renk adı olan sözcük, zamanla "sıkıntılı, kederli; ayıp,

kusur; karalık, kötülük" gibi olumsuz anlamları karşılar duruma gelmiştir (Anlamları için bk. *Mecazlaşma / kara*).

*Sıkıntılı, kederli:

Saç sakalım hüb agardı könglüm kara (Saç sakalım hep ağardı, gönlüm kara) (12/5)

*Karanlık, sıkıntılı (yer):

Kızıl yüzüñ kara yerde solgan yahşi (Kızıl yüzünün kara yerde solması iyi) (10/6)

*Kötü, utanç içinde:

Emdi boldı ahir meni yüzüm kara (Şimdi oldu sonunda benim yüzüm kara) (4/24)

*Lekeli, utanç verici durumda olan:

Kara yüzüm dergahiñge sürmedim men (Kara yüzümü dergâhına sürmedim ben) (5/24)

*Kötü, felaketli (gün):

"Men Rabbük" dep turganda kara kündür oşende ("Rabbin kimdir?" deyip durduğunda, kara gündür o anda) (7/28)

*Kötü, iyi olmayan:

Aknı kara kılganlar ol tamuga kirmişler (Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler) (6/102)

*Kötü durumda, günahkâr, pis:

Akman birle karaman köb körüp edi devran (Ak yüzlü ile kara yüzlü çok görmüştü devran) (2/120)

Dîli köñli kara pendimni almas (Gönlü kalbi kara, öğüdümü almaz) (27/148)

ton: Sözcüğün temel anlamı "giysi, elbise"dir. Ayten Atay (2010: 1), *ton (don)* sözcüğüyle ilgili çalışmasında sözcüğün aslında *tola- (dola-, çevir-, sar-)* fiiliyle ilgili olduğunu söylemiştir.

Türkiye Türkçesinde "giysi; vücudun belden aşağısına giyilen uzun veya kısa iç giysisi, külot; at kılının rengi" anlamlarıyla kullanılmaktadır (Parlatır, 1998a: 623). Eski Türkçede de kullanılan *ton (don)* sözcüğü, günümüze değin bir

anlam daralması ve anlam kötüleşmesi yaşamış, toplum içinde söylenmesi yadırganabilecek bir sözcüğe dönüşmüştür.

Eserde sözcüğün anlam daralması ve anlam kötüleşmesi yaşamadan önceki anlam alanıyla kullanıldığı görülmüştür.

*Giyeceklik, kumaş:

Hurlar kelip harır tondın kefen kıldı (Huriler gelip ipek kumaştan kefen eyledi) (16/2)

*Bir duruma bürün-; (mecazi anlamda) elbise:

Tevbe tonın kiygenimni bilelmesmen (Tövbe elbisesini giydiğimi bilemezdim) (18/47)

*Görev:

Andın soñra mücahede tonın kiyib (Ondan sonra mücahede elbisesini giyip) (7/78) Burada *mücahede* "savaş, uğraş, nefs terbitesi" gibi anlamlardadır. *Mücahede tonın kiy-* "mücahede görevini üstlenmek" olarak tanımlanabilir.

*Giysi, elbise:

Kiyer kir ton tapsa yeyür taâmlarnı (Giyer çul elbise, bulsa yer yemekleri) (4/16)

Uçmah içre harîr tonlar biçer dostlar (Cennet içinde ipek giysiler biçer dostlar) (6/20)

Uçmağ içre hülle tonın kiymek üçün (Cennet içinde hülle giysisini giymek için) (4/46)

Andın sonra kefen tonın kiydürgeyler (Ondan sonra kefen elbisesini giydirseler) (18/47)

Ma'nasın okganlarnıñ tonı gelim (Manasını anlayanların giysisi aba) (1/86)

SONUÇ

Anlambilim Açısından Dîvân-ı Hikmet adını taşıyan bu çalışmada, daha önce anlambilim açısından ele alınmamış Hoca Ahmet Yesevî'ye ait *Dîvân-ı Hikmet*'te geçen çoğunluğu Türkçe kökenli olan sözcükler üzerinde anlam bilimsel açıdan bir inceleme yapılarak, söz konusu sözcüklerin Eski Türkçeye nazaran nasıl bir değişme ve gelişme yaşadığı saptanmaya çalışılmıştır.

- Araştırmada anlam genişlemesine uğramış altmış altı sözcük (on beş isim, elli bir fiil), mecazlaşmaya uğramış yirmi sözcük (on iki isim, sekiz fiil), anlam daralmasına uğramış üç sözcük (üç isim), eksiltmeye uğramış iki sözcük (isim), tabu özelliği taşıyan bir sözcük (fiil), komşuluk özelliği taşıyan bir sözcük (fiil), başka anlama geçiş özelliği gösteren altı sözcük (üç isim, üç fiil), anlam kötüleşmesine uğramış üç sözcük (isim) incelenmiştir. Yakın anlamlılık, eş seslilik, karşıt anlamlılık, aktarma, benzetme eserden örnek verilen diğer anlam olaylarıdır.
- *Çek- / tart- / yé:-* fiilleri yakın (eş) anlamlı olarak hikmetlerde kullanılmıştır. Metinde en fazla *tart-* fiili geçmektedir. *Çek-* (katlan- anlamında) fiili 9 hikmette kullanılmıştır. Bu hikmetler dörtlük biçimindedir. *Tart-* fiili (çek-, katlan- anlamında) tümü dörtlük olmak üzere 29 hikmette geçmektedir. *Yé:-* fiili ise (çek-, katlan- anlamında) 12 hikmette yer almıştır. Bunlardan 9 hikmet dörtlük, 3 hikmet beyit şeklindedir. Türkçe kökenli üç sözcüğün metinde yakın anlamlı olarak kullanılması dikkat çekicidir. Sözcüklerin seçiminde aruz vezninin etkisi görülmemektedir.
- *El* ve *kol* sözcükleri de metinde yakın anlamlı olarak kullanılmıştır. Metinde en çok *kol* (el anlamında) sözcüğü yer almaktadır. *Kol* sözcüğü 47 hikmette *el* sözcüğü yerine kullanılmıştır. Bu hikmetlerin 41'i dörtlük, 6'sı ise beyit şeklindedir. El sözcüğü de (el anlamında) 14 hikmette[21]

[21] Bunlar 5, 8, 11, 14, 18, 21, 33, 46, 57, 80, 145 numaralı dörtlük biçiminde ve 45, 101, 103 numaralı beyit biçiminde hikmetlerdir.

kullanılmış; bunlardan 11'i dörtlük, 3'ü ise beyittir. El sözcüğü Batı Türkçesinde görülürken kol sözcüğü Doğu Türkçesinde kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesi döneminde yazıya geçirilen Dîvân-ı Hikmet'in her iki sözcüğü de barındırması önemlidir. Bu durum Hoca Ahmet Yesevî'ye ait olmayan şiirlerin tespiti için ipucu niteliğindedir. Kol sözcüğünün geçtiği 47 hikmetin Hoca Ahmet Yesevî'ye ait olduğu söylenebilir.

- *el (él) / memleket, oġul (oġıl) / ferzend, tamu (tamuğ) / duzah / cehennem, uçmaḳ / behişt / cennet, yok / adem* gibi Türkçe ve yabancı kökenli yakın anlamlı sözcükler bir arada kullanılmıştır.
- *Yüz* sözcüğü hem eş yazımlı hem de sesteş olarak metinde yer almaktadır. Sözcük en çok "sayı" anlamıyla geçmektedir.
- Eski Türkçeden günümüze içeriğindeki "horoz" manasını atarak anlam daralması yaşayan *tavuk* sözcüğü, eserde her iki cins için de kullanılmıştır. Sözcüğün metinde henüz anlam daralmasına uğramadığı tespit edilmiştir.
- *Dîvân-ı Hikmet*'te anlam değişmelerinden en fazla anlam genişlemesi tespit edilmiştir. En sık kullanılan sözcüklerden olan *al-* fiili, deyimleşmiş birleşik fiil gövdesinde kullanılmış olmakla birlikte cümlede "bir şeyi veya kimseyi bulunduğu yerden ayır-; birlikte götür-; kazan-, elde et-, al-; sahip ol-; duy-, hisset-; işit-; ele geçir-, al-, yok et-; eline al-; tut-, kavra-; (yol) tut-, (yola) gir-; yararlan-, faydalan; dinle-, tut-, yerine getir-; saplan-; tutup kaldır-, kendine çek-; (koku) duy-; kurtar-; çıkar- sıyır-; ye-; tutsak et-; koy-, (bir yere) yerleştir-; evlen-; kabzet-, cansız hale getir-; kabul et-; kendine ulaştırıl-, iletil-; belle-, belleyip al-; bir şeyin etki göstermesi, bir şeye etki et-; benimse-, bağlan-, ısın-; (içeri) sok-; bağla-; söndür-" gibi geniş bir anlam alanıyla kullanılmıştır. *Ber-, bil-, çık-, kal-, kör-, öt-, sal-, tur-, tut-, tüş-, ur-, yet-* sözcükleri *al-* fiili gibi metinde en geniş anlam alanıyla kullanılan sözcüklerdir.
- *Al-* fiili, 10. hikmetin 3. dörtlüğünde, 47. hikmetin 11. dörtlüğünde, 142. hikmetin 3. ve 5. dörtlüğünde yeterlik/yetmezlik fiili olarak kullanılmıştır. Fiilin *alalma-* biçimi ile kullanılması Çağatayca bir özelliktir.

- Anlam genişlemesi bölümünde incelenen altmış altı sözcükte fiilerin (elli bir) isimlerden (on beş) daha fazla anlam genişlemesine uğradığı görülmüştür.
- Anlam genişlemesine uğrayan sözcüklerden *bol-, kıl-, tur-, eyle-* fiilleri, yardımcı fiil görevinde de kullanılmıştır. *Al-, az-, bat-, ber-, çek-, kat-, kes-, kör-, koy-, okı-, tart-, tut-, tüş-, tüz-, ur-, yé:-* fiilleri ise deyimleşmiş birleşik fiil gövdesinde kullanılmıştır.
- *Yer* sözcüğünün temel anlamı Eski Türkçe'de "yeryüzü (gökyüzünün karşıtı), kara, toprak, yer"dir. Yine *Dîvân-ı Hikmet'*te yan anlamlarıyla birlikte "dünya, yeryüzü" temel anlamıyla kullanılmıştır. *Güncel Türkçe Sözlük*'te ise *yer* sözcüğünün temel anlamı olarak "bir şeyin, bir kimsenin kapladığı boşluk, mekân, mahal" verilmiştir. "Yeryüzü, yerküre" anlamı ise yan anlam durumuna gelerek on üçüncü sırada yer almıştır.
- Çalışmada yer alan mecazlaşmaya uğramış yirmi sözcükten on ikisi isimdir. İsimlerin fillere göre daha fazla mecazlaşmaya uğradı görülmüştür.
- *Dîvân-ı Hikmet'*te geçen sözcükler üzerindeki incelemeler, bir sözcüğün birden fazla anlam değişmesi olayına uğrayabildiğini göstermiştir. Örneğin, metinde geçen *kara* sözcüğü hem mecazlaşma hem eksiltme yoluyla anlam alanını genişletmiş hem de farklı anlam alanını kötüleştirmiştir. *Köç-* sözcüğünün metinde hem mecazlaşma hem de tabu yoluyla anlam alanını genişlettiği görülmüştür.
- Metinde incelenen sözcüklerden bir sözcüğün anlam genişlemesine uğradığı gibi anlam daralmasına da uğradığı tespit edilmiştir. Örneğin, *oġul (oġıl), oğlan* sözcükleri Eski Türkçede geniş bir anlam alanına sahipken sonraki dönemlerde anlam daralmasına uğramıştır.

Bu çalışmada görülüyor ki Türkçe ilk devirlerden itibaren çok anlamlı bir yapıya sahiptir. *Dîvân-ı Hikmet'*te geçen sözcüklerden de tespit edildiği üzere Türkçe, ilk döneminden *Dîvân-ı Hikmet*'in nüshalarının yazıldığı döneme kadar anlam alanında genişleme, daralma, mecazlaşma gibi çeşitli değişmelere uğramıştır. Daha ilk yazılı metinlerde hem çok anlamlı hem de soyut bir yapıya

sahip olan sözcükler gösteriyor ki Türkçe, daha eski, birkaç bin yıl öncesine dayanan gelişmiş bir dil niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Ahanov, K. (1993). *Til biliminiñ negizderi*, Almatı: Sanat Baspası.

Akçataş, A. (2009). Karahanlıca İlk Kuran Tercümesi Sözlüğü'nün söz denizinde bir gezi, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S.4/4*. 12-29.

Aksan, D. (1961). Anlam alışverişi olayları ve Türkçe, *T.D. Yıllığı*, *18*, 207-273.

Aksan, D. (1965). Türk anlambilimine giriş-anlam değişmeleri. *Belleten*, Ankara: 167-184.

Aksan, D. (1975). *Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlardan yararlanma, I. Türk Dili Kurultayına sunulan bildiriler.* Ankara: Ankara Ü. Basımevi.

Aksan, D. (1978). *Anlambilimi ve Türk anlambilimi*. Ankara: Ofset Matbaacılık.

Aksan, D. (1994). Anlambilim, ilgili alanlar ve Türkçe. *A.Ü. TÖMER Dil Dergisi, Doğan Aksan Özel Sayısı*. *S. 16*, 118-124.

Aksan, D. (2014). *En eski Türkçenin izlerinde*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.

Aksan, D. (2016). *Anlambilim, anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınları.

Ata, A. (2000). Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler I, *Türkoloji Dergisi, C.XIII, S.1*, 67-99.

Atalay, B. (1970). *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Atay, A. (2010). Anlam kötülenmesine uğramış güzel bir kelime: don. *International Journal of Social Science, 3/1*, 1-11.

Atay, A. (2018). Tarihi Türk şivelerinde bol-> ol- fiilinin iktidar ve imkân bildirmesi üzerine. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. *S.6/13*, 479-511.

Barthes, R. (1996). *S/Z*. (Çev. S. Öztürk Kasar) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bayraktar, N. (2000). Art zamanlı anlambilim açısından Orhon Yazıtlarında geçen toplumsal yaşamla ilgili sözcüklerin anlam bilimsel değerleri, *Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi 2000/1*, 209-218.

Bice, H. (2016). *Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî*. Mustafa Tatçı, (Ed.), Ankara: Merkez Repro Basım Yayın.

Bostancı, G. Ç. (2009). Mecaz anlamı temel anlama dönüşen kelimeler. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S.4/4, 148-171.

Bozkaplan, Ş. A. (2009). Anadolu ağızlarında güzel adlandırma örnekleri. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S.4/3*, 376-396.

Börekçi, M. (2009). *Türkiye Türkçesinde yapı ve işlev bakımından sözcükler*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, London: Oxford University Press.

Çakan, V. (2005). Hoca Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet. *Milli Folklor, S.68 Y.17*, 201-207.

Daşdemir M. (2015). *Oklama yöntemiyle Türkçenin yapısal-işlevsel dizimi* Erzurum: Fenomen Yayınları.

Dilçin, C. (2009). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.

Dilçin, C. (2013). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

Duman, M. (1997). Oğlan kelimesi ile gençlik kavramı üzerine. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, İstanbul. 113-130.

Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (Çev. G. Karaağaç) İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Eraslan, K. (2010). Hâce Ahmed Yesevî ve Emir Timur hakkında bir belge. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *Bahar S.12*, 353-438.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, A. B., Akkoyunlu Z. (2018). *Dîvân-u Lûgati't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*, Ankara: TDK Yayınları.

Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ergin, M. (2016). *Dede Korkut kitabı 1-2*. Ankara: TDK Yayınları.

Erol, H.A. (2014). *Eski Türkçeden eski Anadolu Türkçesine anlam değişmeleri.* Ankara: TDK Yayınları.

Gabain, A. V. (2009). *Türkoloji makaleleri*. (Derleyen ve Şerh Eden: Yusuf Gedikli), İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

Gülensoy, T. (2011a). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü: A-N*, Ankara: TDK Yayınları.

Gülensoy, T. (2011b). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü: O-Z*, Ankara: TDK Yayınları.

Günay, V. D. (2007). *Sözcükbilime giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Güzeldir, M. (2002). *Abuşḳa Lüġâti*. (Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.

Guıraud, P. (1999). *Anlambilim*. (Çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual Yayınları.

Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" hikayesi.* Ankara: TDK Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1990). Eski Türkçe'nin gramer yapısı ve örnek olarak fiilden isim yapan -l eki, *TDAY-Belleten, C.38, S.1990*. Ankara: 65-80.

Hazar, M, (2013). Türkiye Türkçesindeki anlam bilimi bibliyografyası. *Türük-Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, S.1/2*, 137-173.

Hengirmen, M. (2009). *Dil bilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.

İnan, A. (1956). Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten: C.4/ 6*, 179-195.

Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

Kara, F. (2014). *Kélür-nâme (Zebân-ı Türkî) adlı Çağatayca-Farsça sözlükteki eş yazımlı ve yakın (eş) anlamlı kelimeler.* VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongres'inde sunulan bildiri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

Karaağaç, G. (1996). Eş yazılılık, eş seslilik ve çok anlamlılık, *Ege Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Araştırmaları Dergisi VIII:* 31-35.

Karaağaç, G. (2013). *Dilbilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Karaağaç, G. (2015). *Dil bilgisi ve anlam bilgisi çözümlemeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kılıç, V. (2009). *Anlambilime giriş, temel kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayınları.

KIRAN, Z. ve A. (Eziler) (2013). *Dilbilime giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MAIMAITIAILI Nuerjıamalı (2013). *Kutadgu Bilig'in sözvarlığı açısından açıklamalı sözlüğü* (Yüksek Lisans Tezi) Yıldız Teknik Üniversitesi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.

Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi II*, Ankara: TTK Yayınları.

Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk Yazıtları (metin-çeviri-sözlük)*, Ankara: Bilgesu Yayınları.

Özalan, U. (2014). Türk dilinin çağdaş diyalektlerinde cevherî ek fiil olarak +(B)O(L)-. *Türük Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*; *Yıl.2 Sayı.3*, 6-31.

Özavşar, R. (2012). Art zamanlı anlam değişmeleri: Marzubânnâme tercümesi örneği. *Journal of Life Sciences 1/1*, 1117-1129.

Özşahin, M. (2017). Türkçe ve komşu dillerde ortak bir mecazlaşma örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *6(2)*, 708-718.

Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII-XVI. yüzyıllar arasında Türkçenin sözcük dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Palmer, F.R. (1981). *Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Parlatır, İ.vd. (1998a). *Türkçe sözlük I (A-J)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Parlatır, İ. vd. (1998b). *Türkçe sözlük II (K-Z)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Rıdvanoğlu, A. E. vd. (2016). *Açıklamalı Divân-ı Hikmet.* İstanbul: Sağlam Yayınevi.

Şemsettin Sami (2010). *Kâmûs-î Türkî*. (Hazırlayan: Şaban KURT). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Sav, B. (2003). Anlam değişmeleri üzerine art zamanlı bir inceleme. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 1*, 147-166.

Sertkaya, O. F. (2018). *Kelime dağarcığımızdan etimoloji araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ŞEN Serkan (2007). Eski Türkçede gök ile yerin adlandırılışında renklere dayalı deyim aktarmalarından yararlanma ve "kara" sözcüğünün kökeni üzerine. *İlmî Araştırmalar*: *S.24*, 129-136.

Tanç, M. (2005). Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bol- yardımcı fiilinin iktidar ve imkân bildirmesi üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*: *S. 19*, 81-101.

Tekin, T. (2003). *Altayistik Makaleler 1, (*Haz: Emine Yılmaz- Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yayınları.

TDK (1993b). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü II (B)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-2.

TDK (1993c). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü III (C-Ç),* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-3.

TDK (1993d). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü IV (D)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-4.

TDK (1993e). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü V (E-F)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-5.

TDK (1993h). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü VII (H-İ),* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-7.

TDK (1993k). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü VIII (K)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-8.

TDK (1993s). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü X (S-T)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-10.

TDK (1993u). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü XI (U-Z)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-11.

TDK (1993ek). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü XII (EK-I)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. S.211-12.

Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının köşesi-Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayatı üzerine denemeler.* İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları,* Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (2017). *Irk Bitig*, Ankara: TDK Yayınları.

Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü* (Yüksek Lisans Tezi) Dumlupınar Üniversitesi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.

Üşenmez, E. (2008). Tün sözü üzerine. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S.3/1,* 399-404.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.

Zal, Ü. (2007). Türk kültüründe "ok"ların taşıdığı anlamlar ve "okumak" fiilin ortaya çıkışı üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları. S.167,* 69-82.

DİZİN

A

aç- .....(63, *Anlam Genişlemesi)*
.....(159, *Mecazlaşma)*
açığ (acığ) .....(65, *Anlam Genişlemesi*)
.....(159, *Mecazlaşma)*
açuk .....(160, *Mecazlaşma)*
adem .....(53, *Yakın Anlamlılık)*
agzıdın od saç- .....(42, *Deyim Aktarması)*
..... (174, *Mecazlaşma)*
ağır .....(39, *Düz Anlam)*
.....(160, *Mecazlaşma)*
ağla- .....(41, *Deyim Aktarması)*
ak .....(54, *Karşıt Anlamlılık)*
al- .....(66, *Anlam Genişlemesi)*
arka .....(45, *Yakın Anlamlılık)*
..... (161, *Mecazlaşma)*
art .....(45, *Yakın Anlamlılık)*
art- .....(71 *Anlam Genişlemesi)*
as- .....(71, *Anlam Genişlemesi)*
ast .....(55, *Karşıt Anlamlılık)*
at- .....(39, *Düz Anlam)*
az- .....(72, *Anlam Genişlemesi)*

B

bağışla- .....(48, *Yakın Anlamlılık)*
bak- .....(73, *Anlam Genişlemesi)*
bar .....(74, *Anlam Genişlemesi)*
bar- .....(75, *Anlam Genişlemesi)*
.....(181, *Zıt Anlama Geçiş)*
bas- .....(77, *Anlam Genişlemesi)*
baş .....(41, *Deyim Aktarması*)
.....(161, *Mecazlaşma)*
bat- .....(79, *Anlam Genişlemesi)*
behişt .....(53, *Yakın Anlamlılık)*
ber- .....(80, *Anlam Genişlemesi)*
bil- .....(83, *Anlam Genişlemesi)*
bol- (ol-) .....(85, Anlam Genişlemesi)

C

câm .....(43, *Ad Aktarması)*
can alguvçı .....(43, *Ad Aktarması)*
canvar .....(181, *Anlam Kötüleşmesi)*
cehennem .....(51, *Yakın Anlamlılık)*
cennet .....(53, *Yakın Anlamlılık)*

Ç

çap- .....(87, *Anlam Genişlemesi)*
çek- .....(45, *Yakın Anlamlılık)*
.....(88, *Anlam Genişlemesi)*
çık- .....(57, *Karşıt Anlamlılık)*
.....(89, *Anlam Genişlemesi)*

D

dîdâr .....(44, *Ad Aktarması)*
duzah .....(51, *Yakın Anlamlılık)*

E

el .....*(47, Yakın Anlamlılık)*
el (él) .....(47, *Yakın Anlamlılık)*
.....(91, *Anlam Genişlemesi)*
eyle- .....(180, *Uzak Anlama Geçiş)*

F

ferzend .....(50, *Yakın Anlamlılık)*

G

gül dek fena bol- .....(40, *Benzetme)*
günah .....(43, *Deyim Aktarması)*

H

hazan yañlıg sol- ..... (41, *Benzetme)*
himmet kur ..... (40, *Benzetme)*

İ

iç .....(56, *Karşıt Anlamlılık)*
.....(92, *Anlam Genişlemesi)*
iç- .....(93, *Anlam Genişlemesi)*
it dek kez- ..... (40, *Benzetme)*
iz .....(163, *Mecazlaşma)*

K

kaç- .....(41, *Deyim Aktarması*)
.....(95, *Anlam Genişlemesi)*
kal- .....(96, *Anlam Genişlemesi)*
kan yut- .....(174, *Mecazlaşma)*
kara ..... (54, *Karşıt Anlamlılık)*
.....(163, *Mecazlaşma*)
.....(175, *Eksiltme)*
.....(181, *Anlam Kötüleşmesi)*
kara yer .....(44, *Ad Aktarması)*
kat- .....(98, *Anlam Genişlemesi)*
kattığ (kattı) .....(98, *Anlam Genişlemesi*)
.....(165, *Mecazlaşma)*
keç- (g-).....(48, *Yakın Anlamlılık)*
.....(100, *Anlam Genişlemesi)*
kéçe (géce) .....(49, *Yakın Anlamlılık)*
..... (56, *Karşıt Anlamlılık*)
..... (177, *Yakın Anlama Geçiş)*
kes-..... (101, *Anlam Genişlemesi)*
két- .....(102, *Anlam Genişlemesi)*
kıl- .....(104, *Anlam Genişlemesi)*
kış ..... (60, *Karşıt Anlamlılık)*
kiçik (kiçig) ..... (59, *Karşıt Anlamlılık)*
kir- ..... (57, *Karşıt Anlamlılık*)
.....(105, *Anlam Genişlemesi)*
kişi .....(106, *Anlam Genişlemesi)*
kol..... *(47, Yakın Anlamlılık)*
kop- ..... (60, *Karşıt Anlamlılık*)
.....(107, *Anlam Genişlemesi)*
koy- .....(111, *Anlam Genişlemesi)*
köç- .....(165, *Mecazlaşma)*
.....(176, *Tabu ve Örtmece)*
kök .....(57, *Karşıt Anlamlılık)*
köñli bütün (ol-) .....(43, *Deyim Aktarması)*
köñli kattığ .....(41, *Deyim Aktarması*)
.....(174, *Mecazlaşma)*
köñli taş ..... (41, *Benzetme)*
.....(42, *Deyim Aktarması)*
köñül sıyla- (sıla-) .....(43, *Deyim Aktarması)*
kör- .....(108, *Anlam Genişlemesi)*
köter- (kötür-) .....(110, *Anlam Genişlemesi*)
.....(176, *Komşuluk)*
kur- .....(113, *Anlam Genişlemesi)*
kün .....(58, *Karşıt Anlamlılık)*
kündüz .....(56, *Karşıt Anlamlılık)*
küy- .....(166, *Mecazlaşma)*

M

memleket .....(47, *Yakın Anlamlılık)*
mey .....(44, *Ad Aktarması)*

O

oğlan ..... (61, *Anlam Daralması*)
.....(114, *Anlam Genişlemesi)*
oğul (oğıl) .....(50, *Yakın Anlamlılık)*
..... (61, *Anlam Daralması*)
.....(114, *Anlam Genişlemesi)*
okı- .....(116, *Anlam Genişlemesi)*

Ö

ölüg .....(59, *Karşıt Anlamlılık)*
öt- .....(48, *Yakın Anlamlılık)*
.....(118, *Anlam Genişlemesi)*

P

perde .....(44, *Ad Aktarması)*
perverdigar .....(44, *Ad Aktarması)*

S

saç- .....(120, *Anlam Genişlemesi)*
sakla- .....(121, *Anlam Genişlemesi)*
sal- .....(122, *Anlam Genişlemesi)*
sat- .....(124, *Anlam Genişlemesi)*

sınuk .....(166, *Mecazlaşma)*
sor- .....(125, *Anlam Genişlemesi)*
söz aç-.....(175, *Mecazlaşma)*
suçuk (sü:çig) .....(51, *Yakın Anlamlılık)*
sür- .....(126, *Anlam Genişlemesi)*

T

tamu (tamuğ) .....(51, *Yakın Anlamlılık)*
tart- .....(45, 52, *Yakın Anlamlılık*)
.....(127, *Anlam Genişlemesi)*
.....(167, *Mecazlaşma)*
taş .....(56, *Karşıt Anlamlılık)*
tatlık .....(51, *Yakın Anlamlılık)*
tavuk .....(62, *Anlam Daralması)*
te:r- .....(131, *Anlam Genişlemesi)*
teg- (deg-) .....(128, *Anlam Genişlemesi)*
teñri .....(178, *Yakın Anlama Geçiş)*
tep- (tef-) .....(130, *Anlam Genişlemesi)*
tirig .....(59, *Karşıt Anlamlılık)*
ton .....(131, *Anlam Genişlemesi*)
.....(182, *Anlam Kötüleşmesi)*
toz- .....(178, *Yakın Anlama Geçiş)*
tur- .....(133, *Anlam Genişlemesi)*
tut- .....(135, *Anlam Genişlemesi)*
tuy- .....(138, *Anlam Genişlemesi)*
tün .....(49, *Yakın Anlamlılık)*
.....(58, *Karşıt Anlamlılık)*
tüş- .....(139, *Anlam Genişlemesi)*
tütün .....(179, *Yakın Anlama Geçiş)*
tüz- .....(141, *Anlam Genişlemesi)*

U

uç- .....(42, *Deyim Aktarması)*
uçmaḳ .....(53, *Yakın Anlamlılık)*
ulug .....(59, *Karşıt Anlamlılık)*
ur- .....(52, *Yakın Anlamlılık*)
.....(142, *Anlam Genişlemesi)*

Ü

üst .....(55, *Karşıt Anlamlılık)*
üy (e:v) .....(146, *Anlam Genişlemesi*)
.....(167, *Mecazlaşma)*

Y

yan- .....(168, *Mecazlaşma)*
yanç- .....(147, *Anlam Genişlemesi)*
yarlıḳa- .....(148, *Anlam Genişlemesi)*
yaş .....(149, *Anlam Genişlemesi*)
.....(175, *Eksiltme)*
yat- .....(60, *Karşıt Anlamlılık)*
yay- .....(150, *Anlam Genişlemesi)*
yaz .....(60, *Karşıt Anlamlılık)*
yazuk .....(39, *Düz Anlam)*
yé:- .....(45, *Yakın Anlamlılık)*
.....(170, *Mecazlaşma)*
yel dek öt- .....(40, *Benzetme)*
yer .....(40, *Düz Anlam)*
.....(57, *Karşıt Anlamlılık)*
.....(150, *Anlam Genişlemesi)*
yét- .....(152, *Anlam Genişlemesi)*
yetti iklim .....(45, *Ad Aktarması)*
yok .....(53, Yakın *Anlamlılık*)
.....(154, *Anlam Genişlemesi)*
yol .....(155, *Anlam Genişlemesi*)
.....(171, *Mecazlaşma)*
yörü- (yürü-) .....(172, *Mecazlaşma)*
yut- .....(173, *Mecazlaşma)*
yük .....(173, *Mecazlaşma)*
yüz .....(54, *Sesteşlilik)*
.....(158, *Anlam Genişlemesi)*

ÖZ GEÇMİŞ				
Adı, Soyadı	Fatma GÖKBAYRAK KAYA			
Doğum Yeri ve Yılı				
Medeni Durumu				
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İngilizce Orta Düzey			
Öğrenim Durumu	Başlama – Bitirme Yılı		Kurum Adı	
Lisans	2009	2013	RTEÜ TDE	
Yüksek Lisans	2016	2019	RTEÜ SBE	
Doktora	-	-	-	
Çalıştığı Kurum (/lar)			Başlama - Ayrılma Yılı	
Çayeli Vakıfbank AL			2014	2015
İletişim (eposta)				